

स्मारक ग्रंथ १७ मे, १९३८ रोजी म्हणजे त्याच्या ७३ व्या वाढदिवशी
 रियासतकार सरदेसाई यास अर्पण करण्याची योजना होती. पण
 ती अनेक कारणासाठी पुढे ढकलवी लागली. आज ती सफल होत आहे.
 तीत अनेकांचे विविध प्रकारचे सहाय्य आम्हास झाले. रा. व. गोविंदराव
 सरदेसाई याचेवद्दल त्यास वाटत अमलेला आदरभाव अशा प्रकारे त्यांना व्यक्त
 केला आहे असेच आम्ही मानतो. त्या त्या सर्वांचे आभार मानणे अवश्य आहे.
 परंतु येथे वैयक्तिक उल्लेख कुणाचा करीत नाही. लेखकांना निबंध पाठवून
 हा स्मारक ग्रंथ आमचेकडून पुरा करवून घेतला व प्रकाशक याच्या सद्भावनेने
 तो प्रसिद्ध झाला, यावद्दल मात्र लेखक-प्रकाशकाचे आभार मानले पाहिजेत.

ता. १ ऑक्टोबर, १९३८ }
 प्रार्थना समाज,
 मुंबई ४

भा. वि. जाधव
 अध्यक्ष,
 सरदेसाई स्मारक समिति

रा. व. गोविंद सखाराम सरदेसाई

ग्रंथलेखन

इंग्लंड देशाचा विस्तार [सेलीब्रिटी एन्सप्लेन ऑफ इंग्लंडचे भाषांतर]	(१८९३)
उताणा रुपया [पिच अँड टॉम]	(१८९५)
ब्रिज	(१८९५)
व्हां तेयं (२१)	(१८९६)
संकेत [व्हिस्ट]	(१८९६)
चेंडू फळी	(१८९६)
चक्र नांवाचा खेळ	(१८९६)
टेनिम, गोफ इत्यादि खेळ	(१८९६)
मुसलमानी रियासत [हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास]	(१८९९)
शालोपयोगी भारतवर्ष	(१९००)
मराठी रियासत (पूर्वार्ध-१७०७ पर्यंत)	(१९०२)
शालोपयोगी भारतवर्ष [द्वितीयावृत्ति]	(१९०८)
ब्रिटिश रियासत (पूर्वार्ध-१७०० ते १७०७ पर्यंत)	(१९०८)
ग्रीस देशाचा इतिहास	(१९०८)
मुसलमानी रियासत (भाग १, सुधाह्न वाढविलेली नवी आवृत्ति)	(१९१०)
शालोपयोगी महाराष्ट्राचा इतिहास	(१९१०)
मराठी रियासत (पूर्वार्ध-सुधाह्न वाढविलेली नवी आवृत्ति)	(१९१५)
मराठी रियासत (मध्यविभाग-१) १७०७-१७१०)	(१९१७)
मराठी रियासत (मध्यविभाग-२) १७४०-१७५०)	(१९२१)
मराठी रियासत (मध्यविभाग-३) १७५०-६१)	(१९२२)
महाराष्ट्राच्या इतिहासाच्या सोप्या गोष्टी	(१९२३)
ब्रिटिश रियासत (पूर्वार्ध-द्वितीयावृत्ति)	(१९२३)
मराठी रियासत (मध्यविभाग (१) द्वितीयावृत्ति)	(१९२५)
मराठी रियासत (मध्यविभाग (४) १७६१-१७७४)	(१९२५)
<i>Main Currents of Maratha History</i>	
(Patna University Lectures)	(१९२५)
सरदेसाई घराण्याचा इतिहास (पूर्वार्ध-भाग १ व २-सोळापूरमर	
गो स. सरदेसाई यांचेसह संपादन)	(१९२७)

नानासाहेब पेशवे	(१९०६)
शिवसंस्मृति (संपादक)	(१९२७)
<i>Shivaji Souvenir</i> [Editor]	(१९२७)
मुसलमानी रियासत भाग १ तृतीयागति	(१९२७)
मुसलमानी रियासत भाग २ तृतीयागति	(१९२८)
मराठी रियासत (उत्तर विभाग, १-१७७४-१७८३)	(१९२९)
सरदेसाई घराण्याचा इतिहास उत्तरार्ध खंड १ रा	(१९२९)
इंग्लिश भाषेची गृहशिक्षा-द्वितीयागति	(१९२९)
सरदेसाई घराण्याचा इतिहास (उत्तरार्ध-खंड २ रा)	(१९२९)
पेशवे इतर-निवडक कागदपत्र (संपादक) भाग १ ते ४९	(१९३०-३४)
मराठी रियासत (उत्तर विभाग २-१७८४-१७९५)	(१९३०)
शालोपयोगी भारतवर्ष १८ वी आगति	(१९३१)
मराठी रियासत (उत्तर विभाग ३-१७९५-१८१८)	(१९३२)
चित्रमय हिंदी राजवंश	(१९३२)
<i>Main Currents of Maratha History</i> (2nd Edition Revised and Enlarged)	(१९३२)
ऐतिहासिक पत्रव्यवहार (कृ पा कुळकर्णी व या म काळे यांचेसह संपादन)	(१९३३)
<i>Hand Book to the Records in the Alienation Office</i>	(१९३३)
श्यामकान्तची पत्र	(१९३४)
शालोपयोगी महाराष्ट्राचा इतिहास शुभास्त्र पांडविलेनी नवी आगति	(१९३५)
राजे अट्टाजी (मराठी रियासत)	(१९३५)
शक्रकर्ता शिवाजी (मराठी रियासत)	(१९३५)
उग्रप्रकृति सभाजी (मराठी रियासत)	(१९३५)
शालोपयोगी भारतवर्ष (२० वी आगति)	(१९३६)
अव्वल मराठशाहीच अतःस्वरूप (रा व श्री म परानप त्सारवनिधि व्याख्यानमालेतील व्याख्येने नामपूर पत्रावस्थेत)	(१९३६)
स्थिरबुद्धि राजाराम (मराठी रियासत)	(१९३६)
<i>Poona Affairs</i> (Poona Residency Correspondence) (Malet s Embassy)	(१९३६)

हिंदुस्थानचा प्राथमिक इतिहास

(१९३७)

ब्रिटिश रियासत उत्तरार्थे मुद्रणप्रत

(१९३८)

महादजी शिंदे यांची पत्रे

(१९३८)

Poona Residency Correspondence

(१९३८)

Palmer's Embassy }
Close's Embassy }

In Press

अनुक्रमणिका

	पृष्ठ
मराठ्यांच्या गोव्याकडील खान्या [पांडुरंग स. पिसुर्लेकर] १७
मराठी राज्यांतील न्यायपद्धति [ना. गो. चापेकर] ३९
मराठे, रजपूत व शीख [ना. के. वेहेरे] ४५
महत्पूर लढाईच्या वेळचा पत्रव्यवहार [सरदार मा. वि. किशे] ५७
‘ राजनीति ’ अमात्यांची कशी ? [वि. मि. कोलते] ६१
त्रिंबकजी डेंगळे [वि. स. वाफसकर] ८१
परकीयांचें व धर्मभ्रष्टांचें हिंदुकरण [अ. स. अळतेकर] ९१
मराठेशाहींतील फौजा [नानासाहेब शिंदे] ९७
मराठ्यांचे माळव्यांतील दोन प्रबळ शत्रू [वि. व. लेले] १०९
रामटेक येथील रामदेवराव यादवाच्या काळचा शिलाखेख [बा. वि. मिराशी व ल. रा. कुळकर्णी] ११५
मराठशाही लष्कर (इ. स. १७९५) [वि. गो. दिघे]	... १३५
देवाजीपंत चोरघोडे यांचें एक वाङ्मय स्मारक [स. ल. फात्रे]	१४३
राजपूत-मराठे युद्ध [मा. वि. गुजर] १५७
नानासाहेब पेशवे यांचा द्वितीय विवाह [य. खु. देशपांडे]	.. १७३
शिवभारतकार (अनुपगणकर्ता) कवीन्द्र परमानन्द आणि त्याचे वंशज [कृ. ना. देशपांडे]	... १७७
रियासतकार सरदेमाई [श्री. रा. टिकेकर]	.. १८७
सूचि २०१

स्मारक ग्रंथांतील लेखांचा सारांश

मराठ्यांचा गोव्याकडील स्वान्या—प्रो. पांडुरंगराय पिसुर्लेकर यांच्या हस्तात श्री उग्रपति शिराजीपासून शाहू महाराजापर्यंतच्या सर्व छत्रपतींचे गोव्याशी व गोवेंकर निरग्याशी संपन्न वसरेसे आले ते पिसुरे वरून सांगितले आहे. [पृ. १७]

मराठी राज्यांतील न्यायपद्धति—श्री. ना. गो. चापेकर यांनी प्रचलित ब्रिटिश न्यायपद्धतीशी मराठ्यांच्या न्यायपद्धतीचीही तुलना केली आहे. मराठी राज्यात 'कायदे' नव्हते, ते करण्याची जसरी कोणाला भासली नाही, कामाच्या पद्धती (प्रोसीजर) चे काही नियम ठरले नव्हते, वकिलाचा वर्ग निर्माण झाला नव्हता, एमदरीत न्याय करण्याच्या पद्धतीला शास्त्री यता प्राप्त झाली नव्हती, तरी मराठी राज्यात लामावर अन्याय होत असे असे मानण्यास बिलकूल आधार नाही. [पृ. ३९]

मराठे, रजपूत व शीख—मराठे व्यवहारी, धूर्त व थोडे भिरे होत. 'आज वाचलो, तर उद्या काम करू' असे त्यांचे धोरण होतं. परस्वापहरणात मराठ्यांना पाप वाटत नव्हतं, या मराठ्यांच्या गुणावगुणाशी रजपूतांच्या गुणावगुणाची प्रा. ना. के. बहेरे यांनी तुलना केली आहे. रजपूत चांगल घडघासत असत, मरू किंवा मारू या वृत्तीने ते रणावर जात, समर-भूमीवरून ते कधी पळत नसत. त्यांनी दुसऱ्याचा मुद्दल कधीच छुटला नाही.

शीखांचे राज्य स्वतःच्या इच्छेने नसून धार्मिक भावनेने प्रेरित होतं, म्हणून त्यांचे राज्य अल्पकाल टिकले.

अशा प्रकारे मराठे, रजपूत व शीख या तीनही लोकांच्या गुणावगुणाची छाननी बेहरे यांनी मार्मिकपणे केली आहे. [पृ. ४५]

महत्पूर लढाईच्या वेळचा पत्रव्यवहार—इम्रज व होळकर यांच्या फौजा महत्पूर येथे झुजल्या. त्या सुर्नात होळकराचा पराभव झाला, त्याची कारणे काय हे काही सामगी पत्रातून व्यक्त होत आहे. होळकराचे कारभारी तात्या जोग यांनी लिहिलेली पत्रे सरदार माधव विनायक किरे यांनी संपादिली आहेत. सामाजिक दृष्ट्याही ही पत्रे अम्यसनीय आहेत. [पृ. ५७]

'राजनीति' अमात्याची कशी ?—आज्ञापनाचा आरंभ व शेवट, त्यातील काही भाग, वतनासवर्षांचा उल्लेख इत्यादिनावरून राजनीतीचा लेखक रामचंद्रपत खास नव्हे, असे प्रा. कोल्ते यांचे म्हणणे आहे. शिवाय आज्ञापनात ताराबार्दीची मुसकटाने स्तुति आढळते. म्हणून "आज्ञापन" रामचंद्रपताने लिहिलेले नव्हे. ते नीलकण्ठ मोरेश्वर प्रधान यांनी लिहिलेले असावे असे प्रा. कोल्ते यास वाटते. [पृ. ६५]

त्रिविक्रमी डेंगळे—राव बाजीच्या अमदानीत पंढरपुरी गंगाधरशास्त्री पटवर्धन यांचा खून ज्या डेंगळ्याने करविला त्या डेंगळ्याचे चरित्र श्री. वि. स. वाकसकर यांनी थोडक्यात सांगितले असून पटवर्धन व प्रभाकर शाहीर यांचीही थोडीशी माहिती त्यांनी दिली आहे. [पृ. ८१]

परकीयांचे व धर्मभ्रष्टांचे हिंदुकरण—परकीयांचे व धर्मभ्रष्टांचे हिंदुकरण अगदी प्राचीन कालापासून चालत आले आहे. “कृष्वन्तो विश्वमार्यम्” हा मंत्र आर्योनी अगदी सार्थ करून दाखविला होता. इ. स. ११ व्या शतकात मान ब्राह्मण शुद्धीकरणाविषूद्ध जात लागले. ती वृत्ति सुमारे ९ शतके टिकली. हे डॉ. अळतेकर यांनी दाखविले आहे. [पृ. ९]

मराठेशाहींतील फौजा—सरजामी पदवीमुळे एकदर ‘दौलतीचे’ नुस्ताने कसे ओढवले वगैरे विवेचन ज० नानासाहेब शिंदे यांनी केले आहे “मूळ सत्ता छत्रपतींची, सर्वां भिन्नार पेशव्याचा, मनसबा पडणिसाचा व तख्ता सरदाराची” अशी चार ठिकाणी मराठी दौलतीच्या सत्ताची वाटणी झाल्याने एकतंत्री कारभार अशक्य होऊन बसला.

कबापती कपूचा आश्रय केल्याने मराठ्यांचे हित झाले की नुस्ताने झाले, यासंबंधीची चर्चा त्यांनी समतोल दृष्टीने केली आहे. [पृ. ९७]

मराठ्यांचे माळव्यांतील दोन प्रबल शत्रू—गिरफखहादर व बयाबहादर या दोघा काका पुतण्याशी मराठ्यांच्या लढाया केव्हा केव्हा व कसरुशा झाल्या ते श्री. वि. ब. लेले यांनी उपलब्ध साधनांच्या आधाराने स्पष्ट केले आहे. [पृ. १०९]

रामटेक येथील रामदेवराय यादवाच्या काळचा शिलालेख—रामटेक येथील एका शिलालेखासंबंधी पुष्कळ विद्वानांनी लिहिले असले तरी तो संपूर्ण शिलालेख अद्याप कुणीच छापला नसल्याने प्रो. वा. वि. मिराशी व श्री. ल. य. कुळकर्णी या उभयतः तो चिक्कित्वा दृष्टीने संपादन छापला आहे. त्यातील निर्दिष्ट देवळाची व स्फळाची यादी बेगळी जोडल्याने व त्या शिलालेखाचा कालनिर्णय ठरविल्याने हा लेख अभ्यासकांस अत्यंत उपयोगी होईल. लेखकद्वयांच्या मते हा शिलालेख रामदेवराय यादवाच्या वेळचा आहे. [पृ. ११५]

मराठेशाही लष्कर—पेशवे दरबाराचा इंग्रजी बकील मॅलेट हा खर्चाच्या लढाईत हजर होता. त्याने मराठी लष्कराची एकदर व्यवस्था पाहिली आणि तिजवरून विस्तृत व विवेचक रिपोर्ट बरिशास सादर केला त्याचा हा अनुवाद श्री. वि. गो. दिघे यांनी केला आहे. “पायदळ व तोफखाना बाळगल्यामुळे मराठ्यांच्या हालचाली पूर्वीच्या चपळाईने होणे शक्य नाही. आपल्यासारख्या राष्ट्रांशी मराठ्यांची गाठ पडली तर तोफखाना व पायदळे त्यांना मारकच ठरतील” हे मॅलेटचे माध्य होते. [पृ. १२७]

देवाजीपंत चोरघोडे यांचे एक वाङ्मयस्मारक—पेशवाईतील साडेतीन दहाण्या पैकी एक देवाजीपंत चोरघोडे यांच्या जाबिताने रचलेले ‘पुरजनचरित’ हे प्रथमच प्रसिद्ध करण्याचे श्रेय श्री. सदाशिव लक्ष्मण कात्रे यांना दिले पाहिजे नाटक रचनेचा काळ व नाटक उपाधिवर्यां माहिती याची थोडक्यात चर्चा वाने यांनी केली आहे. [पृ. १४१]

राजपूत-मराठे युद्ध—१७५४-५६ मध्ये झालेल्या राजपूत-मराठे युद्धाचा सविस्तर वृत्तांत श्री. मा. वि. गुजर यांनी सग्तवार जुळवून सांगितला आहे. राजपूत मराठे याचे पूर्वापार सरपदी लढात यावे म्हणून त्यांनी थोडासा इतिहास आरम्भी दिला आहे

दोनांचा शत्रू एक—उद्दिष्टही पण एकच—मात्र त्याला नामोहरम करण्याचे मार्ग निराळे, उद्दिष्ट गाठण्याची साधनें अगदी भिन्न—इतकीं कीं परस्पर विरोधी. [पृ. १५७]

नानासाहेब पेशवे यांचा द्वितीय विवाह—नानासाहेब पेशव्याच्या मृत्यूस द्वितीय सरघ कारणीभूत झाला असे म्हणणे आहे, त्यात तथ्य का नसावें तें श्री. य. खु. देशपांडे यांनीं समारण दाखविलें आहे. [पृ. १७३]

शिवभारतकार (अनुपुराणकर्ता) कवीन्द्र परमानन्द आणि त्याचे वंशज—शिवभारतकार कवीन्द्र परमानन्द हा कोण, कुठला, पुढें त्याचा वंश कसकसा झाला, त्याच्या पुत्रपौत्राचे पराक्रम कोणते वगैरे तपशीलवार माहिती कृ. ना. देशपांडे (कोल्हापूरकर) यांनीं दिली आहे. [पृ. १७७]

रियासतकार सरदेसाई—रियासतकार सरदेसाई याचे थाडक्यात चरित्र सांगून त्याच्या कार्याची ओळख श्री. रा. टिकेकर यांनीं करून दिली आहे. रियासतकाराचे बालपण नसें गेलें, त्यांनीं बडोद्यास काय कार्य केले व तेथून सेवानिवृत्त झाल्यानंतर त्याच्या ऐतिहासिक कार्याचा प्रपंच कसा पोषावला इत्यादि माहिती या परिचयपर लेखात आहे [पृ. १८७]

सरदेसाई स्मारक ग्रंथ

मराठ्यांच्या गोव्याकडील स्वान्या

[लेखक—पांडुरंग स. पिसुलेंकर, गोंवें]

सतराव्या शतकाच्या मध्यार्धात पातुंगीज अमलाखालील गात्रा प्राताच्या सीमा आजच्या दत्तक्या विस्तृत नव्हेत्या कारण त्यात केवळ तिसवाडी, बार्देज व साष्ट्र ह्या महालाचा अंतर्भाव होत अस ह्यालाच पातुंगीज लारु 'जुनी काविजाद' असे म्हणतात

शिवाजीने कुडाळ, भतग्राम व पेडणे ह्या दक्षिण कोंकणातील प्रदेशात स्वारी केल्यावर तेथील लखम सावत (कुडाळ), कशव नाइक व केशव प्रभू (पेडणे), खळू शोणवी (भतग्राम) वगैरे रिजापुरकराच्या सत्तेखालील देसायांनी शिवाजीशी दान हात केले पण त्या नरभ्रेश्ठापुढे त्याचा निभाव लागला नाही, म्हणून पातुंगीज अमलाखालील गोवा प्रदेशात त्यास पळून जावे लागले. हे दमाई पोर्तुगीज प्रातातून बाहेर पडून नेव्हा केव्हा आपल्या पूर्वीच्या देमकतीमध्ये पुढाग्रा माजवीत असत.

अशा एका प्रसंगी लखम सावत व त्याचा पुतण्या नाराय सावत ह्यांनी फिरग्याच्या शिस्वणीने ता १० सप्टेंबर, १६६७ रोजी वेंगुर्ल्यावर हल्ला करून पोर्तुगीजांचे अतस्थ शत्रू जेडचे, त्याच्या काही व्यापाऱ्यास उपद्रव दिला त्यामुळे डच लाकानी शिवाजीकडे तक्रार केली आणि त्या लाकाच्या प्ररणेने शिवाजीने ता २० नोव्हेंबर, १६६७ रोजी बार्देजवर स्वारी केली तीन दिवसात शिवाजीच्या मैम्याने बार्देज लुटला आणि तेथील पुष्कळ 'रयत लोक खेलेयाना मई व अवस्ता व कचेवचे'† धरून नेले शिवाजीने सुमारे १६०० लोक नैद करून नेले त्यात पुष्कळशा स्त्रिया व तरुण मुलीहि हाया वेंगुल्ले येथील डच अधिकाऱ्याने लिहिलेल्या एका पत्रामध्ये असे म्हटले आहे की, शिवाजीने बार्देजमधील ज्या नायका धरून नेल्या त्या आपल्या शिपायाम विकण्यासाठी †

शिवाजीच्या ह्या स्वारीची सूचना गावेंकर सरवारास पाच दिवस पूर्वी द्याकडून मिळाली होती तीम अनुसरून फिरग्यांनी शक्य तो बदोबस्त ठविला गोंवेंकराच्या सैन्यात रेचड व नादोड येथील राण त्याचप्रमाणे गाव्यात वास्तव्य करणारे कुडाळ, भतग्राम, पेडणे वगैरे महालातील देमाई याचे मैम्ये शेत ह्या देसायापैकी काही देसायांची उडुबे बार्देजमध्ये असत ती त्यांनी शिवाजीच्या भीतीने तापडतीथ गोत्रा बेटान नेऊन ठेविली

† शिवाजी व पोर्तुगीज यांमध्ये स १६६७ त झालेला तह—*Shivaji Soutenur*
p 125

§ Dr Bal Krishna कृत *Shivaji the Great* Vol 1 Part II, p 575

पोर्तुगीज लोकांम न जुमानता शिवाजीचें सैन्य बार्देजमध्ये घुसून दोन तीन दिवसां तेथील पुष्कळ गांव त्यानें छुटले. मराठ्यांनीं त्या प्रदेशांत इतका धुमासूळ माडला कीं, लामा विजरईस आपलें निवडक सैन्य घेऊन शिवाजीच्या प्रतिभाधर्माचीं बार्देजमध्ये जायें लागलें. तेथें ता. २२ नोव्हेंबर रोजीं त्याची शिवाजीच्या सैन्याशीं गाठ पडून लढाई झाली. मराठ्यांच्या सैन्यांत सहा हजार लोक असून त्यांत एक हजार घोडेस्वार होते. पण हे सैन्य निरनिराऱ्या जागीं विलुरलेलें असल्यामुळे पोर्तुगीजांस तात्पुरता जय मिळाला.

विजरई कोदि द सा बिरोंत यानें ता. २९-१२-१६६७ रोजीं लिहिलेल्या एका पत्रांत म्हणलें आहे कीं, “शत्रूंनीं लढाई देताना आपणाजवळ अवघे ८४ लोक होते, असें असूनहि आपण त्याम जिंकला व पळवून लाविला. त्यामुळे त्यानें आपणाजवळ तहाची याचना केली आणि आपण आपल्या मजीप्रमाणें त्याजकडे तह केला. § ” केवळ मूठभर पोर्तुगीज सैन्याकडून आपण शिवाजीस जिंकल्यानदख दुसऱ्या एका पत्रांत ह्या विजरईनें आत्मघोडीपर उद्गार काढले आहेत. ¶

खरी गोष्ट ही कीं, शिवाजीनें बार्देजर जी स्वारी केली तिचा उद्देश केवळ त्या प्रदेशावर छापा घालून तेथें जाऊन राहिलेल्या जुडाळकर देसायाम घरून न्यावें व तेथे शक्य ती छद्म मिळवारी, असा होता. † शिवाजीस बार्देजमध्ये थोडींमहुत लढ मिळाली. पण त्याचे शत्रू जे सावत वगैरे कोंकणातील देसाई ते बार्देजहून निघून त्यापूर्वीच गोव्यांत जाऊन राहिले होते. त्यामुळे ते त्याच्या हातीं लागले नाहींत. §

विजरई कोदि द सा बिरोंत व मराठे याची लढाई झाल्यावर ता. २२ रोजीं शिवाजी दिव्चोली येथें गेला व तेथून त्यानें तहाच्या बाग्याचीस सुरवात केली. शिवाजीनें पोर्तुगीजांस सांगितलें कीं, आपण जी बार्देजमध्ये स्वारी केली ती वेंगुळें येथील डचाच्या सांगणेवरून. † गोवेंकरानें डचानडे तद्विरुद्धीं वकार केल्याचे कागदपत्र गोवें दस्तारांत उपलब्ध आहेत.

§ प्रस्तुत लेखाचा A Incurção de Shivaji em Bardez शीर्षक *Heraldo* मध्ये ता. २९-७-१९३७ रोजी छापलेला लेख.

¶ गोवें दस्तारातील *Livro de Chant* No. 1.

† उपरनिर्दिष्ट A Incurção de Shivaji हा लेख व डॉ. बळकृष्णहर्ने *Shivaji the Great*, Vol. 1.

§ शिवभरिश्च मार्शलयाकडून प्रसिद्ध झालेल्या *English Records on Shivaji* 1931, पृ. ११९ मध्ये एका पत्रांत शिवाजीच्या बार्देजवरील स्वारीचे कारण निराखर दिलें आहे पण ह्या कारणास इतरत्र पुरावा मिळत नाही. (लेखनानें उपरोक्त A Incurção de Shivaji em Bardez ह्या लेखात यद्विरुद्धी चर्चा केली आहे.)

† गोवें दस्तारातील *Livro dos Reis Visinhos* 1662 1668, p. 73, रेगवाच *Agentes Hindus da Diplomacia Portuguesa*, p. ४९

शिवाजी व पोर्तुगीज यामध्ये ११ डिसेंबर, १६६७ रोजी तह ठरला. त्या तराअन्वये मराठ्यांनी बार्देजमधील कैद करून नल्लेले लाकू पोर्तुगीजांमध्ये परत दिले. पोर्तुगीजांनी लखम साबत (कुडाळ), केशव नारदक (पेडणे), मल सेंगरी (भतग्राम) वगैरे कोंकणातील देसाई गावघान राहून होते, याचा बदोस्त करण्याची शिवाजीस हमी दिली.

स. १६६७ नंतर शिवाजीचा गाव्यास पारसा उपद्रव झाला नाही. ता. गूर व मुन्मदीदि असल्यामुळे रिजापुरकर व मोगल यांच्याशी लढत असता गोवेंकराचे शत्रुत्व पत्करण्यास तो तयार नव्हता. ही गाष्ट खुद्द पोर्तुगीज मिजरई अंतोनियो द मेल द काबु यास माहीत होती.† पोर्तुगीज लेफास शिवाजीची योग्यता मात्र पूर्णपणे नव्हतून चुकली होती. प्रत्यक्ष मिजरई कॅप्टेन द सा विसेंत याने आपल्या एम। पत्रात म्हटले आहे की, “शिवाजीची धूर्तता, शौर्य, चपळी व दाहाणपण पाहता त्याची सीसरशी व अलेक्झांडरशी तुलना करता येईल.”§

शिवाजीच्या उलट सभाजीने विरयाने वीर संपादन केले. स. १६८३ मधील जुलई महिन्यात ता. २२-२३ च्या रात्री पोर्तुगीजांच्या कोरला (Morro de Chaul) ह्या किल्ल्यावर सभाजीने लोक पाठवून ता. किल्ला घण्याचा प्रयत्न केला ह्या येथी कोरल्याचा किल्ला मराठ्यांच्या हातात पडायचा. पण एन प्रसर्गो तेथील किल्ल्यादारास सिद्दी याकूतखान याजकडून सैन्याची फुमक आल्यामुळे सदरहु किल्ला काबीज करणे मराठ्यास शक्य झाले नाही.¶ सभाजी व पोर्तुगीज यांची लढाई उत्तर कोंकणात चालू असता गोव्याहून पोर्तुगीजास मदत होई. यासाठी गोवेंकरास खुद्द गामातकान तशी देण्याच्या हेतूने मराठ्यांनी थोरलें जुवें (santo Estevão) ता. २४ ११ १६८३ रोजी घेतले. पण २६ तारखेस त्यास ते सोडावे लागले. ता. ११ १२ १६८३ रोजी गाव्यातील साष्ट व बार्देज हे दोनही महाल सभाजीने काबीज केले तत्कालीन बाई पोर्तुगीज लेखान ह्या लढाईचे विस्तृतपणे वर्णन केलेले आढळते.

§ काही पोर्तुगीज व इथनी कागदपत्रावरून दिसते की, स. १६६८ मध्ये शिवाजीने साष्ट व बार्देज ह्या किल्ल्याच्या प्रदेशावर स्वारा करण्याचा प्रयत्न केला होता पण ही मोष्ट शिवाजीने नाकबूल केली (लेखकाचा *Shivaji*, p. 27-28, Sir J. Sarkar, *Shivaji*, 1929, p. 243-244 *English Records on Shivaji*, p. 125-6)

† ता. ११ ६-१६६३ चे पत्र (लेखकाचा *Shivaji*, पृ. ७)

§ Cf “...as astucias, o valor, a actividade, e a prudencia militar deste homem se pode igualar com a dos Cesares e Alexandres” (*Oriente Portugues*, nos 7, 8 e 9, p. 309)

¶ गोवें दफ्तरातील *Livro de assentos do Conselho do Estado*, de 28 + 694, fls 16-17.

“मरेडसर्ट स्मारक ग्रंथ”

अशा एका लेखात मराठ्यांनी मडगांव येथील नित्येक कॅथोलिक बायकावर म्हाकास केल्याची माहिती असून त्यात असे उद्धार सादलले आहेत की, अशा तऱ्हेची क्रूर कृत्ये हिंदुस्थानामध्ये पूर्वी केव्हाच घडली नसतील !

लढाईच्या प्रसंगी ब्रिगावर शत्रूच्या सैन्याकडून अत्याचार हाणें विशेष नवलाची गार नव्ह. पण मराठ्यांकडून खुद्द सभाजीच्या समोर असा प्रकार का झाला याचें कारण कळत नाही. बंगालमध्येहि मराठ्यांच्या एका स्वारीत अशाच तऱ्हेची कृत्ये घडल्याचें सर जडुनाथ सरकार लिहितात. § मराठे शिपाई गोव्यातील कॅथोलिक बायकांवर नित्यी अमानुषतेने म्हाकास करीत त्याचइतक अद्यापि इकड आल्यायिका ऐकू येतात !

फिरंगी लोकां मराठ्यांच्या हद्दीत जाऊन तेथील अनेक स्त्रीपुरुषास धरून आणी आणि त्यास पुष्कळ वेळा कॅथोलिक धर्माची दीक्षा दत्त. पण ते त्यास गुलाम म्हणून विरीत नसत. त्यांच्या उलट स्थिती मराठ्यांमध्ये अनकदा दिसत पड. शिवाजीच्या बादशहरील ह्यारीत मराठ्यांनी धरून नेलेल्या स्त्रियास आपल्या शिपायास पगाराइतक शिवाजी रिकत दणार आहे, असें वेगुलें यथील डचानीं लिहून ठेविल्याचे कृत मागे आलेच आहे. पण सगी गोष्ट घडल्याइतल आधार नाही उत्तड शिवाजी हा शत्रूच्या मापकास अत्यंत आदरानें पागवी, ह्यारइतल खुद्द शिवाजीचा पोर्तुगीज खरिनहार स्वाई याची साक्ष आहे. § पण सभाजीनें बादशहरील कॅथोलिक धर्माच्या रसा तक्षण मुली कैद करून नेल्या त्यापैकीं कितीकास गुलाम म्हणून अरबाम निरुण्यात आणें अगर मुशाहरा यइल शिपायास दिलें, ह्याविषयीं पोर्तुगीज अधिकाऱ्यांनीं सभाजी छत्रपतीसड तमार केव्हाची माहिती गोत्रें दत्तरात मिळाली आहे

गाव्यात असा प्रसार चालला असता, मामलामंडील सरदार मिर्झी याकूनसान यानें शाहा आलमकड फिरग्याच्या मदतीस गावें यथें जाण्यामागें परवानगी मागितली § याकून खानाची निमिती मान्य करून मामलाच सैन्य गाव्यात उतरलें हे वर्तमान सभाजीम कळल्यावर त्यानें फिरग्याशीं तह करण्याचें याचून ता ३ जानेवारी, १६८४ ह्या दिवशीं आपल वरील गोव्याम पाठविल तीन दिवसानंतर फिरग्यातर्फे मानुयल सरासंह द आल्बुर्गर्झि हा वरील मराठ्याकडे गेल आणि मान तारखल पातुंगीज व सभाजी यामध्ये तह ठरला 'जेथ शहावली'त व पातुंगीज माघनामध्ये ह्या तहग्रंथिपर्यां जी माहिती मिळत ती आम्ही इतरन दिलीच आहे §

मार्दंज व माउ हे दानहि पातुंगीजाच महाल मराठ्याच्या ताब्यात २६ दिवस हान अखेरच्या सहा दिवसात सभाजीने रायतुरच्या मिटल्यामहि वेढा घातला हाता पण तह हाण्याचे निश्चित झाल्यावर मराठ्याचे सैन्य गाव्यातून निघून गेलें ह्या वेळीं सभाजाचा सुकाम फोंडें यथें हाता † तेथून छत्रपति घाणावर गेल सभाजीच्या ह्या गाव्यावरील स्वारीस इकडील वैधानिक लाज 'इडलें राजीक' म्हणज 'थारली स्वारी' असें म्हणतात

शिवाजीच्या मारदंजरील स्वारीच्या प्रसर्गां जम क्रियक राण दसाह फिरग्याच्या बाजूनें मराठ्याविरुद्ध लढाउ, तसेंच सभाजीच्या स्वारीच्या प्रसर्गांहि झाले सभाजीच्या अमलातील बादोडकर (फोंडें) देसाई दुलबा नाईक हा तर आपल्या सुमारे सत्तर लकासह पातुंगीज विजयई कोंदि द आल्बुर्गार यास लढाईच्या वेळीं येऊन मिळाला व ह्या शूर (†) कृत्याबद्दल पातुंगीजांनीं त्याची पाठ पायग्ली आहे ¶ दुलबा नाईकाप्रमाणें खड, नादोड व पीर्ण (मारदंज) येथील सजोरा राण यानेंहि सभाजीविरुद्ध लढून फिरग्याकडून शाबासकी मिळविली † ह्या राण्याने चरणें मूळपायून गावेंकर सरकारास इमानी होतें कुडाळकर देसाई, खेम सावत, फोंडेंकर दुलबा नाईक प्रभृति सभाजीच्या शत्रून फिरग्याच्या शिफारसीमुळें पुढें स १६८८ त मंगलाच्या सैन्याल मानवर नोकऱ्या मिळाल्या

सभाजीनें गावेंकराशीं तह केला खरा पण ता कवळ शाहाआलम आपल्या पाठीवर आला म्हणून वास्तविक पाहता कवि कलश व अकबर यानीं फिरग्याशीं सभाजीतर्फे केलेला तह पशव्यास मुळींच रचला नाहीं पेशवा कवि कलशाचा अतस्य द्वेष करी व सदरहू तह कलुशाच्या प्रेरणेने

§ गोवें दप्तरातील अप्रसिद्ध माहिती

§ लखनावा Sambhaji, पृ ५४-५५, व Prince Akbar and the Portu
guese १९२८, पृ ४-५

† Cf " शाहाआलम कविकान चालोन आला तेव्हा त्याची (सभाजीची) स्वारी फाड
प्रानातून माघारी जाहली . " (सासजोवर देसाह राण यासी समन पत्र)

¶ लेखकाचा Sambhaji पृ ३५ व गोवें दप्तरातील Livro dos reis visinhos
No 4 fl 92

† गोवें दप्तरातील Livro las moncoes No 63 fl 337

“सरदेसाई स्मारक प्रय”

शाल्यामुळे तो पाळला जाऊ नये अशी पेशव्याची इच्छा असली, असे एका तत्का-
पार्तुगीज सरदाराने लिहिले आहे ॥

तहाच्या प्रतिसाठी राबिंस्त्राने स. १६८४ च्या मार्च महिन्याच अखेरीस आ-
वलील रायगडावर सभाजीकडे पाठविला हा वलील फ्रेंच आतांनियु द सा जुज नामक प
हाता त्यानवर रामकृष्ण नारिक नागाचा हुशार भाक्षणाहि गेला सभाजी तहास मान्य जाले
पण मूळ तहनाम्यात उल्लेख नसलेली दान नवीन कलमे फिरग्यानीं पाळानीं, असा आ
त्याने धरिला. तीं कलमे म्हणजे—(एक) गार्गे लगतचें आजदीप बट फिरग्यानें सोडोने
(दुसरे) फिरगी सरकाराने सभाजीस एक ‘ पाखती भेरी ’ ग्यारी, व ह्या नजराण्याची किम
एक लाख हानपेक्षा (म्हणजे ३॥ लाख रु) कमी नसवी, अशीं हातीं

सभाजीच्या मते हीं दोन्ही कलमे जरी प्रस्तुत तहनाम्यात लिहिलेलीं नसलीं तरी १
तहाच्या वेळीं पार्तुगीज वलील मानुषल सागरदर द आलबुर्कि याने कबूल केलीं होती
शकटी, ता. ६ सप्तर, १६८४ रोजीं पोर्तुगीजांचा पाद्री वलील व सभाजी छत्रपति यामनें
ठरले रीं, छत्रपतीचे वलील गोव्यास जाऊन रायगडावर परत येईतोंपर्यंत लढाई तहकूय ठेवावी ॥

सभाजीचे वलील डिसेंबर, १६८४ मध्ये गायस पोचला त दोघे हसन अदून एकाचे
नान सिदाजी फजैद व दुसऱ्याचे रगाजी लक्ष्मिदार (लक्ष्मीधर) असें हातें रगाजी
लक्ष्मीधरस पोर्तुगीज भाषा अवगत अदून त्यानें ह्या भाषेत लिहिलेलीं पत्रे आम्हास उपलब्ध
झालीं आहेत. गोवात आलेल्या ह्या सभाजीच्या वलीलस दकडील सरकाराने कैदेत टाकिले।
व अशा रीतीने सभाजी व पोर्तुगीज यामध्ये झालेल्या सदर तहास मूढगती मिळाली

सभाजीच्या मृत्यूनंतर (मार्च, १६८९) महाराष्ट्रातील जनतेमध्ये मंगलाच्या
सत्त्वविह्वल जो नमीन जीम उत्पन्न झाला त्याचा प्रतिध्वनि गाव्यालगतच्या देसायामध्ये
दखील उमटलेला दिसतो मजेती, सासळी सप्तर फोंड, चद्रयाडी यथील दमाई
‘ स्वामीचे राज्य देव प्राक्षणाच विश्रामस्तान ’ ह्या तराने माहित झालून राजारामाच्या सैन्यामध्ये
दाखल झाले ॥

राजाराम जिगीस जात अमता त्याला पणड्यासाठी मंगलाचीं फर्मानें जिफड निकड
सुटलीं होती गार्गेरामहि नराव बरादुरखानाइन ह्याविषयी पत्र आले. जुडाळवर दमाई
ह्या वेळीं गाव्यात राहान होता मंगलाचे सैन्य लप्सरल कुडाळ येथे जाणार आहे त्यान मद्र
वरण्यासाठी स्वम सावतास तयार राहाण्यासाठी त्याच पत्री आजा झारी हाती

॥ Joseph de Mello e Castro ने ता. १९ ६ १६८४ चे पत्र (गोवे दप्तर)

† लेखकाच्या *A Portuguese Embassy to Raigad* ह्या निबंधान ह्याविषयी सविस्तर
माहिती दिली आहे

† गोवे दप्तरातील अप्रसिद्ध माहिती

§ लेखकाचा *Rajaram*, पुरवणी

रहादुरखान याच्या आज्ञेप्रमाणे विरग्वानी राम सावताय सैय घऊन मागलाच्या मदतीम कुडाळकड जाण्यास सांगितले पण मायनाची आई वारून अत्राप बारा दिवस झाले नव्हत त्यामुळे सैम मायनाने बाबू दमाई व झापा मायत याम आपल्या सैयासह पुढे पाठविले आणि त्यानंतर कुडाळ मराठ्यांसडून साडण्याकरिता मागलाच्या सैयास ता द्यत जाऊन मिळाला §

राजारामान परडण्यासाठी मोगलानी पुषळ खणपट केली तरी त्याने जिजी गाटलीच मराठ्यांना राजा जिजीम पोहावण्यापुढी थाड दिवस हा किला शिवाजीच्या एका जावयाने ताच्यात धण्याचा प्रयत्न कला पण त्याचा प्रयत्न निष्फळ हाऊन सदर किला राजारामाच्या हाती आला ‡

राजारामाचा मत्ता जिजीरड प्रस्थापित झाल्यामुळे मागलाचे बॅरचमें सैय कोंकणातून निघून गले त्यामुळे इकडील जनतेम मोगलांविरुद्ध लढाई करण्यास जाल्ल जाम आला

मागल आणि मराठ हाच्या चालू लढ्यात मिरगा सरकारचे राजकारण हुडप्यी हातें एर जाऊन मराठ्यांच्या विरुद्ध आपण मागलाम मदत करण्यास तयार असल्याचे मागलाच्या अधिकाऱ्यास भासवारे तर दुसऱ्या बाजूस आपणाम मागलाच्या मराठे जाल्ल प्रिय म्हणून मराठ्यास सागत सुगवे इतके मान खरे की, मुसलमानाकडून बळावेळीं हाणाच्या कटकरीमुळे राजारामाचे राज्य आपऱ्या राज्याच्या डेनारो असणे मिरगी सरकारास हितावद् वाग्त असे †

राजाराम जिजीम असता रामचंद्रपन अमाय व सताजी घारपड यानी मोगलांविरुद्ध चालविल्ल्या लढ्यात रोंगगातील क्रिस्थक दसायानी जातीने भाग घेतला हाता सभाजीच्या माल्यापणून मराठ्यांना गावेकराचा राग हाताच त्यामुळे ता १० ११ १६ १४ च्या पूर्वी काही दिवस राजाजी शामराज याची एक तुकडी बांदेजमध्मे धुमून तेथील लाकाकडून त्याने माणमी तीन रुपये पत्री सक्तीने वसूल केली ‡ अशाच तऱ्हेची आणखी एक मराठ्याची स्वारा मालातकातील साणी महालान ता २० एप्रिल, १७१७ रोजी झाला ह्या स्वारांत कुकट्टा, घेरड व मडगाव ही तीन गावे मराठ्यानी लुटली §

§ विष्ठा, पृ २

‡ Yvonne Robert Grébele कृत *Une Parisienne aux Indes aux XVIIe siècle* 1933 p. १७२ फ्रेंच अक्ष

† लक्षकाचा *Rajaram* पृ ५, *Argurio das Colonias Lisboa* 1 17 Vol I p 135

‡ लक्षकाचा *Rajaram* p 4

§ लक्षकाचा *Co no se Perleu Baccant* पृ ४

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

सन १७१७ पासून, मुमारे वागीस वपे मराठ्यांच्या टाळ्यानीं गोव्यास उपद्रव दि नाही. सन १७३९ त मराठ्यांची पुनः गोव्याकडे स्वारी झाली. ह्या मोहिमेची विस्तृत हकीकत आम्ही इतरत्र दिली आहे-९

सन १७३७ त उत्तर फौजनामधें पेशव्यानीं पोर्तुगीजाशीं लढाई चालू केली गोव्याहून तिकडे रसद पोहचत असे तीस पायबंद घालण्यासाठी गोव्यापर्यंत हल्ला केला.९

“वसईपेश्या गोवें जागा वना ऐसा भित्तीकाचा निशा होत. तेथें फौजा गेल्याने काई येक येल नाही. व फिरगी लोक येक पेसा कांहीं देणार नाहीत याबद्दल गोंवेस फौज खाना केल्या नव्हत्या. वसईचा वहुत जोरा पाहिला गोंवेची मदत वरचेवरी पोहचती याबद्दल सानताच्या मुलकात व कानडे याच्या मुल्कात फौजांनी राहून शाहा मान घ्यायान्दल अजम बॅकटराऊ यंगेरे सरदार निकामी केला असे पाहून पाठविले. त्याणीं आजून येना येकाच जेहा तरी पोंदचहून साणी वारदेशची खडणीं उरविली असे वकान माहाराज छत्रपतीश्यामी आदीकरून अवघे सरदारलोक यंगेरे याचा अपूर्व वाटले. वसईपेश्या गोवें हल्ला येतें दिसोन आले त्यामुळे मर्बास उमेद जादली.” अशी माहिती शाहू छत्रपतीच्या दरबारातील एक सरदार समष्टण निमणाजी याच्या पत्रात आहे. पत्रावर मिनी नाही. पण त्याचें पोर्तुगीज भाषांतर ता. २८ आक्टोबर, १७३९ रोजी झाले होतें. ह्या पत्रातील सदर्भावरून स. १७३९ मधील पेशव्यानें केलेल्या गोव्यावरील स्वारीचे कारण स्पष्ट पळून येतें.

मराठ्यांकडून गोव्यावर हल्ला होणार ह्याची जाणीव पोर्तुगीज अधिनान्यास पूर्वीच होती. सनदेकराचा फोंडें येथील सर खर्नास नरसिंगराव ह्यानें ता. २३ जानेवारी, १७३९ रोजी दुपारच्या सहा वाजता गोवेंकरास लिहिलेले एक पत्र उपलब्ध आहे. त्यात त्यानें म्हटलें आहे, कीं गोव्यातील साष्टीवर हल्ला करण्यास निघालेले मराठ्यांचें सैन्य खानापूरास ज्या तान पोचले त्या तासापासून आपण वेळोवेळ त्याची हालचाल फिरगी सरदारास कळवीत आहों.१

वस्तुस्थिती अशी होती कीं, मराठ्यांचें सैन्य गोव्यात जहा पुगलें तेव्हा शत्रूत विषय करण्यादरकें सैन्य फिरगी सरदाराकडे राहिलें नव्हतें

मराठ्यांचें सैन्य ता. २३ जानेवारी रोजी दुपारच्या तीन वाजता दिगी घाटाहून उतरून दुर्गुडीच्या वाजते रानी साष्टीत शिरले. मराठे महाराजबळ निर्गन्धराध पोहोचल आणि त्यानें निमड आपला तळ दिल्या. मराठा तळ वः वार वाटसार सहा हजार पायदळ, आणि मुमारे दोन हजार पंढारी इतकें सैन्य गेलें. मराठ्यांचे मुख्य सरदार व्यंकटराव घोरपडे (बाई ययाचा महणा) व दादाजीगन भा (सुंदर हे होते.

९ ऐलवाचे Comm. de Pour ne Baçaim व Maratas em Baçaim हा दोन पुस्तकें. ता व न. नेडररठा ‘वसईची मोहाम’ ह्या ग्रंथात स. १७३९ मध्ये पेशव्याने गोव्यावर केलेल्या स्वातंत्रि वर्गन आहे.

१ गोवें दमरातीन अप्रतिष्ठ माहिती

मराठ्यांच्या सैन्याने २६ जानेवारीस मडगाव शहर घेतले व सर्गीत आपला अमल ससत्रिला पातुंगीजाकड वळवून रायनूर व मुरगाव येथील निहड राहिले. ता. २ मार्चला पोंडे येथील निहड सप्तदशसहस्र मराठ्यांनी घेतला. ता. २ मार्चला श्रीमंत बाजीरावाच्या आज्ञेवरून सायतगावीस भामले यांनी बांदेजस स्तारी केली आणि तो महाल सर्गीज कला त्यामुळे साय व बांदेज ह दोनही महाल रायनूर व मुरगाव येथील किल्ले वगळून मराठ्यांनी ताब्यात घेतले.

मराठ्यांनी पोंडे घेतल्यावर त्यास गावे बेट घेण्यास फारसे अशक्य नव्हते त्यांनी थोडे दिवस जास्त जार धरला अन्ना तर गावाची राजधानी दप्तील मराठ्यांच्या हातात पडणे नगीज नव्हते. गावेकरांची ह्या वळीं किती भयसूर सारावळ उडाली हाती त्याची कल्पना तत्कालीन पातुंगीज लक्षावरून सहज येते. पातुंगीज अधिनात्याची तर खात्री झाली हाती की, आता मराठे हे गोव्यात शिरल्यापरीज सदाणार नाहीत. त्यामुळे फिरग्यांनी माव्या तरेने तेथील सगळी व पुढील श्रीमान पुढे मुरगावास पोहोचली केली ह्या गावीचा उल्लेख दादाजीरायने चिमणाजी अप्पास लिहिलेल्या एका पत्रातहि मिळता. सदर पत्रात म्हणिले आहे " गामतकीच्याहि मनसुबस आहे परंतु गावतील वितविशई कुली मुरगा वास गेला उरता घरे मात्र राहिली आहेत चौघा सरदारांचे मते जसे हारले तसे पाहू " §

उपरोक्त उतान्यावरून प्रत्यक्ष सरदार दादाजीराव भावे यास गावे कारीज करण्यात हुंगिलरीज तुमरे एखादे उच्च ध्येय असल्याचे दिसत नाही. महाराष्ट्रधर्मरक्षणसाठी (?) पातुंगीजांच्या विरुद्ध संग्राम करणाऱ्या मराठ्यांस याच सत्तेखाली असल्यास गावातहि महाराष्ट्र धर्माची पत्ताका फडकावण्याची दृढ इच्छा का झाली नाही हे कोड उकलण्याने बसई मोहिमेच्या इतिहासावर देखील प्रकाश पडणार आहे. पातुंगीज लक्षावरून वळून येते की, सरदार दादाजीरायने पातुंगीजाशी अंतरस घून हाते आणि त्याने फिरग्यांसहून पैस घेऊन याचा 'भाईचार' जाडला हाता इतकेच नव तर गावेकर अद्यापि हतबल झाले नाहीत, हे व्यक्तवादि कियेक सरदारस दासविण्यासाठी रायनूरचा शिन्हा तह हो. तोंवरून फिरग्यांनी लढवावा अशी दादाजीरायने आपल्या धनुस (?) सहज दिली आणि फिरग्यांची तुमक बिनाविरोध सदरहु किल्ल्यात जावी म्हणून सर्गीतील एका चौकीवरील पहार देखील काढून टाकला. एका समकालीन पातुंगीज लक्षात म्हणले आहे की ह्या कृत्यास दादाजीरायाच्या पक्षाचे कित्येक मानवर सरदार अनुकूल होते.

खुद्द दादाजीराव व त्याचा मुलगा सरदार मास्कराय यांची कित्येक पत्रे उपलब्ध झाली आहेत त्यावरूनसुद्धा दादाजीरायाच्या शिस्तबद्धाविषयीचा आरोप नसावा वाटतो. गावाचा

§ रा. व. सरदाराकडून घेवारे त्रस्तरीतील निबडले काण. भा. १६, पृ. ११५
लकाचा *Marat is em Ba car* : p 68

§ लेखकाचा *Co : a Se Perle : Ba car* : पृ. ९७ १०५ व १२२

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

विजरई मार्केज द लौरिसाल हास लिहिलेल्या एका पत्रांत सरदार दादाजीराव म्हणतो:—“फे इजनेव घांटाखालीं आलेवरलीं मा। दौलत अंतोन कारनेक अलकास ई येदोर जराळ द प व दोतोर जुजे पेद्र माऊस ॥ हे दोघ फिदाल्क मुलाजमंतस आले होते त्यानीं अज येखलासीने मांगितले यमोजिव जंजिरा (गोंया बेट) तेंच नरगुंद यावजे खातिर आणून हाडू जागा यक समजोन मदतयाविनसीं जंजिराचा वच्चाव करू अजमराव प्रधानजीची फीज काढून येखलासी राखून मकानेस आलों मोहिवांस माद्रूम जाहले असेल...” स. १७३९ मध्ये चिमणाजी अप्पास पाठविलेल्या एका पत्रांत जो दादाजीराव लिहीत होता की, ‘फिरंगी म्हणजे पापात्मे. त्यांचा नाग हाणें हें अर्जु नारीं ई तोच दादाजीराव सदर विजरई लौरिसाल हास लिहितो की, ‘फिरंगी लोक येखलासीन थरं, इमानचे पुरं, क्रियेचे खरे, येक कडेचे मागणारे वचन दिव्हेले तुमचे आगा देखील सलग्न न पावता निभावणारे असं आम्ही घाटाखालीं आले ममई बहुतांचे सोडें आइकून दरम्यान होऊन नके वातेने उपराला करून इंदीचा (गोंयाचा) वच्चाव केला...” दादाजीरावाचा विरंजीव सरदार भास्करराव यांनं तर गोंयातील विठोजी शेंणवी धुमे यास एका पत्रांत असे लिहिलें होतें की, “कैलासवासी बटिलांनीं सर्वांच्या श्रेहोपेक्षा इंदीचा (म्हणजे पोर्तुगीज अंमलाखालील प्रांताचा) भेह विशेखात्कारें जोडिला आंदे. फिरंगी लोक सज्जन. वचनाचे खरे, क्रियेचे पुरं. श्रेहान बंद. मर्दुमीन धुरंधर. त्यांचे उपमेस पृथ्वीवर कोण आंदे असे कैलासवासी बटिल आम्हास पदोपदीं सांगत होते ती गोष्ट आमच्या निदर्शनास आयी. ” सरदार भास्करराव गोंयेंकराच्या चिटणीसास लिहिलेल्या एका पत्रान म्हणतो—“अजम दादाजीराव इंधीचें काजकामास येऊन इंदीची मेहरबानी संपादिली होती...” दुसऱ्या एका पत्रांत भास्करराव लिहितो; “...दादाजीराऊ कैलासवासी याणी सर्वांसी अमिग्रपण करून मोहिवाचा भारंनारा केला...घडिलीं आम्हास सांगितलें कीं आम्ही अजम फिरंगी याची जांड केली आंदे. ते शुमच्या कार्यास येतील...” दादाजीराव व व्यंकटराव ह्या दोघां प्रमुख सरदारांच्या मतांमध्यें अंतर होतें. व्यंकटरावास वाटत होतें की, आपण फिरंग्यास पूर्णपणें जिंकून आपणास बाटेल तसा हाड करण्यास त्यास भाग पाडूं. पण दादाजीरावास फिरंग्याशीं जास्त कटकट न करिता आपला कार्यभाग साधून धेण्याचा होता. शिवाय यार्देज, साष्ट व फोंडें पेशव्यानें फावीज केल्यानंतर गोंयासगतच्या प्रदेशांत पेशव्याचा हात पूर्णपणें रिघूं नये, एतदर्थ खुद कोण्हापुराय व माताच्यान खटपटीही चालू सान्या.

ना पातुगानाच्या प्रातात झाली आहे ताम आपण अनुमूल नमून त्या प्रातातून
रुहा परत निघून नातील ह्याची आपण वाट पाहत आहोत § ता १३ ४ १७३९
एसा पत्रात नयराम मायत भासठ व रामचंद्र मायत भोसल सरदमाई प्रात फुगळ ह रा
फयम गिहितान - "इस्तादाचा व इजानवाचा पुरातन अह चालला त्याम बारदस घऊ
कारण म्हणावें तर मराठ्याचा सगुता पाहिला आणि सगदरर याची ठाणीं अवधी धनी
पुन बारदस ध्याय्या स्याय्यर ते आले तद्दा इजानवाम येस दिसान आलें की बारदस
मराठ्याचें हातीं पडून इस्तादामहि वर नह तेमैं समजान बारदस ध्याग लागला तद्दा
अपलेच फौजनमी मराठ्याचा फौज न आणिता घऊन आजरर राखला मराठ्याचा फौज काय
निमित्त न आणिग म्हणाल तर इस्तादचा व इजानवाचा कदीम दास्ती तद्दा त राज्य
आमच व ह राज्य इस्तादाच येमैं समजान आपल्या फौजनमी घऊन राहिला कुडा तरी
बारदस मराठ्यास सहसा देणार नाहीं हा मादगाचा खातारानगा असा धावा परतु
खासगत फौज ठऊन बारदस राखला लागला तद्दा फौजम खूच लागला ता याप्रींंचा
भागाय पूरपना मादिगाम लिहून गलेच आहे तणप्रमाण मादिगीं काय कलन मादिशाचा व
रा व्यस्तराऊ याचा तद्दा हाऊन व्यस्तराय याची फौज वर घाटी जाइ पावता बारदस
आम्हाकड असावा तदनतर तुमच स्वाधीन करू ' §

छत्रपति शाहूच्या दरबाराला नाराराम मना रामकृष्ण त्रिमणाजा प्रभृति मुत्सद्दयांचा
आणि फिरग्याकड हाता रामकृष्ण त्रिमणाजान गावेकराम कळविले हाते का फिरग्याना
मराठ्याविरुद्ध गार धरला तर तद्दाच्या प्रसंगीं त्याम कायला हाण्याचा सभन आहे तो एका
पत्रात म्हणता की ' आपण तथेह जातरय करून आम्हाम येथें बोलायस खुशाली हाय
ते गाव कला पाहजे ' ।

खुश शाहू छत्रपताला देखाल बायत हातें की ' गावे बदर फार उत्तम नामू नये
बदर नासलमुल साहनाम पाददा आहे येने नाही फरसी यामच अमलमुल पाददाच आंद
आण बदर चिजवस्त मिटता ¶

गाव्याकडील प्रात व विशपत फोंडचा विहवा पेगथान हस्तगत कल्याचे वृत्त करवीर
कर सभाजी छत्रपतीम कळयारर याम राग आला व प्रस्तुत स्वारीत मराठ्याना कानाज कलेला
प्रात सादून देऊन त्यानीं तेथून निघाव ह्याविषया 'याने ह' धरला ' सभाजीने गावकराम
सन १७३९ च्या अखरीस लिहिलेल्या एका पत्रात म्हटलें आहे वसई प्राताम राजश्री
राजीराव याणा आज च्यार वर्षे अअमारतपहामा कथला करून वसई घऊन ता मुल्क काबाज
ला गनरशी गावे प्रातास फौज खाना करून आजार दि हा इतक जाळ असान तुम्हीं
साहा इज्यानिगाम लेहून पाठावठें नाही या मुळ मुह्याकडीलच नागाडी जाली आणि फा
तफम त्याचा ठागा वमला हालीं बाजाराव याणी फाडे प्राताचा जिल् आपले नावीन करावी

§ गोवे दस्तुरातील अग्रिमिद माहिती

§ विज्ञा

¶ लखनाचा Co o Se P r l e t Ba ca पृ १२१

“सरदेनाई स्मारक ग्रंथ”

म्हणजे आपण महत् प्रसंगी चाकरी करून दाखवून म्हणोन कृताचरी पाठाविरूद्ध आहत त्याम
तुम्हाकडील मजदूर राजश्री रंगो नारायण यांनी जाहीर केला जे तुम्ही या राज्याची दुसरा
विचार धरीत नाही. गावेन यशलासी चालावी हे उमेद बहुत धरिता त्यावरून खुशाली
होऊन फोंडे प्रांत तमाम रासगीरुड ठेवावा याचा निश्चय जाला आणि तुम्हास बाजीरायाचा
आजार लागो नये यावरून या तर्फ्या फौजासहित राजश्री हिंदुराव घारपडे ममलकतमदार
याही या तर्फेस राहना केल आहत. लोकरा यऊन पावतात. ते ठिकाण बहुत दिवसांच
आहे ते जगावाचे हाच आमचा निश्चय आहे ”

उपरोक्त उद्धृत केलेल्या उताऱ्यावरून मराठ्यांच्या राजूचे कित्येक प्रमुख मुत्तदी व
अधिकाऱ्या लाल गोरेकर फिरंग्यांनी विती सद्धानुगतिपूर्वक वागत होते हे दिसून येईल अस्तुत
लढाईच्या बळी व तदनंतर झालेल्या तहविषयक वाटाघाटी संध्याच्या प्रसंगी गांध्यांची
नित्येक हिंदु पुढारी फिरंग्यांच्या राजूने चाखतांना दिसतात. मिठाजी शेणवी भुमे, बहुगु
कामत घाघ, पैरुड कामत, उपी धामन, बाबुले मेणवी सुपटणकर, लालू मेणवी डांगी,
यापुराव देसाई, ह्यानकू पै घाटय प्रभृति गावेंकर हिंदु लाल फिरंग्यांचे हित गांध्यांच्या
उद्देशाने मराठ्यांकड राजकारणे लावीत असत. पण फिरंगी लालांची हिंदूविषयी घटणक प्राय

गामातकस्य हिंदु लक्षाच्या हिताथें काहीं भाया व्यक्तीस गामाच्या कारभाऱ्याकडून बालण्यात आली पण पुढे तहाचें काम दादाजीरावाच्या मध्यस्थीने चाडू झाल्यामुळें ह्या मुद्द्यास महत्त्व दण्यात आलें नाहीं.

व्यक्तीरावाचा कारभारी गावदरास ठाकूर हा सावतगाडीचा असल्यामुळें ता गामाच्या माहितगार हाता त्यामुळें गामातील हिंदु लक्षास धार्मिक स्वातंत्र्य नसल्यामुळे किता नाम पाहोचत अस ह्याची कल्पना गावेंदपतास हाती पण दादाजीरावास किता खुद्द पशव्यास गामतकासारख्या दूरच्या प्रदशाताळ धार्मिक प्रभाव निराप लक्ष दण्याची आवश्यकता भासत नव्हती व ही गाव पातुंगीज विजयदेस पूर्णपणें ठाऊक हाती यद्विपयीं विजयदेस सोंदि द सादामील यातें लिहिणें आहे कीं, “गोंत्यातील हिंदु लक्षास धर्मस्वातंत्र्य असावे ह्या मुद्द्यास मराठ भर दताल असें वाटत नाहीं गत्या वरीं वेस्टरावानें इकड गेल्या तद्दनाम्यात ह्या विषयामध्ये कानतेच कलम घातलें नाहीं मात सणगी यारुडून बाजीरावाने पाठवून दिलेल्या तहाच्या खज्यांतहि ह्या बाबतींत एक शब्द दरील लिहिणें नव्हता भासल्याच्या तहाच्या वेळीं बाजीराव व चिमणाजी अप्पा यांनीं ह्या मुद्द्याची आग्रह जरी काढली तरी त्यांनाच त्यास दुर्लक्ष्य केलें ह्या सर्व अनुमतिविद्वा गादी लक्षात आणता मला वाटत नाहीं कीं, केवळ धर्मस्वातंत्र्याच्या मुद्द्यावरिता मराठ्यास इतका पायदंडार असलेल्या ह्या तहास त्याच्याकडून निराप हारिल §

विजयदेसनें लिहिल्याप्रमाणे खराखर मराठ्याकडून गामातील धर्मस्वातंत्र्याच्या मुद्द्यावर भर द्यात आला नाहीं मग ह्या गांभीस विजयदेसनें निर्दिष्ट केवळें उपरीस्त कारण झाले असेल किंवा दुसरी एखादी अतस्य भासगड उपस्थित झाल्यामुळें पशव्यास सदर मुद्द्याकडे काणाडोळा करणें अतस्य घाटलें असेल इतकें मात्र खरें कीं, दादाजीरावानें चिमणाजी अप्पास लिहि लेल्या पत्रात गामतकात ‘हिंदुधर्म चालवावा’ असा ठराव झाल्याचें वृत्त कळविलें हातें † पण ह्याविषयीं सदर तद्दनाम्यात एक शब्द देखील आढळत नाहीं ‡ पुढें इचवईच्या मध्यस्थीनें बाजीराव व पातुंगीज यामध्ये तहाच्या वायसदीस पुन मुद्रात झाली त्या वेळीं श्रीमन्नांनीं ‘गांभी रादेशात महाराष्ट्र धर्म ज्याचा ते करितो त्यास विरगी याने चालवावे देखील गोविधात महाराष्ट्र धर्म चालवावा’ असें कलम तहाच्या खज्यांत घातलें होतें § पण हेहि कलम पेशव्यानें तहाच्या प्रसगीं गाळलें ¶

ता २ मे १७३९ रोजीं वेंकटराव व दादाजीराव ह्यांनीं गांभेकरास जा तह केला, त्यात ‘विरगी याच्या मुल्लामधें फौजा मुकाम जाहल्या आहेत त्या उठान जाण्याच्या खर्चास विरगी यादी सध्या याचे रुपये लाख मात’ असा ठराव केला होता

§ लखकाचें A Restauratio de Bardez e Salcete पृ ३२

† पे ६ भा १६, पृ ११५

‡ लखकाचें Como se Perdeu Ba cam पुर्वणी मराठी

§ लखकाचें Restauracdo de Bardez e Salcete पृ ८४

¶ किता पृ ४८-५०

“सरदेसाई स्मारक ग्रन्थ”

ह्या तहान्वये मराठ्यांच्या सैन्याने साष्ट व बार्देज हे महाल फिरंग्यांच्या स्वाधीन केले. फिरंग्यांकडून सर्व रजदारी वेळेवर न मिळाल्यामुळे वेळुटावागेने सार्दीतील दान गार कुन्डली व व असेल्लेणे-आपल्या ता-यांत ठेविले. पण तेहि पुढे ता. २३ नवेंबर, १७४० ह्या दिवशी पोर्तुगीजांकडे दिले.

वेळुटावागेने केवला उपरोक्त तह पाळण्यास भासले मान राजी होईना! त्यामुळे सामताच्या ताब्यात बार्देज होता तो सोडवण्यासाठी फिरंगी सरकारस त्याजकडे निराळा तह करावा लागला. हा तह ता. २८ फेब्रुवारी, १७४० ह्या रोजी व्हिचोली येथे मिठोजी शणवी धुमे व बहुगुण कामत यांचे ह्यांच्या द्वारे गोवेंडरागेने कला आणि त्या तहान्वये बार्देज महाल फिरंग्यांच्या हवाली करण्यात आला.

सायतानी प्रस्तुत तह थोड्याच दिवसांनी मोडला व ता. २१ फेब्रुवारी १७४१ रोजी बार्देजवर हल्ला करून तो पुन फांभीज वेल. पण पोर्तुगीजांनी त्याजकडून एकच दिवसाच्या अवधीत तो परत मिळविला. ही गोष्ट ता. १२ जून १७४१ रोजी घडली. सामताशीं हालत्या ह्या लढाईच्या प्रसंगी मिनिटास १२० बार काडणाऱ्या नवीन तऱ्हेच्या सोळा तोपा फिरंग्यांनी प्रथमतः वापरल्या. त्यांच्या आयाजाने मोरल्याच्या पांढरात धडरी भरली, असे समकालीन पोर्तुगीज लेखात वर्णन आहे.¶

पेशवा पुन गोव्याच्या घाटेस गला नाही फिरंग्यांनीहि प्रसंग पाहून त्यांच्याकडे अर्दवागेने घागण्याचे धोरण ठेविले.

गोवेंडराकडे व्यरुटवागेने केल्ल्या तहामध्ये अशी एक अट होती की साष्ट व बार्देश या सुलतात गावगता दिवाणाच्या जा वमूल होईल त्यापैकी शेंकडा नाझीम टक्क बसल बाजीरावास मिळाला व पण ही अट फिरंग्यांनी पाळली नाही. हे निमित्त धरून पेशव्याचा सरदार गोविंदपत ठाकूर—जो काही दिवसापूर्वी कोल्हापूरकरांच्या नाकरीन राहिला होता—याने ता. १२ मे १७४२ रोजी सुमारे तीन हजार फाटस्वार व तितकेच पायदळ घेऊन सार्दीत शिरला आणि तेथे मतीने खडणी वमूल कर लावला. § ह्या सरदाराने सार्दी

¶ लेखाकडे *Restauracao de Barden e Salcate* पृ ६६-८२ लिखत येथे म १७४१ मध्ये प्रसिद्ध झालेल्या पुढील ले. दुरूवात यद्यपि उपयुक्त माहिती दिले आहे (१) *Relacao e critica dos* *tratos da India* व (२) *Noticia de Vitoria* *que fez Marquer do Loucel*

९ म २ जुलै १७४१ जी पोर्तुगाज चारलने लिहिलेले पत्र (लिखत येथील पुढील सवांग अन्वलेले इंग्लिश) व J I

§ लेखाकडे *Como Se Perdeu Bictum* हे पुस्तक, पृ १२४, पुढेरे इतर, भा १ सा पृ १२ पृ ११ मध्ये “गोवे पण्यावरून हमजाजी काटापाट” असा सरदारांनी के के पुढेरे यांनी लेख दिलला आहे हो “बावे पोर्तुगीजास सोडव्यावरून हमजाजी काटापाट” असा वादिले आहे

एक पधरवडा लुटाल्ट केन्ही व पुढें सागें येथें जाऊन तेथील न्हिल्यास वेढा दिला. ह्या न्हिल्यात अणाजी प्रभू नामक सवदेकराचा प्रधान होता. गोविंदपताने हा किल्ला काबीज करून अणाजी प्रभूस कैद केलें. सागेप्रमाणे फोंडेचा न्हिल्याहि गोविंदपतानें आपल्या ताब्यात घेतल्या. गोव्यातील फिरगी अधिकाऱ्यास सागें व फोंडे येथील न्हिले मराठ्यांकडे गेले हें हितावद्द न वाटून, ता. ८ जून रोजी न्यानीं सागेच्या किल्ल्यावर हल्ला केला व तो जिंकल्यावर दुसऱ्या दिवशीं जमिनदोस्त केल्या. पोर्तुगीज भैन्यामध्ये सहाशें युरोपियन, दीड हजार एतंदरीय शिपाई, नवीन तऱ्हेच्या दोन तोफा होत्या. ह्या सर्व सैन्याचे आधिपत्य जनरल मानुयल सुवारीस वेल्लु हाकडे होतें. पण सागेची कामगिरी ह्या जनरलच्या हाताखालील एका सरदारावर सोंपविली होती. गोविंदपताची ह्या वेळीं धुळधाण उडून त्यास घाटावर पळून जायें लागलें. उपरिनिर्दिष्ट जनरलने ह्या लढाईचे विस्तृत वर्णन करून म्हटले आहं कीं, सागे येथील मराठ्यांच्या कैद्यांपैकीं न्हिलेकांचीं आपण डोंरीं उडविलीं व न्हिलेकांचे उजवे हात कापून ते त्यांच्या गळ्यात बांधून त्यास सोडून दिले !

सामथार ता. ११ रोजी पोर्तुगीजांचे सैन्य फोंडेस जाऊन त्याच दिवशीं तेथील न्हिल्यास वेढा दिला. कौन्हापूरकर सभाजी छत्रपतीच्या एका सरदारांनै हा किल्ला बळकाविल्या होता. त्याने तो लोंब पोर्तुगीज जनरलच्या स्वार्धान केला. सागेच्या न्हिल्याप्रमाणे हाहि न्हिल्ला जमिनदोस्त करण्याचे पोर्तुगीजांच्या मनान होतें पण सवदेकराच्या आग्रहानुळे त्यानीं तो किल्ला त्याच्या स्वाधीन केला.

फोंड्याच्या न्हिल्याचे महत्त्व पोर्तुगीजांस पार होतें. तो किल्ला मराठ्यांच्या हातीं न जाता सवदेकराकडे असणें फिरग्यास अगत्याचे वाटत असे, कारण त्यामुळें गोव्यालगतचा प्रांत आपल्या कचात राहील, अशी फिरग्याची समजूत होती.

इ. स. १७४४ मध्ये दो मिगेल दालमैद पोर्तुगाल याची गोव्याच्या विजराईच्या जागेवर नेमणूक झाली. हा पार शूर होता. इकडे आल्यावर थोड्याच महिन्यांनी ह्या विजराईने भोमल्याशीं लढाई सुरू केली. त्यानें हल्लेणें (५ मे १७४६), व डिचोप्री (१८ मे १७४६) येथील न्हिले घेतले. ता. १६ नोव्हेंबर १७४६ रोजी विजराई आपल्या आरमारानिशीं काय-मुठाच्या उपकागरान प्रकट झाला. तेथून ता. २३ नोव्हेंबरस त्याने तिराकोळच्या फोंडावर हला नदवून तो काबीज केला. ह्या प्रसंगी फिरग्यानीं भोमल्याचे बहुतेक सर्व आरमार पकडले किंवा नष्ट केले. ह्या आरमारात १५ ते २० तोफा असलेलीं दहा पाल, सतरा गळबने, तीन बॅनेल, एका मन्त्रा, चार पारस इतके नग होत. शिवाय पुष्कळ हत्याराहि होत्या. §

ता. ३ डिसेंबर १७४६ ह्या दिवशीं रेडीचा किल्ला फिरग्यानीं हस्तगत केला. भोमल्या-निष्ठ चाललेल्या प्रलुत लश्करान सवदेकराने समैन्य फिरग्यास साध केलें.

सामील जाहले आहेत. त्यास इस्तादाचे आपले पदरी घेतले आहेत, परंतु त्याचे राजकारणाचे दोरे चडकड खेलतात. गत वर्षी अजम सदासीनपत याची मोहीम दक्षिण प्रांते जाहली त्या त्यागायत जमदाराचे राजकारणाचा दोरा आहे. त्यास समत आह्वा तां राजकारण दाटो जरसे पडले, सरोजी राणेकडील व इत्याद्या राणे यासडे राजकारण खेलले राणे मजबूतचे कारकून वराजी सेनारी व दत्त सेनारी उभयेंता दोघा राणेपारी आहेत त्याची पत्रे घेऊन त्यासडीन कारकुणास पाठविन्हें होते आणि मजबूर लिहिला ती आपले निमस्तीचे गोरेत हजार मागून आहे. सरदेसाच्या मूर्ख व तरीच्या पाईबाट आहेत त्या आपणामाधीन आहेत, आपल वधु पाचसे लोकांनिशी सरदेसी आहेत. कुन्ही मूर व तरीचे पास आपणामाधीन आहेत, येन भितेन अजम पतप्रधान यासडे राजकारण चालते. पतप्रधान यासडेन पैसा पापड आणितात हे वर्तमान इजानेवास माप्रत दखल जाहलें. हे पसे आहे कलत नाही. इस्तादाची तन वदा रली राजकारणात व सेनारी मजबूर या प्रमाराची त्रस्तित. तर माहिरी सायताचे निस्वार्थि लोच व जमींदार व कारकून घरेदारे जजिरेआत असतील त्यास येनादर बाहीर घालोरे व सुपस व जजिरेचे चौनीस लाव असतील त्यास जजिरेबाहीर ठवांव. त्यासडील लोक जजिरेत येता जाता याजपुडीने कार्याकारण घेन जावे. पतप्रधान यास सामान्य घेऊन दऊ म्हणोन करलात केली आहे असं राजकारण घालते. इजानेवास दाखल जाहलें ते येनचालप-दाम व मोहिमास दखल द्यावे म्हणान लिहिले आहे. इस्तादाच पुण्य समर्थ असता वेंगती गाष्ट घडणार नाही परंतु इजानेवास दखल जाहलें इस्तादास वलाने म्हणोन लि। आहे. वेताजी याच प्रमारे वसत व सामी कल्पण राजकारण दोन व्यार पोंडे करून मोहीम केली. त्याचप्रमारे विरुद्धी राजकारण चालते मागे अताजीपा पल्ला म्हणोन राष्ट्रीय देसक होता त्याणे चाड दाखळून करूनचे घाटेने नेले हे मोहिमास दखल आहे. तर बाडी प्रातातील कारकून माहिमानजीक जमतीत तर वेताचा हतवार न धरारा व राणेकडील दावे मारवून आहेत त्यास बैदीत देणारे हे कुन्ही हरीन पत मा निन्हेस जगानी सागितले आहे. हे सागितीत ती वचने इजानेवाची समजणे. इजानेवान लिहिले हे न दर्शवोरे. मोहिमास व येनचालप-दाम व बायी जिगळेचा नरक लिहिलार अवेन त्यास दखल वचोरे. सेधियाल याणी पाप्रधान सामी राजकारण लायिले आहे. मदनगड पतप्रधानाणी त्यास अगा मजबूर होत आहे तर केगीकरून मदनगडाम इस्तादाचे ठाण पदेस वचोरे. हे कुन्ही विसार पेग मा निन्हेस सागितले आहे ज इस्तादाच्या प्रयोजनाने अगा त घ्यावे. प्रयोजनाने नगा तें गाष्टि जमदारास नजरा रागार. कारकून अमलील त्यास जर दगिने बैदीत टगार. इजानेवाचा लारीन न होये ते उघार. इजानेवान निशान न घेरे परंतु इस्तादाहून धोर दुमर नव्हे यासरिता वलामी वल हे रितात."

महदार भारतराय नखुदर यास वेतायाच्या शेव्यात चामरी जोकरी होती. तीसुळे त्यास माल्याच्या याग्या मदन वळत आणि ता त्या माहेरयास गुमठे लिहून पाठवीत अस.

१ पोर्तुगीज सरद muros या अपभ्रंश, मूर म्हणजे विल्या ती मित्र
२ पोर्तुगीज शब्द mas os म्हणजे पायबाट

‘ऐतिहासिक पत्रयमहार’ पृ. ७७ मध्ये भास्करराव दादाजी हा कोण याचा उलगाडा होत नाही, असे रियासतसार लिहितात तो हाच ! असो.

फोंडेंचा मर्दनगड आपल्या हातीं असला अशी पेशव्यास इच्छा होती. कारण तो शिहा ताब्यात असल्यावर पुढे मागे फिरण्यावर शक्य दिसणार त्यास सुलभ होणार हातें. हेंच मत प. दत्तर, भा. २४, पृ. १५४, मधील एका लेखात याचान्यास मिळतें.

सन १७५६ त सरदेकरांनी मर्दनगड शिहा पेशव्याकडे गहाण ठेवला. हें वृत्त फिरंग्यास कळताच मराठ्यांच्या कबजात हा शिहा पूर्णपणे जाण्यापूर्वी आणखी तो काबीज करावा एतदर्थ खास पोर्तुगीज विजरई कोंदि द आल्ह तिकडे ससैन्य गेला व त्यानें त्या शिह्यास वेढा घातला. पण शिह्यातील लष्करास ऐन वेळीं जुमक झाल्यामुळे फिरंग्याचा उद्देश शेरगस गेला नाही. फिरंगी सैन्याचा पराजय झाला व त्यास गावेंस परतावें लागलें. खासा विजरई तेथें मारला गेला. तसेंच फिरंग्याचे चौदा सरदार व ८७ शिपाई ह्या लढाईत मेले. ही गोष्ट सा. २८ जून, १७५६ रोजी घडली. लक्षात ठेवण्याची गोष्ट ही की, फोंडेंच्या शिहेदारानें फिरंगी विजरईचे शव आदरपूर्वक गोव्यास पाठवून दिलें !

फोंडेंचा शिहा मराठ्यांकडे आल्यावर त्याची काळजीपूर्वक डागडुजी करण्यात आली. खुद शयनराव निश्नाथ (ह्या शिह्यात स १७५७ च्या सुरुवातीस येऊन दोन महिने) ह्या कामासाठी इकडे येऊन राहिला होता.

स. १७५६ मध्ये फोंडेंचा शिहा पेशव्याचा गोवेंकराचा प्रयत्न फसला खरा, पण १ जून, १७६३ रोजी पोर्तुगीज विजरई कोंदि द येग यानें तो काबीज केला. ह्या प्रसंगी फिरंग्यास फोंडे महालातील सरदेसाई नरना नाईक प्रभृति नित्येक हिंदुलोक व खुद्द त्या किल्ल्यातील बापुजीपत मुजुमदार व शूर सरदार रघू सावत निरूर होते. पोर्तुगीज विजरईनें हा किल्ला लवकरच पाडून टाकिला.

पेशव्याकडून फिरंग्याविरुद्ध कायदी हालचाल झाली नाही. फिरंग्याकडून हा किल्ला परत मिळविण्याचा श्रीमंत माधवराव पेशव्याचा विचार होता सन १७७१ सालातील जानुआरीमध्ये पेशव्याचे सैन्य हैदराबादवर कर्नाटकात जात असतां ह्या सैन्यास फोंडे महालानून फिरंग्यानीं वाट दाखी, अशी पेशव्यानें खटपट चालविली होती हेतु हा की, अशा निमित्तानें फोंडा महाल आपल्या कबजात घ्यावा मराठ्यांच्या सैन्यात मुमारे दहा हजार लोक असून त्यांचें नेतृत्व विसाजीपत केशव लेले ह्या सरदाराकडे होतें ह्या सैन्याखेरीज मराठ्यांचे एक आरमार

§ गोवें दत्तरातील अप्रसिद्ध माहिती व पारसनीसकृत ‘पेशवे दत्तरातील सनशयनातील माहिती’, पृ १९६

§ Balsemão em Portugueses no Oriente, III, p 213-240

¶ गोवें दत्तरातील Livro dos mon coes No 136, fl 339 व Balsemão, III, 218,

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

मसुरेजळ येऊन राखिले होते व त्यात १७ फात व ८५ मलमते होती. मराठ्यांच्या सैन्यास सारताचे सैन्य मिळाले असून सर्व सैन्याचा तळ ठिकोली येथे पडला होता.

विशजीपताच्या मनात आपल्या सैन्यास फिरग्यांनी फोंडें महालाभून जाण्यास खुर्ची वाट न दिली तर बळकटरीने तिराटून जावे, असे होते. त्याने गारेंड्यास लिहिलेल्या एका पत्रात असा त्यास स्पष्ट इशारा देऊन ठेविला होता की, “हैदरआलीची मखळत राहून गोवेचे रथेवीर पंडेल, पडल्यानंतर दुवर्षा नाश होईल. इकडून कबूल असे ..” §

फिरगी मुखइचास मराठ्यांचा रजभाव माहीत होता. गारेंड्याने मोठ्या धीराने लढाईची तयारी चालविली आणि द्याऊच्या सर्व याटा खेळून धरल्या. वास्तविक पाहता विशजीपताच्या सैन्यापुढे पोर्तुगीज लोकांचा निभार लागणे कठीण होतं. ही गोष्ट फिरगी अधिमान्यासहि ठाऊक दाती. म्हणून गारेंड्याने विठल्यास चालवलीकर व शोनी यास पेशव्याकडे वक्रीलस पाठवून फोंडें महालाभून जर पेशव्याच्या सैन्यास आपण वाट दिली तर हैदरआलीची लढण्याचा अपेक्षायार प्रसंग उद्भवणार ह्याची जागीर पेशव्यास बरून दिली.

श्रीमंत माधवराव पेशव्यास ह्या बेली फ्रेड लियाद द माद्रि द दकुस नामक पदवी बॅकडराचे औपच प्राप्त होते व त्यामुळे पेशव्याची त्याच्यावर पार मजी होती. गारेंड्याने ह्या पात्रामार्फत पेशव्याकडे सधान राहून विशजीपताने फिरग्यांच्या बाटेस जाऊ नये, असे आजापन मिळविले ! विशजीपताच्या हिमोढ झाला. त्यास यादले होते की, व्यंकटराव पोराब इचलनरतीकराप्रमाणे आरणास गारेंड्यास नागोहरम करण्याचे श्रेय लाभेल. पण त्याच्या आभासा एका फिरगी बॅकडराच्या प्रयत्नामुळे निष्फळ ठरल्या !§

विशजीपत्या उदयासमून पेशव्याच्या अस्तापर्यंत गोवेकर फिरगी सरकार व मराठे सामर्थ्य लढाईचे अनेक प्रसंग आले. पण सम्राज्यीच्या रणरीतेरीन मराठ्यांकडून कॅपॉलिक पर्मांच्या दडपणाखाली असलेला गोवाप्रांत घेण्याचा दड प्रयत्न झालेला दिसत नाही ह्यास कारण कोणतेहि जरी असले तरी एक गोष्ट सिद्ध आहे की, फिरग्यांच्या ह्या ल्हानशा द्यापूकडे मराठ्यांनी पारते लक्ष दिले नाही आणि ज्या मराठ्यांच्या त्यांच्या गोव्याकडे झाल्या त्यांचे उद्दिष्ट तात्पुरतेच म्हणजे कबळ लूट मिळवावी ह्या पलीकडे दुसरे एखाद असल्याने आदळून येत नाही, असे कपने म्हणावे लागते.

उपरोक्त पोर्तुगीज विजयई गारेंड्याने द आलनन हाने स. १७५१ सालात आपण पोर्तुगालास निघण्याच्या बेली लिहून ठेविलेल्या लेखात यद्विपर्यां जे पुढील उद्गार वाढिले आहेत ते लक्षात ठेवण्यासारखे आहेत.

§ गोवे दनर्तनीळ अप्रतिद कागदपत्र

§ लेखकाचा Contribution à l'Etude de l'Histoire de la Médecine Portugaise dans l'Inde हा प्रेंच निबध (पृ ६५-६६)

"[O Marata] Como não faz a guerra nem por gloria, nem por defenc,a de cansa justa, mas pela mera ambic,ão, e interesse de riquezas, não se inclina facilmente, sem ter algum fim particular, a descer os Gates no districto chamado Concão, em que se comprehende o de Goa, por ser pobre, e de que não pode tirar effeitos que satisfic,am a sua cubic,a, nem tão pouco gosta que se lhe disputem os passos com ferro e fogo de que nao resulte utilidade, e so perda di vidas, por esta, razão se alguma vez entrou na Provincia de salcete, foi huma correria transitoria, e a unica em que se demorou no anno de 1739, foi por diversão, e por se ter empenhado na conquista da Provincia do Norte "§

भावाथे—

“ मराठे हे कीर्ति मिळविण्यासाठी किंवा आपल्या म्याग्य हकाच्या संरक्षणासाठी लढाई करीत नाहीत. तर ते केवळ सपत्तीच्या अभिलाषेने लढतात ते बाही तरी विशिष्ट पायऱ्यांच्या हेतुशियाय घाटावरून खाली कोरणात—ज्यात मोठ्याचा समावेश होतो—उतरण्यास प्रवृत्त होत नाहीत. कारण की, हा प्रदेश गरीब आहे आणि त्याच्या लोभीपणाची वृत्ति होण्यामारखा पायदा त्यापासून त्यांना मिळविण्याची आशा नसते. त्याचप्रमाणे त्यांना घाटातून खाली उतरताना ज्या पायवाट लागतात तेथे शत्रूवरून सशस्त्र प्रतिशार होऊन आपल्या सैन्याचा जीव विनपायदा धोक्यात घालण्याची आश नसते मराठ्यांनी साष्टमर्थे ज्या ज्या स्वान्या केल्या त्या त्या शत्र्या गृहजि केवळ तत्कालीन हुलडीच होत्या. स. १७३९ मध्ये मराठ्यांची जी एक मोठी स्वारी [द्या प्रदेशात] झाली तिचे कारण ते ह्यावेळी उत्तर कोकणाच्या माहिमेंत गुतले होते, हे होय. ”

[या लेखातील सर्व तारस्ता न्यू स्टडील्च्या आहेत.]

मराठी राज्यांतील न्यायपद्धति

[लेखक—नारायण गोविंद चापेकर, B. A., LL. B., बदलापूर]

राजाचीं जीं काहीं आवश्यक अशीं थोडी बहुत कर्तव्ये मानलीं जातात त्यापैकी आपल्या प्रजेला न्याय देणे हे एक कर्तव्य होय. मनुष्य हा स्वार्थपरायण आहे, त्यामुळे त्याच्या हातून अन्याय घडल्याशिवाय राहाणार नाही, या अनुभवमिद्वि गोष्टीवर हे राजाचे कर्तव्य ठरले गेले. राज्ये जे हा लहान असत तेव्हा हे कर्तव्य स्वतः राजाकडूनच बजावले जाई. परंतु बादल्या राट्टान राजांना आपल्या घर्ताने हे कार्य करण्यास अधिकारी नेमणे भाग पडते. या अधिकाऱ्यांना न्यायाधीश म्हणतात. न्यायाधीश हा शब्द अत्यंत अप्रयोजक दिसतो. न्याय काय आहे हे सांगणारा न्यायाचा अधिकारी अगर स्वामी नवून दास असतो. न्यायशास्त्री हे नाव कदाचित् समर्पक होईल. असे. न्यायाधीश हा शब्द मराठीशाहीतच रुढ झालेला दाना यात मान सहाय नाही. व्यवहार हा प्राचीनतर शब्द मारें पडला आणि न्याय शब्द पुढे सरसावला.

न्यायपद्धतीचे मुख्य तीन घटक असतात. प्रथम न्याय अगर कायदा, नंतर न्याय करणारा इसम आणि तिसरा न्यायदान करण्याची तहा. आता या प्रत्येकाचा विचार केला म्हणजे मराठेशाहीत न्याय पद्धतीचे स्वरूप बशा प्रकारचे होतें. माची आपणास थोडी बहुत कल्पना करता येईल.

प्रथमतः न्याय म्हणजे काय याचा आपण विचार करू. योग्य, उचित, अनुरूप, योग्यवर ते न्याय्य असे आपण साधारणपणे समजतो. तथापि अमुक गोष्ट योग्य, उचित अथवा अनुरूप आहे हे तरी कोणी व कसे ठरवावयाचे ? एकाच माणसास जे योग्य वाटते ते दुसऱ्यास अयोग्य दिसते. तेव्हा योग्यायोग्य निश्चित करण्याचे प्रमाण कोणते हा प्रश्न उद्भवतो. न्याय करणाऱ्या इसमास जे योग्य वाटेल ते योग्य अगर न्याय्य असेच अखेरीस म्हणावे लागते. परंतु अशा स्थितीत न्यायदानाची अत्यंत अनिश्चितता लोकांना जाचक झाल्याशिवाय राहाणार नाही. प्रजेने अन्यायाने वागता कामा नये असे म्हटले म्हणजे तिने न्यायाने वागले पाहिजे असे ओघानेच प्राप्त होतें. तथापि प्रत्येक माणसाची विवेकशक्ति सारखी नसल्यामुळे न्यायाने वागण्याची प्रत्येकाची कल्पनाहि निराळीच असणार हे उघड आहे. आपल्या बुद्धीप्रमाणे एखादा मनुष्य एकादी गोष्ट न्याय्य आहे असे समजून वागला आणि दुसऱ्यास ती अन्यायानी वाटत असली तर पहिल्याचा हा दोर किंचा गुन्हा मानता येईल काय ? ही आपली टाळण्या-

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

साठीं अर्वाचीन मालीं सर्वे राष्ट्रांत अयाम्य वर्तन कोणतें तें स्पष्ट दान्दात नमूद केल्लें असतें यासच आपण कायदा म्हणतो. असे कायद मराठी राज्यात नव्हते व कायदे करण्याची जरूरीहि त्या वेळीं कोणास भासली नाहीं. लोकांनीं काय करवें व काय करू नये अशाबद्दल मराठी राज्यकर्त्यांनीं वेळोवेळीं हुकूम मादल्ले हाते असें अद्यापि सशोधनकर्त्यांत आढळून आले नाहीं. प्राचीन हिंदु राज्यात अशा प्रकारच कायदे हात हे कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रावरून स्पष्ट दिसते. त्याचप्रमाणें स्मृतिग्रंथातहि व्यवहाराचें म्हणजे कायद्याचें एक प्रकरण असतेंच. स्मृतिग्रंथातून कौटिलीय अर्थशास्त्र अधिक व्यापक आहे. निगिराव्या अपट्ट्याबद्दल या दाग्री प्रकारच्या ग्रंथात देड अथवा शिक्षा सांगितलली आहे. परंतु आधुनिक दृष्टीनें पाहिलें असता गुण्याच्या व्याख्या अपुऱ्या दिसतात असें कबूल करणें भाग आहे. त्यातहि कौटिल्यापेक्षा स्मृतींत हा दोष अधिक प्रमाणात आढळतो. तें उरेंहि असलें तरी त्या कोणत्याहि ग्रंथाचा उपयोग मराठी राज्यात करीत होते असें मानण्यात पुरेसा आधार नाहीं. मनुष्याच्या मिळकतीचा वारसा ठरविणें हे कायद्याच्या रुखेंत पडतें, तबद्दामपुरताच स्मृतींचा उपयोग करण्यात येई अशाबद्दल प्रमाणे मिळतात कारण अशा कार्मी स्मृति पाहिल्याशिवाय गत्यंतरच नसते. परंतु या व्यतिरिक्त इतर गोष्टींत स्मृतींचा अमल असल्याचें आढळत नाहीं. कौटिलीय अर्थशास्त्र तर ऐकूनहि कोणाला त्या वेळीं माहीत नसावें. अशा परिस्थितीत ददा माणतें ठरवितील तो न्याय असें होणें समजात होतें.

कायद्याच्या अभावीं न्यायाधिकाऱ्यांचें अथवा न्यायावनांचें अस्तित्व असणें समजत नाहीं. याबद्दल काय आहे हे जाणून घेण्याकडे कायद्याप्रमाणें यागायद्याला लागणें हे बसत. न्यायाधिकाऱ्यांचे काम गुस्ता राजाचा हाव म्हणजे कायदा नव्हे. कायदा हा निश्चित असावा लागतो आणि कायदा काय आहे हे लोकांस आधीं समजलें असावें. लागतें राजा तोडीं हुकूम काय करणार याची आगाऊ कल्पना घेण्याकडे असणें समज नाहीं, म्हणूनच राजाचा हुकूम म्हणजे कायदा असें कोणी समजत नाहीं. कायदे कोणीहि करले असात, —त राजानें केले काय अथवा घडणें केले काय एकच म्हणजे ते एकाकडून आले असात अगर अनेकांकडून झालले असोत, त्यांच्या कायदक्षीरणांला त्यामुळे बाधा देत नाहीं. सारांश, मराठी राज्यात कायदे नव्हते ही गोष्ट निश्चित असताहि न्यायाधीश नमण्यात येत असत हे जरा चमत्कारिक दिसतें. आमच्या मतें हे अधिकारी, ज्यांना न्यायाधीश ही सहा शिवांगीच्या वेळींच दण्यात आली होती, ते खरेल्ले न्यायाधीश नसून न्यायाधिक्षीन्नील काम करणारे फारकून असावेत. याच्या पलीकड या अधिकार्याचें महत्त्व नव्हतें विशेषतः पक्षवार्हत तरी हा प्रकार निरपवाद असावा असे मानण्याची प्रवृत्ति होणे याचें एक लक्षण असें सांगता येईल की, न्यायाधिकाऱ्यांच्या ठिकाणीं अमुक एक गुण असले पाहिजेत असा नाहीं निर्वेध असल्याचें दिसून येत नाहीं. बदामिया, तर्जना, पद्दती, वदान्त या विषयात ज्याप्रमाणें परीक्षा घण्यात येत अस त्याप्रमाणें न्यायाधिकाऱ्यांची परीक्षा पक्षवार्हत घेतली जात असे असें येईल असावा अगर वाचण्यात नाहीं. काणीहि इमम न्यायाधीश होण्यास पात्र मानला जाई. पक्षवार्हत अत्यंत प्रसिद्धीस आलेल रामशास्त्री यांचा गुरु काण हाता, त्यांचें अध्ययन कोणत्या विषयात व किती वर्षे झाले, याची आपणास पारंगी

माहिती नाही. तथापि ते वेदशास्त्रमद्वय होते असें धम्मन चालण्यास प्रत्येकाय नाही. राम-
शास्त्राची ख्याति त्याच्या विद्वत्तेपेक्षा त्याच्या नि स्पृहण्याबद्दलच अधिक झालेली दिसते. आता
रामशास्त्री पिढ्यान्हीने असें मानले तरी न्यायाधीश म्हणून त्याचा उपयोग शास्त्राच्याच कार्या
पेला जात असे असें नाही. बतनाचे दोघेहि त्याच्याकडे निमालाकरिता जात. वारसाचा प्रश्न
उद्भवल्यास कदाचित् त्याच्या शास्त्राध्ययनाचा उपयोग व्हावयाचा. असो. कायदे नाहीत
तेथे वादनिश्चयासमधानें निमाल पूर्वापार बहिनायीच्या आधारवरच झाला पाहिजे हे उघड
आहे. तेथे रामशास्त्राच्या विद्वत्तचा काय उपयोग ? बहिवाट काय आहे ती लोक सांगणार.
म्हणूनच मराठी राज्यात प्रत्येक दिवाणी स्वरूपाचे काम पन्नाकडे सोंपविण्यात येई. मारामान्या,
शिबीगाळ वगैरेमारल्या गुण्याची चौकशी पाटील, मामलेदार, कोतवाल इत्यादि अधिकाऱ्या-
कडून केली जाई. त्यांना शास्त्राचा गंधहि नसे, व त्यास त्याची उणीयहि कधी भासली नाही.
लोक समजुनीने जे बरोबर ते न्याय्य, लाकटद्या जे गर्हणीय ते अन्याय्य हीच न्यायान्याय
टरविण्याची मत्तादी.

मराठी राज्यात बतनाचे दावेच पार असत. न्यायान्यायामधील सूक्ष्म भेद त्या वेळीं
लाकाच्या लक्षात आला होता असे दिसत नाही. राहो अन्याय्य वर्तन वैयक्तिक स्वरूपाचे
अमलें तर दुसरे सामाजिक स्वरूपाचे असतें. म्हणजे सारंगराचे कर्ज न देणे हे
पहिल्या प्रकारचें उदाहरण आहे, आणि चार दुसऱ्याच्या घरात शिरून चारी करतो हे दुसऱ्या
प्रकारचें उदाहरण होय. चार एकाच माणसाकड चोरी करता, तो सर्व समाजाला एकाच वेळीं
छुडावता असें नाही. परंतु तो ज्या माणसाकड चोरी करता त्या निशिष्ट व्यक्तीवर त्याचा डोळा नसतो.
चारी करण्यास जे घर त्याला सोदून आढळलें तेथे शिरून तो आपला कार्यभाग करून घेता
या इष्टीने चारी करणारा इतम हा समाजमत्तक समजला जातो याच्या उलट देवघेवीच्या
व्यवहाराची व्याप्ति फक्त निशिष्ट व्यक्तीपुरतीच असते. हा भेद लक्षात न आल्यामुळे, चोरी,
लूट यासारखे गुन्हे हे वैयक्तिक स्वरूपाचेच आहेत, असें समजून त्यास शिक्षाहि तशाच स्वरूपाची
दण्यात येई.

शेवटचा प्रकार म्हणजे इंग्रजी भाषेत ज्याला “ प्रोसीजर ” म्हणतात तो होय त्याबद्दल
मराठी राज्यात काही नियम असण्याचे दिसत नाही. कामाच्या पद्धतीचे शास्त्र बनलें नव्हतें.
मुख्य दोष म्हणजे वकिलाचा वर्ग निर्माण झाला नव्हता याचें कारण उघडच आहे कायद्याचा
अर्थ करण्याच्या कार्या न्यायाधिशाला साज करणे हे या वर्गाचें मुख्य काम. पण जेथे
कायद्याच अस्तित्वात नाही तेथे वकील जन्मास कसा यावा ? धर्मशास्त्र अगर अर्थशास्त्र जारी
असतें तर वकीलवर्ग अस्तित्वात आला असावा व एकंदर न्यायपद्धतीचें शास्त्र बनलें अमने.
न्यायशास्त्र बनण्यास न्यायाधिशोपेक्षाहि वकिलाचा उपयोग अधिक होना मराठी राज्यात वकीलवर्ग
निर्माण झाला अमता तर सर्व राज्यकारभाराचें स्वरूप पालटलें अमने. राज्यकारभाराला वळण
लावण्यास वकीलच मुख्यवैक्य करून कारणीभूत होतात. शास्त्री-वकिलाकडून धर्मशास्त्रविषयक
तमारी न्यायाधिशाला समोर मांडल्या गेल्या असल्या तर हिंदुधर्माचा आजची अवगत स्थिति
प्राप्त झाली नसती. समाजाचा अयय राष्ट्राचा सर्वांगीण उत्कर्ष निष्णात वकीलवर्गावर
अवलंबून असतो.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

कोणतेच नियम नसल्यामुळे फिर्दाद प्रथम कोणाकडे द्यावयाची हे हि ठरलेले नव्हते. पाटील कुळकर्ण्यापासून तो पंतप्रधानापर्यंत कोणाकडेहि फिर्दाद घेऊन जावे; आणि यात काही वाय्वे होत असे नाही. कारण ज्याच्याकडे फिर्दाद घेऊन जावयाचे त्याने त्या फिर्दादीचा निकाल करावा अशी कोणाचीच अपेक्षा नव्हती. फिर्दाद घेतल्यावर वादीप्रतिवादीना त्याच्याच सल्ल्याने पंचायत नेमून दिली म्हणजे त्या अधिकाऱ्याचे काम संपले. पचना मान्यता, तमेंच त्याच्या निर्णयाप्रमाणे वागण्याविषयी वचन या संबंधाने पञ्चकाराकडून लेख लिहून घेण्यात येत असे. याचा अर्थ, वादाच्या निर्णयाची जबाबदारी पञ्चकारांवर पडे, सरकारवर पडत नसे. सरकार व पञ्चकार यांच्या दरम्यान या व्यवहाराचा कराराचे स्वरूप दिले जाई. सरकाराकून कोणाहि एकाला मुन्सफी सांगण्यांत आली तरी तो मुन्सफ गांवांतला अनेक जातींच्या लोकांना, विशेषतः बुद्धेनदाराना व घतनदाराना बोलवून त्याच्या सल्ल्याने निर्णय देई. कधी कधी तर न्याय देण्याचा राजाचा सर्वमान्य हक्क नामावरून जातीच्या भाडणाचा निकाल जातीनेच केला पाहिजे असा हक्क पुढे करण्यात येई आणि सरकार तो मान्यहि करी. §

कोणत्याहि हक्कासंबंधाने फिर्दाद चालत असे. ज्याच पैसाचा संपन्न नाही अशा मानवानाच्या फिर्दादीचीमुद्रा चौकशी करण्यात येई. खोटी मुद्रा घातली, या तक्रारी विचारत घेतल्या जात. सारास अमुक गोष्ट फिर्दादीचा विषय होत नसे असे नाही. मानपान ही एक महत्त्वाची सामाजिक बाब असल्यामुळे स्वराज्यात तिच्याकडे दुर्लक्ष करून चालत नसे. यात काही वाईट आहे असे नाही.

एकदा निर्णय झालेली गोष्ट कोणत्या ना कोणत्या सरवीयर पुन्हा उकरून काढता येई. याला अगदीच अपवाद नाही असे नाही. खुनाच्या सटल्याचा एकदा निमाल लागल्यावर पुन्हा चौकशी कां केली असा एक प्रश्न थोरल्या माधवरायसाहेबांनी आपल्या अधिन्यायात विचारल्याचे इतिहासात नमूद आहे. काहीच सचच मसली तर मान पुनः चौकशी होत नसे. †

निर्णित विषयाची बाधा ज्याप्रमाणे कोणत्याहि दाव्यास होत नसे (याप्रमाणे अमुक दावा अमुक मुदतीत आणला पाहिजे असा निबंध नव्हता. स्मृतिकारानीमुद्रा यात वर्षांच्या स्वतंत्र उपयोगाने आणि विरुद्ध कपजाने मालकी हक्क निर्माण होतो असा सिद्धांत प्रस्थापित केला असूनहि मराठी राज्यात कितीहि वर्षांनंतर फिर्दाद केली तरी तिच्या मुदतीची इस्कत नसे. उपरिनिर्दिष्ट स्मृतिकाराचे तत्त्व एखाद्या दावास लावल्याचे अद्यापि आढळण्यात आलेले नाही. या एकाच गोष्टीवरून दाव्याचा निकाल करण्याच्या कामी स्मृतींचे अध्ययन अथवा उपयोग न्यायाधिकाकडून केला जात असे असे वाटत नाही.

सामान्यतः एकतर्फी निकाल न करण्याकडेच प्रवृत्ति असे. न्यायालय कराराचे स्वरूप आल्याने एकतर्फी निकालाचा संभवच नव्हता. यादीने फिर्दाद केली आहे, ही गोष्ट प्रति-

§ वाढ २-१७.

† भट- भा. १. सं. मजकूर द्वितीय समेकन वृत्त, पृ. १५१.

‡ पदवीपुस्तक भूमेष्टांनिर्दिष्टातिवादिनी-याज्ञवल्क्य, अष्टाध्यायमातृवा प्रकरण, श्लोक २४.

वादीला फळविण्याची जबाबदारी सरकारावर, मसालाचिठीप्रमाणे हजार होण्याची अगर न होण्याची जमवदारी प्रतिवादीवर अशी समजूत नव्हती. सरकारी न्यायपीठे नसली म्हणजे असे हाणे अगरदी स्वाभाविक आहे. गावातील सामान्य लोकांमधून पंच म्हणून तब्ब्याचा निकाल कला जाई अशा लोकांना एततर्फी निकाल करण्याचे धैर्य क्वचित्च असेल. त्याचप्रमाणे सरकारी थोलागणे आल्यावर हजार न होण्याचे घाडमहि लोकांमध्ये असेल असे वाटत नाही.

एतदर्थीत न्याय करण्याच्या पद्धतीला शास्त्रीयता प्राप्त झाली नसली तरी मराठी राज्यात लोकांवर अन्याय होत असे असे मानण्यास बिल्कूल आधार नाही. उभय पक्षकारांच्या समतीने पचायती करणारे दुसरे नेमण्यात येत असत. आपल्या गावच्या लोकांकडून पक्षपात होण्याचा भय आहे असा सदां आल्यास पक्षकार आपला दावा चालण्यास अन्य ठिकाण मागून घेई. यालाच “स्थल नेमून देणे” म्हणत. आपणच मुचविलेल्या लोकांनी निर्णय दिला, म्हणजे तो मुकाबलांने मान्य करणे भाग पड. एकाद्या दाव्यात चालीरितीचा प्रश्न उद्भवत असला तर पक्षकारांच्या जातीतील लोकांच्या साहाय्याने तब्ब्याचा निकाल करण्यात येई. वतनाचा प्रश्न असल्यास गावातील सर्व वतनदार, वतुनेदार यांच्या साहाय्याने किंवा मदतीने त्या प्रश्नाचा निकाल लागत असे. नुगत्या जातीवर निर्वाह करणाऱ्या लोकांत किंवा समाजात भानगर्डाच प्रश्न पारम उद्भवत नाहीत. सामान्य माणसाच्या बुद्धीला पेलतील असेच साधे प्रश्न कोणत्याही दाव्यात उत्पन्न होणार हे उघड आहे. ज्या राष्ट्रात उद्योगधंदे मोठ्या प्रमाणावर चालतात तेथे उद्भवणाऱ्या प्रश्नांचा निकाल करण्यास सूक्ष्म बुद्धीची आवश्यकता भासते. त्यामुळे सामान्य माणसाच्या पचायतीमधून जरी तसे तोडले जात असत तरी त्यामुळे अन्याय होण्याचा संभव नव्हता. शिवाय गावातील सर्व प्रमुख लोकांसमक्ष पक्षकाराचे म्हणणे व साक्षीपुरावा पेरिला जाई त्यामुळेहि अन्याय होण्याची भीति राहत नसे व हरलेल्या माणसाला तनार करण्यास जागा उरत नसे.

सरकारी दप्तरात निमालपणे जतन करून ठेवण्याची बहिष्काट होती. तसेच या निकालाची नोंद शरनिशीतहि केली जाई त्यामुळे त्याच विषयासंबंधाने पुन्हा तया झाल्यास पाठीमागील दाखला पाहण्याची सोय झाली होती. न्यायाभिधाने पूर्वीच्या निकालाचे कागद मागून घेतल्याची उदाहरणे सापडतात. एका शिवेच्या वज्ज्यात ७५ वर्षांपूर्वीचे कागदपत्र मागितले होते. † पक्षकार पुरावा हजार करतील तवढाच ध्याऱ्याचा असा निर्वेध नव्हता. न्यायाभिनारी आपण हाऊन अधिक पुरावा घेत असत पुष्कळ दाव्यांचा निकाल क्रिया घालून म्हणजे शपथेवर हाऊन असल्या गोष्टीवर लोकांचा विश्वास असल्याने झालेला निकाल खुर्चीने मान्य केला जाई.

सोत माठी सोय म्हणजे हल्लीप्रमाणे न्याय मागण्यास पैशाची अडचण आड येत नस. ब्रिटिश अमदानीत न्याय मागणाऱ्या माणसाला पैशाची तजवीज प्रथम करावी लागते आणि त्यावरिता त्याच्यावर कित्येक प्रमाणां घरदार विकण्याची पाळी येते गरीब, दरिद्री

† पेशवाईच्या सावलीत, पृ. १०३

† वतन पत्रे, निवाडा पत्रे, पृ. ५८, ६१

लोकांना तर त्यांच्यावर कौगोहि जुद्धम केला तरी त्याची दाद लागून घेणे हल्लींच्या न्याय पद्धतीत अशक्य झाले आहे. मराठी राज्यात पिरियॉद घेऊन जाताना पैसे खर्च करणे लागत नसत जिकिल्ल्या माणसानेडून नजर व हरलेल्या माणसाकडून हरवी अगर दड सरकारात भरावा लागे ही गोष्ट सरी परंतु हा कर दाव्याचा निवाळ झाल्यावर थावा लागे, अगोदर नाही, ही गोष्ट पार महत्त्वाची आहे. आणि शिवाय ही घोरणी जीवन माफक असानी असा कदाच असल्यामुळे लोकांना हा कर जाचक होत नसावा. काहीं थोड्या ठिकाणी निवाडा करून देण्यासाठी पेशव्यास आधी नजर दिल्याची उदाहरणे नमूद आहेत. त्याचप्रमाणे एका खुनाच्या खटल्यात सरकारची गुन्हेगारीची खम आधी ठरली असल्याचे दिसते. परंतु हा सर्वसाधारण नियम नव्हता हे खास.

प्रचलित न्यायपद्धति निजीव यथाप्रमाणे भासते हा एक तिच्यात मोठा दोष आहे परंतु पूर्वी सद्धदयता, सहानुभूति, माणुसकी इत्यादि गुण, यथोपचारांनी आपणयेंत जीं निराडपणें समर्पित केलीं आहेत त्यावरून प्रवीत होतात. उदाहरणार्थ—तुरुंगातील कैदी आजारी पडल्यास त्यास जामीन घेऊन मुक्त करण्यात येत असे. तसेंच त्याचा जखळचा नातेवार्दक मृत झाल्यास त्यास त्रियाकूर्मीतर करण्यासाठी काहीं काल मोकळे केले जाई. कैद्याच्या समाजताळ दर्जाप्रमाणें त्यास आहार मिळण्याची व्यवस्था करीत असत. तुरुंगात कैद्याच्या औपधोपचाराची तरतूद होई यात आश्चर्य नाही. कारण दावा चालू असताना सार्धादार आजारी पडला तर त्यालाहि औपध देण्याकरिता सरकारानून पैसे खर्च पडत †. साक्षीदारांवर रखवाली ठेवण्यासाठी सरकारानून शिपाई ठेवण्यात येई. अशा रीतीने पचाना सरकारकडून मदत मिळे पण ह्या व्यतिरिक्त पचाचे काम सर्व प्रकारें निरपेक्ष असे यात सशय नाही. आपल्या मजसेपरीं अपना हरवींनून सरकारनें काहीं भाग पचाना दिला असे उदाहरण अद्यापि बाहेर आले नाही.

हल्लीं पिरियॉदीला स्टॅप लावून ती दाखल करावी लागते तसा प्रकार पूर्वी नव्हता हे पूर्वी सांगितलेच आहे. माघ समन्दाची प्रोविस ११ हल्लीं पक्षकारांना कोर्टांत भवनी लागते त्याप्रमाणें पूर्वी पक्षकारांकडून पैसे घेऊन जासुदारखाने मसाल्याच्या चिड्या (समन्ने) पाठविण्यात येत. परंतु पक्षकारनें पैसे न भरल्याम दाव्याचे काम अडून गहात नसे सरकारानून पैसा आदा करून जायद पाठविला जाई. †

या मने गोर्णवरून न्याय मार्गण्याच्या मार्गांत अवास्तव अडथळे ठेवलेले नव्हत हे दिसून येईल.

सारांश, शास्त्राध्ययनाने दुर्लक्ष केले तर सगळीं न्यायमार्गें हिराजरीताना समाज अधिक सुरी होता असे आश्वास वाटते ह्याचें कारण असे कीं तत्कालीन न्यायपद्धती तत्कालीन समाजाच्या अनुरूप होती अर्थशास्त्र व स्थितिग्रंथ ह्यात पारमत असलेल्या न्याया धिक्कारून त्या शास्त्राचा उपयोगच नव्हे तर निरास व्हाण्याचा पाहिज होता, तो तसा झाला नाही ही तज्ज्ञा करण्यास जागा राहिली हात मात्र सत्य नाही.

मराठे, रजपूत व गीख

[लेखक—नारायण केशन वेहेरे, M A B Sc L T नागपूर]

हिंदुस्थानचा इतिहास लिहिताना मराठ्यांच्या पराक्रमाने व त्यांच्या स्वराज्याकडे दुर्लक्ष करणाऱ्या आंग्ल व हिंदी इतिहासकारांचा पूर्वी प्रभाव हाता मराठ्यांनी मागला ना 'खा' देऊन स्वतः मराठा राज्य स्थापन केले, एवढेच नव्हे तर मागल साम्राज्याशी निव्वराचा लढा लढून ते साम्राज्य लिळखिलेले कल आणि त्या मादकळीम आलेल्या मागल साम्राज्यातून मराठी साम्राज्याची इमारत उभारली, ही गाण इतिहासकार मुहम्मद इफ्तिआद करीत असत इम्रजाना मनानून मराठ्यांचा द्वार वाटत असे कारण हिंदुस्थानात सावभौम सत्ता स्थापनाना त्यांच्या आड मराठेच आले मराठ्यांशी अनेक लहानमाठ्या लढाया मारूनच इम्रजाना या देशात आपले आसन दियर करता आले हिंदुस्थान मराठ्यांपासून इम्रजानीं निवून धतला मनुष्य ररभाव असा आहे की, पूर्वीच्या मालकाची खरीखारी निंदा केल्यावाचून नया मालकाला आपली प्रतिष्ठा स्थापन झाली असा विश्वास वाटत नाही कारणताहि अधिकारा एखाद्या ठिनानी बदलून गला, म्हणजे पूर्वीच्या अधिकाऱ्याची थोडीबहुत निंदा करतोच करता तो इतराना बाखाणल, परंतु ज्याच्या जागी ता येता त्याची कुसळे झाधून याना मुसळाचे स्वरूप दिल्या शिवाय तो राहत नाही हा व्यक्तीचा नियम जमातींनाहि लागू पडता तेहा इम्रजानीं मराठ्यांपासून हिंदुस्थानचे राज्य जिंकून घेतल्यामळे मराठ्यांना तुच्छ लखण्याची त्याची स्वाभाविक प्रवृत्ति बनली मराठे म्हणजे चोर, भुरटे, छुगारु इतिहासात याना मग कसे स्थान मिळणार ? नि पक्षपाती म्हणविणाऱ्या इम्रज इतिहासकारांनाहि हा धुरी चढली टोडन रजपुतांच्या वीर्यकथा गौरवाने रगवून सांगितल्या सवल्लने विजयनगरच्या वैभवशाली हिंदु राज्याचा इतिहास मडक कुचनीने उघड उघड अतिशयोक्तिपूर्ण वाटण्या इतना रेखाटण केला मागलाच्या स्तुतिपर तर अनेक इम्रजी ग्रंथ निमाणे झाले रणाजित सिंहावर सुमनातली वाहण्यात आली पार वाय, पण हैदरअली व याचा दूर पुत्र टिपू यानाहि इम्रजाकडून प्रसंगोपात प्रशंसापत्रे मिळाली परंतु मराठ्यांच्या शिवाजीच्या कपाळीं लागलेला छत्रारणाचा टिळा मात्र वज्रलेप झाल्याप्रस्ता दिवू लागला मग ब्राह्मण पेशऱ्याची त्यांनी आपल्या त्यागी पराक्रमाच्या जागवर मराठी स्वराज्याचे साम्रा यात रूपांतर केलें अमलें तरी, पण कोणता इम्रज इतिहासकार करील ? आणि आज शिवाजीविषयी इम्रजाना प्रेमाचा पांहा फुलला दिसत अमला, तरी पेशऱ्याच्या कपाळींची निंदा व निषर्षक देवाळणी अजूनहि टळी नाही कारण इम्रजाना हिंदुस्थानचे राज्य बळकावताना शिवाजीशी थोडेंच लढावें

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

लागले ? चित्पावन ब्राह्मण पेशवे व त्याचा तबलाच ब्राह्मण मुत्सदी नाना फडणवीस यांनी इमजाची बरेच दिवस डाळ शिजू दिली, नाही. तेव्हा ब्राह्मणांचा इमजांना राग ना न यावा ! आणि हिंदी इतिहासकार तर इमज इतिहासकाराच्या बोंडस्थानातच दूध पीत असत. महमद घोरीने इ. स. ११९३ साली पृथ्वीराजाचा पराभव केला, तेव्हापासून जी पटाणी रियासत सुरू होई, ती इब्राहिमखान रोदीचा इ. स. १५२६ मध्ये बाराबाने पानपत येथे पराभव करीपर्यंत चालू राही. आणि १५२६ साली पानपतास चारू झालेल्या मोगल रियासतीचा शेवट १८५७ सालच्या युद्धानंतर शेवटच्या बहादुरशाहाजी दिल्लीहून ब्रह्मदेशात उजळनागडी सान्यानंतरच होई. १८५८ नंतर तर इमजाची उभडी नागडी रियासत चारू झाली व आजच्या घडीलाहि ती तशीच चारू आहे. तेव्हा हिंदुस्थानच्या गेल्या सहशेे सातशेे वर्षांच्या इतिहासात मराठ्यांना स्थान देण्यासारखा काळखंडच इमज व हिंदी इतिहासकाराच्या हद्दीनें उपलब्ध नव्हता. मोगल रियासतीचा सभिसार इतिहास लिहितांना केवळ नाइलाज म्हणून, चोर व छुद्राक ठरलेल्या मराठ्यांचा प्रतगोपात आनुयागित उल्लेख अधूनमधून इतिहासकार करीत असत.

परंतु मालाजार विष्णुरात्री चिपळूणकरापासून महाराष्ट्रात नव्या युगाचा प्रारंभ झाला. काव्येतिहाससमूह हे मासिक चिपळूणकरांनीच सुरू केले. आपल्या प्राचीन तज्जरी इतिहासाची व आजहरी वाङ्मयाची लेखनांना ओळख पटारी व वेगळेकरून त्याचा स्वाभिमान वाढावा आणि इतल्याची सरहरी होळी करणाऱ्या परततेची भ्रामक झालेला त्याच्या ओळखारून नाहीशी व्हावी, इतरांच्याही तद्दान मुयज्याने भागणे शक्य नाही असे त्यांना वाटू लागले आणि परकीय सत्तेचे उघाटण करणाऱ्या प्रयत्नास त्यांनी लागले, अनाच थोर व पवित्र हेतु गात्रीयुद्धाच्या व त्याच्या सहजान्याच्या मनात होता. शास्त्रीयुगांनी जी जी देशहिताची कामे आरंभिली त्याची त्याची एकरासरी गौरवास्पद वाढच होत गेली व त्यांनी बऱ्याचतलेल्या वियाचे प्रचंड रूढ होऊन त्यांना वळे कुठे लागली. चिपळूणकरांनी आरंभलेले ऐतिहासिक संशोधनाचे कार्य सान, राजवाडे, पारसनीस, खरे व सरदेसाई यांनी नेटाने पुढे चालविले. या पाच महर्षींच्या कार्याने अनेकाना इतिहाससंशोधनाची, अभ्यासाची व लेखनाची हुरी झाली आणि मराठ्यांच्या पराजनाच्या व वर्तवगाडीचा सागापाग व साधार इतिहास निर्माण झाला. या त्रयांनी अनेक ल्हानमोठ्याचे हातभार लागळ आहेत, परंतु हिंदुस्थानच्या इतिहासात मराठी रियासतीचे स्वतंत्र दालन खोल्याची आणि इतर इमज व हिंदी इतिहासकारांकडून त्या दालनाला मान्यता मिळविण्याची अमोघाऱ्या कामगिरी या पाच महर्षींनीच मुख्यत्वेकरून पार पाडली. त्यातल्या त्यात श्री. गो. । सरदेसाई यांची कामगिरी महाराष्ट्राच्या इतिहासमंदिरातील मुख्य मंडळाप्रमाणे भरीव व जोभिरत झाली आहे. त्याच्या इतिहाससंशोधना मुळे, त्याच्या दीर्घ व्यासगामुळे, त्याच्या महात्म्यराप्रमाणे विलीने परतलेल्या ल्हानांमुळे, त्याच्या विनादीमुळे व त्याच्या गोडव्या इतरांमुळे हिंदुस्थानच्या इतिहासात मराठी रियासतीचा स्वतंत्र व नामसत मुभा स्थापन झाला व सर्वोनी त्याग सिद्धाचा छात्र म्हणून मान्यता दिली. ब्राह्मण पेशवांचे व त्याच पराजमी ब्राह्मण सेनापति पटवर्धन, फडके, खरे, गोखले यांचे आजमज व धडाडीचे राजकारण सर्वोत्तम विदित झाले व ब्राह्मण पेशवांचे महण तापुरते मुटले.

मराठी राज्याच्या स्थापनेचा इतिहास अद्भुत आहे. एखाद्या मृत राष्ट्राच्या रक्षेनूत पुनर्जागरण, विनीत पश्चात्तापाने दुमन्या नव्या राज्याचा जन्म झाल्याची उदाहरणे जगाच्या इतिहासातून अननक वाढता दाखविता येतील. परंतु एका अत्यंत उल्लिख्य साम्राज्याच्या छातार पाय दऊन नव्या चिमुकल्या राज्याने जन्म घेतला. दड थापून युद्धात तयार व्हावे आणि एका म्यानात दान तलाशी नादत असल्याचा आश्चर्यकारक दरम्यान जगाम दाखवावा आणि पितामह भीष्म आपल्या तात्त्विक शक्तीच्या धर्मेडित गव असताना एखाद्या शिष्टाईने त्याचा सहजगत्या गर्व हरण करावा व त्याला अश्रु दाखव्याम लावून मग अनुनाने ताच्याने भिरवावे असली रामाचकार अद्भुत स्थानाचे जगाच्या इतिहासात फारच थोडी सापडतील. मागल साम्राज्याची सत्ता औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर दामळ लागली. परंतु शहाजहान व औरंगजेब या दोन सम्राटांच्या कारकीर्दीत मागल साम्राज्याचे वैभव बळकट पाहिले होते. जगप्रसिद्ध काश्मिर हिरा मस्तकी घालण करून व मयूर सिंहासनावर आराध्य करून राजमहालाची भय व दिव्य शोभा अजलाकून करत करत समाधानाने रत च रत ला घेऊन दगाच्या शहाजहान बादशहाची लढण्यास धर्मेडीतील चिमुकल्या अहमदनगरच्या निजामशाहीचा तुटपुजा मराठा पाटील-सरदार शहाजा-दड थापून तयार झाला. त्यामुळे शिवभारत रचणाऱ्या परमानंद कवीला धर्मेडीतील शहाजी व उत्तरकडील शहाजहान यांची तुलना करण्याचा मोह आवरला नाही. हा चुरशीचा सामना पुढच्या दिव्यानीं अधिक नगन व निवराने चालविला. कड्या इस्लामधर्मा औरंगजेबाचा नया शिवाजी राजांनी उतरवण व रत स 'गानाक्षणप्रतिपालक आणि हिंदवी स्वराज्याचे संस्थापक' असे हिंदुमानासून गणवून घेतले. भूगणाला उतर हिंदुस्थानातील हिंदू काला देखील त्यामुळे शिवाजी राजे ज माला आले नसते तर हिंदूची शेडी गमावणे असती व सत्ताचा मुत्ता झाला असती. असे अभिमानपूर्वक निहाय लागले. शिवाजी महाराजांनी रत स वैदिक धर्मानुसार राज्याभिरु करवून घेतला व औरंगजेब बादशहाम मनगटे चांगल्यास लावले. पुढे तर मराठांची पाळेमुळे खणण्याचा निश्चय करून औरंगजेबाने दिला सोडून दक्षिण औरंगाबादेस पंचवीस वर्षे तळ दिला व मोगलशाहीचा सर्व पराक्रम, इश्रत व वैभव इरेम घातले. तर मराठा नामशेष झाले नाहीत. माणुसकीला निगतरचा काळातून कलक लागल अशा रीतीने राज सभाजीचा औरंगजेबाने वध कला. तेम माडसाने वैदिक असहाय्य सापडलल्या या महाराष्ट्राच्या नरसिंहाचे डाळे तर पाडले, त्याची जीम बाहेर ओढून पाटशप्रमाण सुपीने नर नापली आणि बाग्याचे भरीत करताना ते भावून त्याची साल सालतान त्याप्रमाणे समाजा राज्याच्या अगाचे कातडे सोडून काढले. एवढ्या भयंकर हालअपेष्ट झाल्या व सार्वजनिक पिडवून झाले, तरी त्या धर्मेडीराने हिंदुधर्माचा त्याग करून इस्लामी धर्माचा स्वीकार केला नाही. सभाजा राज्याच्या मृत्यूनंतर त्याचा साध्वी राणी येसूबाद व युसूबाज बालशिवाजी मोगलांच्या बंदीत पाडले तरी मराठे नामोहरम झाले नाहीत. यांनी तमाचे नेगाने तो स्वातंत्र्यग्राम चालू ठवला. अखेर बादशहा औरंगजेब माडला व मेलला, पण मराठे माडले नाहीत. बादशहाला मरताना देखील पुन दिल्ली दिसली नाही. पंचवीस वर्षांपूर्वी त्याने उत्तर हिंदुस्थानातून मयग्याना ठेवून मारण्याकरिता दक्षिणकडे प्रयाण केले, ते शक्तीचे व

ठरलें व दक्षिणेंतच त्याची अखेरीस कनर बांधावी लागली. आणि औरंगजेबाच्या मृत्यूनंतर बारा वर्षांच्या आंतच मराठी राज्याचे पंतप्रधान पेशवे बाळाजी विश्वनाथ भट यांनी दिल्लीवर सय्यदांच्या साहाय्याची चढाई करून स्वराज्याच्या व चौधार्ई-सरदेशमुखी करवसुलीच्या सनदा सात्ताऱ्यास आगल्या. त्यानंतर बाजीराव पेशव्याने मराठ्यांचा दारा मोगल बादशाहीस पटण्यासारखे अनेक युद्धप्रसंग निर्माण केले, मोहिमा केल्या, निजाम व अहमदशाह बंगाल अशा पराक्रमी मोगल सुभेदारांचा धुव्वा उडविला व नर्मदेच्या उत्तरेकडील प्रात जिंकून मराठी राजकारण उत्तराभिमुख केलें. नानासाहेब पेशव्याच्या कारकीर्दीच्या अखेरीस पानपतचा जबरदस्त धक्का बसला तरी देखील मराठी स्वराज्याचे साम्राज्यात रूपांतर झालें आणि पेशव्याचे उत्तरेकडील वकील अटक ओलांडून रुमशामवर स्वारी करण्याच्या गोष्टी बोरें व पनांनून लिहूं लागले. पानपतच्या पराजयाचा पुरा मोबदल्य माघवराव पेशव्याने घेतला व आडदांड रोहित्यांना ‘दे माय धरणी ठाय’ करून भरडून काढलें. पानपतच्या युद्धानंतर बरोबर दहा वर्षांनी दिल्लीवर मराठी अंमल जमला व मोगल बादशाह शिवाच्या हातातील मामभारी चाटुलें बनला. पानपतच्या युद्धानंतर दोनच वर्षांनी निजामाची राक्षसभुवनच्या लढाईत पेशव्यांनी दाणादाण उडविली, हैदर व टिपू यांच्यावर स्वाऱ्या करून त्यांना पराभूत केलें आणि मराठेशाहीचें वैभव अधिकच वाढवून पानपतच्या अपयशाचा डाग धुवून काढला. परंतु मराठेशाहीचा हा बीरसात्मक इतिहास अवघा दीडशें वर्षांचा आहे. महाजी व शिवाजी या पिता-पुत्राची जरी सारखी पचवीस वर्षे घडपड चालू होती तरी इ. स. १६४४ साली शिवाजी महाराजांनी कोंढाया उर्फ सिद्दागड किल्ला मुसलमानांकडून जिंकून घेतला, तेव्हापासूनच मराठी राज्याची घडरधापना झाली असें मानता येईल. १६५५ सालीं प्रतापगडच्या युद्धांत विजापूरचा प्रसिद्ध सरदार अफजलखान पराभूत होऊन मारला गेला. तेव्हापासून या नव्या सत्तेचा दारा मुसलमानांना जाणवू लागला. १६७४ साली शिवाजी महाराजांनी विधिपूर्वक राज्यारोहण केले. १७१९ साली दिल्लीवर बाळाजी विश्वनाथानें केलेल्या स्वारीमुळे मराठी स्वराज्याचे मराठी बादशाहींत रूपांतर झालें व पेशव्याची सत्ता त्यानंतर एकसारखी वाढीस जागळी. मराठ्यांनी मारलेली अखेरची मोठी लढाई १७९५ साली खडो येथें झाली. महादजी शिंदे, अहिल्याबाई होळकर, हरिपत तात्या फडके, नाना फडणवीस, तुकोजी होळकर, परशुरामपंत पटवर्धन वगैरे मराठी राज्यातील कर्ते पुरुष एकामागून एक मृत्युमुखी पडले, आपापणांत कलह सुरू झाले, मत्तर भडकला व स्वार्थ नागडा झाला आणि कुलकुलक कलिपुरुष रापोचा दादा याचा पुन बाजीराव बुडवा, याच्या हाती पंतप्रधानकीची वल्ली पडली आणि मराठी सत्ता तत्त्वतः वसईच्या तहानें १८०२ सालच्या अखेरीस आणि वस्तुतः १८१८ सालीं धुळीत मिळाली. त्यानंतर मराठ्यांनी थोडीवहुत हुडक करून पाहिली परंतु सघटणेच्या अमार्गी ती फोल ठरली व इंग्रज या देशाचे स्वामी बनले. १८५७ साली नानासाहेब पेशवे यांनी तात्या टोपे व राणी लक्ष्मीबाई यांच्या साहाय्याने स्वराज्य-प्राप्तीसाठी अखेरचा झगडा करून पाहिला व मृत्यु आणि पराभव समोर आ घालून उभा असता पिंजऱ्याच्या लोखंडी गजार्शी त्या सिंहानें डोक्याने टफर देऊन अखेरची भडपड करून

पार्हिली. ती कमली जसली तरी त्या नरद्वारूलने पित्याच्या नादानपणारदल प्रायश्चित्त घेऊन भेट कुलार आलेला कल्ल पुयून मादला हें खास !

मराठशाहीचा हा स्तूर्निदाय इतिहासखंड कालमानाच्या दृष्टीने लहान असला तरी पराक्रमाच्या दृष्टीने अतिशय माठा आहे श्रीरामपट्टणपासून तों लाहार-अन्नपर्यंत आणि दारनेपासून तों नटकपर्यंत मराठी भाल या अल्पशा कालखंडात तळपत हात मराठशाहीचें वैभवं पुण पराक्रमी नाटक हिंदुस्थानच्या रिस्तीण रणभूमीवर विलसत हातें दान काटीपथा कमी वसती असले या महाराष्ट्रातील मराठ्यांना हा पराक्रम कसा करता आला ? मराठे काळमागळे, पुतके, हाडकुळ, त्याचा दश दगडी व रुक्म, त्याची भूमि निजल व अल्पप्रगू त्याचे भीमयडी घाडे देग्रील इतके टेंगणे की त्यांना घाड न म्हणता बटें म्हणत असत ! उलट उत्तरेकडील मुमलमान उच्चपुरे, थोडे गौरवणी व भरभकम बांध्याचे, त्याचा दश सगट मैदानी, दाट वस्तीचा व त्याची भूमि जणूपूर्ण व सुगीर, त्यान घाडेहि डौलदार ! दक्षिणेंतील दारिद्र्याला उत्तरेकडील वैभवं सतत नाक मुरवून इसत हातें मग मराठ्यांनी मुमलमानांना पाणी कसे पाजले व मोगल नादगाहीचीं हाडें कशी खिळपिळीं कर्ली ?

प्राचीन काळीं राष्ट्रांतील मगध आजच्यासारखे घनिष्ट नसल तरी त्याच्याकडे दुर्लक्ष करण्यासारखे सूक्ष्म खान नव्हते हिंदुस्थानच्या मोगल राजघराण्याचा इतिहास लिहिताना युरोपा तील राजकारणाच धागदारे हातीं ठेवणें भाग पडतें स्पन, पोर्तुगाल, इंग्लंड, फ्रान्स व जर्मनी यांच्या आपापमान राज्यविस्तारासाठी व व्यापारी चढाआढीपाठीं ज्या झटापटी त्या काळीं सारख्या चालू हात्या, त्याच परिणाम हिंदुस्थानच्या इतिहासावर घडल्याशिवाय कसे राहातील ? कनाटकच्या नरावातील यादवी व म्हेसुराकडील राजकारण म्हणजे युरोपातील इंग्लंड व फ्रान्स यांच्या शतसावत्सरिक युद्धाचे तत्कालीन पडसादच हत बलादव्ह व डुप्ले ही इंग्लंड-फ्रान्सचीं युरोपियन प्यादीं हिंदुस्थानच्या पणजर बागडत हातीं, इतरेंच काय तें परतु इम्रज व हिंदी इतिहासकारांनीं मागल रियासतींतून ब्रिटिश रियासतींत प्रवेश करताना मधल्या मराठी रियासतीच्या महत्त्वाच्या कालखंडाकडे दुर्लक्ष करण्याचा जा पायडा पाडला, त्याचा प्रतिध्वनि म्हणून की माय, मराठशाहाचा इतिहास लिहिणाऱ्यांचें व संशोधकांचें युरोपातील तत्कालीन राजकीय घडामोडींकडे दुर्लक्ष तर झालेंच, परतु हिंदुस्थानच्या भिन्न भिन्न प्रांतात नादगाण्या तत्कालीन चिमुकल्या राष्ट्रांच्या इतिहासाकडेहि त्यांनीं फारशी नजर टाकली नाहीं आज हिंदुस्थान गुलामगिरीच्या समान भूमिकमुळे एक राष्ट्र बनलें असेल प्राचीन काळीं तें निश्चित एक राष्ट्र हातें कारण हिंदुधर्म व सव्हत भाषा यांच्या बघनांनीं समान भूमिका प्राचीन काळीं या भरतखंडात निर्माण झाली हातीं परतु मधल्या एक हजार वर्षांच्या कालखंडात या रिस्तीण दशात निरनिराळ्या जमाती निरनिराळ्या प्रांतात सघटित व प्रबल हाऊन त्याचे हितसंगध एक बनल्यामुळे चिमुकलीं राष्ट्रं त्याच्यातून निर्माण झालीं महाराष्ट्रात ज्याप्रमाणें मराठे नादत हात, त्याप्रमाणें राजस्थानात रजपूत नादत असत त्या दाही हिंदुधर्मी जमाती असल्या, तरी त्यांना भिन्न भिन्न राष्ट्रांचें स्वरूप प्राप्त झाले होतें महाराष्ट्र न मगधस्थान ही

दान स्वतंत्र राष्ट्र निर्माण झाली. बेन्जियम, हॉलंड, डेन्मार्क, इटली वगैरे युरोपातील स्वतंत्र राष्ट्रांच्या दृष्टीने राजस्थान, महाराष्ट्र, पंजाब, आंध्र, बंग ई. हिंदुस्थानातर्गत राष्ट्र विस्तारणे किंवा लोकसंख्येच्या दृष्टीने कमी दर्जाची ठरणार नाहीत. आज ईश्वराच्या सामुद्रवामुळे एकाद्रीयत्वाची भावना हिंदुस्थानातील सर्व विभागात प्रज्वलित झाली असली, तरी मापाचार प्रातरचनेचे अंतिम तत्त्व कॅप्रेगला देखील मान्य झाले आहे. याचा अर्थ असा की, हे केवळ प्रातः नमून समान भूमिरेषेमुळे मंडित झालेल्या ही स्वतंत्र राष्ट्र आहेत, ही गोष्ट मनात पडली आहे. हिंदुस्थानची भावी राज्यघटना देखील राष्ट्र-मंडलेच्या स्वरूपाचीच राहील. हिंदुस्थानला पूर्ण स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर देखील प्रत्येक प्रांतिक राज्याचा अंतर्गत कारभारापुरते स्वातंत्र्य राहील व मध्यवर्ती सरकार मंडित स्वरूपाचे राहील. धर्म हे राष्ट्रापत्वाचे गमक नमून भाग हे प्रमुख बंधन आहे. युरोपातील सर्वच राष्ट्र भिन्न पक्षी परंतु निस्ती धर्माभ्यासी आहेत, परंतु भाषाभेदानुसारच राष्ट्रभेद तेथे निर्माण झाले आहेत. ईश्वरी राजन्यात प्राताप्रान्तांतल भेद घेऊन घेतलेले असले तरी समूह नष्ट झाले नाहीत. परंतु तीनही चारही वर्षांपूर्वी हे भेदाने डोंगर पारच प्रचंड होते. त्यामुळे महाराष्ट्रातील स्वराज्य स्थापनेचा इतिहास लिहितांना मगडे व मुसलमान यांच्यातील हज्याचे केवळ तपशीलवार वर्णन करून सत्यबोध होणार नाही. केवळ मराठ्यांच्या पराक्रमाच्या जोरावर महाराष्ट्रात स्वराज्यस्थापना झाली नाही व मुसलमानी सत्तेला खो बसला नाही. मोगल मतेविरुद्ध राजस्थानातील रजपुतांनी अनेक डाटाई जी झुज घेतली तिचे अप्रत्यक्ष साक्ष मराठ्यांना मिळाले. मेघादचा सिंह राणा प्रताप व त्याचे पराक्रमी पूर्वज आणि पुत्रपौत्र यांनी मोगल बादशाहीच्या पायात सुदृढ भरण्याचे अनेक प्रयत्न केले. बुंदेलखंडचा राजा छत्रमाल हा बुंदेल्यांना एकत्र करून त्यांचे स्वतंत्र राष्ट्र करून पादात होता. हिंदुस्थानच्या उत्तरेस मुगलमानी धर्माच्या चढाईने राजतेल्या लोकांत शाल धर्माचा प्रसार होऊन त्यांचे धार्मिक एकीकरण झाले व मोगल साम्राज्याच्या उत्तर सरहद्दीवर स्वतंत्र शाल राष्ट्राचा जन्म कालांतराने झाला असला, तरी त्या जन्माची पूर्व चिन्हे शिवाजी महाराजांच्या जन्माच्या अगोदर दृग्गोचर होऊ लागली होती.

हे सर्व भिन्न भिन्न राष्ट्रांतील राजकारणाचे प्रवाह एकत्र जुळविण्याशिवाय महाराष्ट्रातील स्वराज्य रागेचे यथातथ्य स्वरूप कळणारच नाही. शास्त्रीय संशोधनाला सूक्ष्मदर्शी यंत्रातून केलेले निरीक्षण अत्यंत उपयोगी पडत असले तरी ऐतिहासिक संशोधनाला असले एकांगी व सूक्ष्मदर्शी निरीक्षण सुळीच चालणार नाही. दूरदर्शी दुरिर्णीतूनच इतिहाससंशोधनाचे वेध घेतले पाहिजेत. जेव्हा दूरदर्श जसेल व भूमिमा व्यापक असेल, तेव्हा इतिहाससंशोधन अचूक व मार्गदर्शी ठरेल. मगडे काढक असले तरी बलवान खास नव्हते. रजपूत व शीख मराठ्यांच्यापेक्षा खात्रीने अधिक सशक्त होते. मराठ्यांचे शौर्य तर बहुतांशी त्यांच्या पायात सादबलेले असे. त्याचे हात दुबळे व छाती निकल असे. दोळ्यात याची लाप्रमाणे मगडे दिवला लपूनछपून राहान, मंथि सापडताच शत्रूवर अचानक हल्ला करीत व तेथून थोडी कापापायी व अधिकारा दहमार करून पुनः जेव्हा आले तेव्हा आक्रमक पळून जात व छुम होत असत. रजपुतांप्रमाणे त्यांनी कधीच जोहार केला नाही व केगरी पोण्याव करून “मरू निचा मारु” अशा ह्दनिश्चयाने ते कधीच

रामभूमीवर उभे ठाकले नाहीत. पण रजपूत खरे गुरूीर होते. भीति हा शब्द त्यांच्या कोंरात मापडत नव्हता. 'हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गं जिता वा भोक्ष्यसे महीम्' ही गीतची संश्लेष शिकरण रजपूत श्रियाच्या रत्ताच्या प्रत्येक थेंबात राणली होती. रजपुताना भाग-गाजा-चरम-अनूच्या व्यसनाने पडाडले होते. त्यांच्या राजस्थानात त्या वस्तू मुबल्लू हात असत. त्यामुळे कुसुम्याचा घोट घेतल्यापासून रजपुतांचे पाऊल पुढे पडतच नसे. उलट मराठे फार माधेमुधे असत. त्यांना मुपारीचे खाट व तमाखू याशिवाय दुसरे कांणतेच व्यसन नसे. त्यामुळे रजपूत नशेत चूर असत व बेडर वृत्तीने युद्ध करीत. प्राणाची पर्वा त्यांना वाटत नसे मराठे मात्र व्यवहारी, धूर्त व थोडे भिजे होते. जरासे सगट दिसले की त्यांनी आपल्या पायांना गति देऊन रणागणातून पळ काढलाच म्हणून समजावे. आज जीव वाचविला तर उद्या पराक्रम करतो येईल, असे त्यांचे व्यवहारी तत्त्वज्ञान असे. रजपुताना व्यवहारी यशापक्षा कीर्तीची अधिक चाड असे. त्यामुळे रणागणाला पाठ दाखवून राज्य नरण्यापेक्षा मुडात मरणे त्यांना अधिक रुचत असे. दोषांचीही आपापल्या घटनावर गिल्लण आसता असे. त्यामुळे रजपुतांनी आपली राज्ये शेवटपर्यंत राखली, मात्र परक्याच्या मुल्लाचे अपहरण मात्र त्यांनी कधी कले नाही. ते शत्रूचे पूजन हाते व साराप्रमाणेच त्याचा स्वभाव भाळा परंतु प्रामाणिक असत असल्याची त्यांना परराष्ट्रिची चीड असे. रामचंद्राप्रमाणे ते एकुचनी असत. त्यांची प्रतिज्ञा ते मले तरी मोडत नसत. शरणागतांचे रक्षण प्राण देऊनही ते करीत असत. मराठ्यांना हे धार्मिक तत्त्वज्ञान मानत नव्हते. ध्यपसाधनेसाठी फसणूक करण्यात त्यांना पाप वाटत नसे. परदार व परदल्य याचा रजपुताना मुळीच लोभ नसे. त्यामुळे त्यांनी लटमार कधी केली नाही. त्यांच्या स्वराज्याचे साम्राज्यातही त्यामुळे कधी रूपांतर झाले नाही. त्यांची राज्ये तेवढी शतकानुशतके टिकली ! अनेक राजकीय वावटळी आल्या व गेल्या. अनेक राजपरीव झाल्या झाल्या तरी रजपुतांचे आसन टळले नाही. त्यांनी आपले श्रीद मान साडले नाही त्यामुळे त्यांच्या शत्रूच्या मनात त्यांच्याविषयी आदरसुद्धि राखत राहिली. मुसलमान व रजपूत यांच्यात सातआठशे वर्षे कलहासि धुमसत होता. परंतु दोघात कायमचा वैरभाव उत्पन्न झाला नाही. राजकीय क्षेत्रात व धार्मिक क्षेत्रीने रजपूत मुसलमानांचे शत्रू असले, तरी एकमेकांच्या गुणाबद्दल एखादी दोषेही आदरभाव बाळगून असत.

उलटपक्षी, मराठ्यांची हात विलक्षण. परराष्ट्रपहरणाचे त्यांना पाप वाटत नसे त्यामुळे लटमार ही त्यांच्या अंगगळणी पडलेली वाच होती. मराठी स्वराज्याचे यामुळे साम्राज्यात महज रूपांतर होऊ शकले. त्यांचे राज्य वाढले व नष्टही झाले. त्यांनी सत्ता वृद्धिंगत झाली व लय पावली. मराठ्यांचा मान ज्याच्या ज्याच्याशी संचय येई त्याच्या त्याच्याशी कट्टे हाडवेर उत्पन्न होई. पुढे पुढे मराठ्यांच्या हावेरपणाने रजपुताना परधर्मी मुसलमानांपेक्षा हिंदुधर्मी मराठ्यांचीच अधिक चीड यऊ लागली. मुसलमानांचे काय, परंतु परधी व अनोळखी गिस्ती इम्रगावर देखील विश्वास टाकण्यात रजपूत तयार झाले, इतका त्यांना मराठ्यांचा सत्ताप आला होता व अविश्वास वाटत होता. प्रेताच्या टाळूवरील लणीदखील मराठे चाटून खाताले, इतका त्यांच्या शत्रुपणाचा डागोरा उत्तरेत पिटला गेला. भोमल्यांनी बगल्यात विजय मिळविल्या खरा, परंतु

हीच हावरपणाची अपकीर्ति पदर्य पाडून घेतली. परदारपहरणाच्या वावरीत मान मग रजपुताइतकच नकीचे ठरले दोघानाहि आपापल्या जुलावा अभिमान व वशशुदि कायम ठवण्याची तळमळ लागलेली असं. त्यामुळे इतरांच्या स्त्रीवर्गाविषयी दोघांच्या मनात पृथ्वशुदि अठ रजपूत काय विना मराठे नाव, मुसलमान किंवा ख्रिस्ती सुदरी सुद्धात हाती लागली तरी कोणाच तिचा अभिलाप भरल्य नाही. शिवाजी महाराजांनी कल्याणच्या मुसलमान हुमेदाराच्या मुनची आदरपूर्वक केलेली खोळरण व चिमाजी अण्यांनी वसईच्या वेढ्यात सापडलेल्या विरगी मुदर्याची साडीचोळी देऊन केलेली सन्मानपूर्वक पाठवणी, ही दोन सुप्रसिद्ध ऐतिहासिक उदाहरणे मराठ्यांच्या नीतीवर उत्तम प्रकाश पाडतात.

शक्ति व पराक्रम या दोन्ही बाबतीत रजपूत व शीख समतमान ठरतील. रजपूत प्रमाणेच किंशुना थोडे अधिकच शीख पिण्याड आहत. शीख व रजपूत दोघेरी एरे शूर, मंद, बीर आहेत. मराठ्यांचा पळपुटेपणा दोघानाहि तिरस्करणीय धावतो. शीख खोकाचा धर्म मराठे व रजपूत यांच्या मानीन हिंदु धर्मविषा नवीन व तारुण्याने मुनमुसलमन आहे त्यामुळे तिराचा धर्माभिमान मगठ व रजपूत या दारापेडाहि अधिक कडया व तीव्र आहे. कोणत्याहि नव्या धर्मपथाचे अनुयायी अम्व कडर अनतात कारण अनुयायाचा धर्माभिमान तीव्र नसला, तर जुन्या व रूढधर्माच्या प्रचलित रान्वदीत नव्या पथाने आसन स्थिर हागे अशक्यप्राय असते. शीख लोभाना हिंदु व मुसलमान या दोन्ही धर्मांचे वागडे असले, तरी मुसलमानाइतके कडे शत्रुत्व त्यांना हिंदु लोभानिषयी वाग्न नाही. कारण पटुसखयाक मुसलमाना वस्ती असलेल्या प्रांतात मुसलमानी सत्तेखाली शीख धर्मानुयायांना वागयें व जिवत जयाये लागत अस-यामुळे, मुसलमानांच्या कडया इस्लामी चढाईला जशाम तसे या न्यायाने ठोसास ठोसा देऊनच त्यांना पायबद घालाय लागे. गंधि धर्माच आज सस्थापक गुरु नानक याचा नामदेवादि हिंदु सताशीं निनडचा खेडमरप जडल्य असल्यामुळे व हिंदधर्मी सतांनी

अयशस्वी ठरली. परंतु १८१८ सालीं मठ घराण्यानें पेशवाई गमावली, त्या गोष्टीची आज १८५७ सालीं नानासाहेब पेशव्यांना लागून त्यांनीं इम्रजाविरुद्ध त्या उठावणीत पुढाकार घेतला. परंतु १८४९ सालीं आपले स्वातंत्र्य गमावून बसलेले शूर मर्द शीख १८५७ सालीं बर्फाप्रमाणे थंड राहिले. केवळ आठच वर्षांत त्यांना आपल्या गमावलेल्या स्वराज्याचा व स्वातंत्र्याचा विमर पडला आणि कंपनी सरकारचे राजनिष्ठ बहादूर शीख शिपाई म्हणवून घेण्यात त्यांना धन्यता वाटू लागली. शिखांचे स्वातंत्र्यप्रेम इतके तक्कली निघाले ! युद्धाच्या भड्डीत टाकताच त्यांतील मुलामा उडून गेला व आतले पितळ उघडें पडले.

साधेपणाच्या बाबतीत मान मराठ्यांची बरोबरी कोणीच करू शकत नाही. मराठ्यांपेक्षा रजपूत अकबराज आणि रजपूतापेक्षाहि शीख अधिक भिजासखोर ठरतील. मुसलमानी महत्त्वमाने नवाबी राहाणीची सवय त्यांना लागली. मुसलमानांच्या माहचर्याने त्यांच्या नीति मत्तेलाहि प्रहण लागले. परद्वय त्यांना लोष्टवत वाटणार नाही. एवढेंच नव्हे, तर परदारा त्यांना मातेप्रमाणेहि पूज्य भासणार नाही. दुसऱ्याच्या बायका आपल्या घरात घालणें व त्यांना वाटविणें, या मुसलमानी रिवाजाचे शिखानीहि अगत. अनुकरण केलें. त्यामुळे आपल्या गोष्टीतील स्त्रियांना हिंदु शेजाऱ्याची भीति नाही, अशी ज्याप्रमाणे मुसलमानांना निर्वासनपणें ग्वाही देता येते, तशी शीख शेजाऱ्याबद्दल देता येत नाही. कारण उत्तरेस त्या दोघांनाहि जशाम तसें हें धोरण नाइलाजांनें पत्करावे लागले. शीख—मुसलमान दोघांचेहि या बाबतीत सारखे डावपेच चानू असतात. या धोरणामुळेच शीख समाज पक्षाघात इतका लहान अमताहि आपला बचक राखून आहे. पक्षाघातील लारसखेच्या मानानें मुसलमानांचा पहिला, हिंदूंचा दुसरा व शिखांचा तिसरा नंबर लागतो. याशिवाय पक्षाघातील हिंदु-मुसलमानांना परप्रांतीय हिंदु-मुसलमानांचे प्रसर्ग माह्य, निदान त्यांचा नैतिक पाठिंबा तरी मिळविता येतो. परंतु शिखाना ताहि आधार नाही त्यांची मारी घली पक्षाघातच आहे. अशा परिस्थितीत देखील त्यांनीं आपले राजकीय महत्त्व कायम ठेवले, एवढेंच नव्हे तर ते अनर पार्टीने वाढविले. होमरूल लीगची चळवळ करण्यापेक्षा शीख गुरुद्वाराची सुधारणा करणें त्यांना अधिक प्रसन्न पडले व त्यांनीं या अधार्मिक युगात व कायदेबाज इम्रजी राजवटीत कायदे व हायकोर्टांचे निबाड धाड्यावर बसवून आपली धार्मिक बंधने अधिक दृढ व पवित्र करून घेतली व आपले मध्यस्थ यशस्वी केले. गुरुद्वारातून व्यमनी, सत्ताधिकारी व पिन्गान् पिन्ग्या अधिकारपूरे हातीं धारण करणाऱ्या महत्त्वाना गचाडी मारून त्यांनीं गुरुद्वारे हीं धर्माचीं पवित्र मंदीरे बनविली व शीख धर्मात नवचैतन्य आणले. धर्मादायाचा आद्य धाम्य मार्गांनं बळवून शिक्षणाचा आपल्या जमातीत प्रसार केला व अनायास्यें स्थापन केलें. परंतु रजपूतापेक्षा मराठे अधिक लोभी व स्वार्थी असले तरी शीख या बाबतीत मराठ्यांनाहि लाजवितील. मराठ्यांचा दगा दुरिदी. त्यामुळे त्यांचे सर्व आयुष्य पोटासाठीं खर्ची पडतें. कल्याणिलग ही रिकामपणाची कामगिरी करावयास त्यांना अर्थात कुरमन्तच सापडत नाही. कारण प्रत्येक गाष्टीची रण्य आगे पैत किंमत करण्याची सवय त्यांना लागली असले आणि कल्याणिलग व सौंदर्य याचा तर पाचारभाय ठरविणें अशक्यच ! मराठ्यांपेक्षा रजपूत अधिक कल्याण आणि शीख तर

"सरदेमाई स्मारक ग्रंथ"

सुमलमानासारख या बावर्तीन दर्दा ! परंतु शीख धर्माच्या शिकवणीमुळे त्याच्या मूळच्या भिलासी वृत्तीला पायबंद झाल्या आहे कारण शीख धर्माची परंपरा लढाऊ व चढाऊ असली तर माझ्या पवित्री राण्याची आहे

राजराणांतील गुणगुणधर्म बरेचच भौगोलिक परिस्थितीवर अवलंबून असतात महा राष्ट्रांच्या डोंगराळ भागात राहाणारा इमम जमानें नाटक व रमभाजानें वेदा असता परंतु वहाडच्या गुरीक मैदानात राहाणारा इमम भिलासी व नवागि वृत्तीचा बनू लागता पहिला कशाळ तर दुसरा आळसी हाता कारण कण केव्याशिवाय पहिल्याचें पोटच भरू शकत नाही आणि दुसऱ्याला खाऱ्यावर पडल्या पडल्या पती उठवित। व शायका मिळविता यतान एकाच राष्ट्रातील नियमियच्या भागात राहाणाऱ्या लोकांच्या स्वभावधर्मांत इतक डळमळ करू पडतात, तर भिन्न भिन्न खेतीतील लोकांच्या स्वभावधर्मांत त्रिती भांड भेदाभेद पडत असतील ? कारण भिन्न राणात भौगोलिक परिस्थितीवरवरच परंपरा व सद्गुति याचाहि लोकांच्या राहाणीवर व हठीवर भिन्न भिन्न परिणाम घडून येतो त्यामुळे मत्स्यक राष्ट्रांचे ध्येय भिन्न राहते व आचारमागहि निराळा पडता प्रत्येकाचें तरबजानहि नियळें असतें अशा भिन्न प्रकृतीच्या राष्ट्रांचा एकमेकांशीं संघ झाला म्हणून सत्का उडालाच म्हणून समजावें त्या सत्काचा शयट काणाच्याहि जयापजयात झाला, तरी दाही राष्ट्रांची विचार व आचार परंपरा त्या झगज्जानतर पार उदळत जाते कारण, भिन्न भिन्न सद्गुतींचा व सत्यज्ञानाचा मिलाफ हातो व जीवनाचें ध्येय बदलतें समजें प्रीत दश जिनल सग, परंतु मीक सद्गुति समच्या छातीवर नादू लागली गेल लोकांनीं समन साम्राज्य घडविले परंतु समच्या विस्तीर्णमाणा स्वीकार केला त्यामुळे राणराष्ट्रांच्या स्वभावविशेषाची तर्कशुद्ध चाचणी केल्याशिवाय इतिहासाचे सम्यक् ज्ञान हाणें शक्य नाही

मराठेशाहीचा इतिहास लिहिताना रजपूत व शीख लोकांनीं नागळ साम्राज्याविरुद्ध कल्ल उठाव घेऊन चालणार नाही मराठ्यांना महाराणात मागल्याविरुद्ध म्हणून स्वराज्य स्थापन करता आले, परंतु या झगज्जाना केवळ मराठ्यांचा पराक्रम कारणीभूत झाला नाही कारण, मराठ्यांच्या रजपूत खादीनें अधिक शूरवीर पुरुष आहेत शीख लोकांनीं उत्तरेकड घामधूम करून मागळ साम्राज्याला वणावा दिला, म्हणून मराठ्यांना स्वराज्यस्थापना अनुकूल संधि मिळाली उलट पन्ना मराठ्यांनीं दक्षिणेत गार बला म्हणून औरंगजेबाला दिही साडून औरंगजेबला कायमचा तळ दऊन समजें लागलें त्यामुळे शीख लोकांचा सामुखास व छळपूर कम झाली व त्यांच्या सधनेला संधि सापडली शीख घमाऱ्यांत इस्लामी आक्रमणाचे सगट टळलें व ता धम अधिक तजस्वी झाला मराठी उठावणी यदारी झाली नसली तर शिरानें स्वतः राष्ट्र निर्माणच झालें नसतें उलट पन्नी, शीख व रजपूत यांचे भय मागळ साम्राज्याला नसतें, तर मराठ्यांना विरहून दारुण औरंगजेबाला सधें गेलें असतें मराठ्यांच्या पराक्रमाची सद्गुतज्ञा अवाकव घुनितानें मागारांनीं हे पुढावर सक्क व हिंदुस्थानातील भिन्न भिन्न राष्ट्रांनि तर्लान एतिहासिक पटना विचारात पडल्या पाहिजन त्या शिवाय यदाचा कितरा दिसा

मराठ्यांच्या पराक्रमाच्या पदरांत पडेल हें ठरविता येणें दुरपास्त आहे. मराठ्यांच्या राष्ट्रीय गुणावगुणाची चर्चा तर्जनिष्ठुर पद्धतीनें इतिहासकाराला केली पाहिजे. सत्य कटु असलें तरी ते कच्चूळ केलेच पाहिजे. दुर्गुणाचें कथन हें स्वामाविक अप्रिय असतें. परंतु इतिहासकाराला लेकरजनाचा 'सत्यं व्रयात् प्रियं व्रयात् न व्रयात् सत्यमप्रियम्' हा दडक पाळता येत नाही. 'अप्रियमपि सत्यं सदैव व्रयात्' हेंच सूत्र त्याला आपल्या डोळ्यासमोर धरणें भाग आहे. अशा निष्पक्षपाती दृष्टीनें त्यानें आपल्या राष्ट्राची इतराशी तुलना केली पाहिजे व शेणाच्याहि रागलोभाची पर्वा न करता जे सत्य आढळून येईल त्याचा निर्भय चित्तानें आविष्कार केला पाहिजे. इतिहासकार हा भूतकाळात रममाण होत असला तरी गतकाळात आढळलेल्या त्या सत्याच्या बळावर वर्तमानकाळाहि लोकाना मार्गदर्शक होऊ शकतो. कारण भूतकाळाच्या अचूक ज्ञानामुळे मार्गातील खाचखळग्याची त्याला माहिती झालेली असते. भूतकाळाच्या अनुभवाचा फायदा घेऊन राष्ट्राला वर्तमान काळां भविष्यकाळाचा ध्येयमिद्रीचा विनचूत्र मार्ग दाखविणे, हीच खऱ्या इतिहासकाराची भूमिका होय.

महत्पूर लढाईच्या वेळचा पत्रव्यवहार

[लेखक—सरदार माधव विनायक किचे, M A, इंदूर]

ए.सोनिस्ताच्या शतकाच्या पहिल्या पचविसीन विठ्ठल महादेव किचे उर्फ तात्या जोम याने नाग हिंदुस्थानच्या इतिहासात प्रसिद्ध आहे. याची मुख्य कारकीर्द होळकर राज्याचे मुख्य कारभारी या नात्याने इ. स. १८१८ ते १८२६ पर्यंत झाली. श्रीमंत महाराज यशवंतराव होळकर याच्या सैन्यात, प्रथम खजिनदार म्हणून व पुढे लढवय्येदि म्हणून यांनी महाराजांचे काम केले, पण श्रीमंत महाराज यशवंतराव यांच्याच त्यांच्यावरील जबाबदारी वाढली व महत्पूरच्या लढाईत होळकर सरकारच्या फौजेचा नायनाट झाल्यानंतर त्या राज्यात स्थिरस्थावरता करणे सर्वेसर्ग यांच्यावर पडले. शिवाय मध्यहिंदुस्थानातील इतर मस्थानिक, विरापत, महाराष्ट्रीय, व जहागीरदार घेरे यांचे इमजारी व आपसातील मंत्र्य व्यवस्थित करून देशात शांतता नादविण्याच्या कामात याचा फार मोठा भाग होता. होळकराच्या अभिमुद्दीसाठी यांनी जे कले त्याची इमज व हाळकर राजपुत्र यांनी मुक्तकठाने स्तुति केली आहे. इतकंच नव्हे, तर तत्कालीन कागदपत्रावरून ते स्पष्ट होत आहे.

महत्पुरात इमज व होळकर सरकारची फौज यातील झालेले युद्ध उत्तर मराठेशाहीच्या इतिहासात दीर्घ परिणामी ठरले त्या लढाईत झालेल्या होळकर फौजेच्या विध्वंसामुळे उत्तर हिंदुस्थानात पेशव्यास पाव ठेवण्यास जागा राहिली नाही. बाजीराव अशिरगड पारतो आला होता त्यास तथेच राज्यत्याग करावा लागला.

या पराभवाचे वैशिष्ट्य हे आहे की त्या होण्यास जो कारणे झाली ती सर्वच मराठेशाहीत दृष्टीम पडत होती. फौजेचा बरचढपणा, पैशाची अव्यवस्थेमुळे नूट, परकीयांचे फौजेत बर्चस्व, यादवी, हीच ती होत. ही सर्व, मोठ्या बारा पत्रे जोडली आहेत त्यात इतिहासशास, वर्णित झालेली आढळतील त्यातील सदा पत्रे खुद्द विठ्ठल महादेव यांनी आपल्या बडील कन्यम लिहिली आहेत. यातहि एक रहस्य आहे बाकीची पत्रे, एक पत्र साहून, विठ्ठल महादेव यांच्या पत्नी रसमाबाई याम इतरांनी लिहिली आहेत त्या वेळचा जो अन्य पत्रव्यवहार उपलब्ध आहे त्यावरून त्या एवढ्यात व राजकारणात आपल्या पत्नीच्या हयातीतहि फार मोठा भाग घेत होत्या असे समजणे. पण विठ्ठलपाने त्याच्या नावाने पत्रे न लिहिली, आपल्या लहान बघाच्या कन्येचे नाव पुढे करून ही लिहिली आहेत. यात त्या काळाची मर्यादा विशद होते.

“सरदेसाई स्मारक प्रग”

विठ्ठल महादेव ता. ९ मार्च १७७९ रोजी जन्मस आले व ता. ४ एप्रिल १८२६ रोजी अल्पवयीच वारले, या योव्या अवकाशात त्यांनी मिळविलेल्या नागलौकिक व केलेली कामे पहाता आश्चर्य वाटते. त्यांची जन्मनुडली खाली दिल्याप्रमाणे आहे.

चैत्रमासे कृष्णपक्षे तिसरी ८ सोम्यवासरु घटी ४४।१८
जेथी नक्षत्रे घ. २५-२७ सह मूळ व्यतिपात योगे घ
२५-४० इष्ट घटी ४३-४४

- - -

पो छ १० मोहरम

धी

चिरजीव सौभाग्यवती गंगाबाई यासी,

विठ्ठल महादेव अनेक आभिर्वाद उपरी येथील क्षेम ताा कार्तिक या ५ शुक्रवार प्रातःकाल मुा श्रीकायापणेश्वर नजीक इग दोन सोस येथे सैन्यासह आसे. विशेष. तुम्हाकडून दोन पत्र एक या १ व द्वितीयचे ऐसी पाठविली ती पाहून सतोष जाला. येथील घरेणे याचा बैदा ऐवून तुम्हा उवास जाला म्हणून परी विस्तार पूर्वक लिहिले आहे. त्यास येविसीचे पत्र काल इतित दिवही ती पारलीच असतलि. तीन दिवस धरण निकडीचे जाले आम्ही जाऊन देवदीनर बघे दऊन राहिल्यानंतर चौथे रोजी दोन महय साडात जाऊन नपाव वगैरे मडळीट होत तेणे जाव होऊन सरकारसी पोल्शी जाली. जितेन मनात सशय हात ते दूर हाऊन रुपाई जाली. मिल्दर दारी हावर्णाचे मुले देणे केले हे याचे त्यास त्याचाहि आज उवा एखादा तह ठरल. चिता नाही. आपल्यानी नवाबाचे वचन पडे आहे. तेथे दुसरी रोगी एक व्हायची नाही. तुम्ही काही चिता न करावी. कालचे मुा रेजिमेंट पलटण गैरे रोशनराग व रोशनरा वगैरे यासी सरकारसी बोलावणी गेली. त्याजरून पलटण जाले. येऊन भेटी जाल्या. आम्ही त्याचे भेटीसमई तेथे

केली. मौ. मगागार्म शाळ देणे ती मोगती घागी म्हणून लिहिले, त्यास तुमचे विचारे येईल ती घावी. कडेकर हजेलीकडे जिनम येतो त्यास हमिंग्रिमी दिवत वरिताल म्हणून सिंदे माहेरान्दून ताफीदपेन आणवतु ती पाठविली आहेत. घागी म्हणजे आडघळा हांगार नाही. सरफार स्वारी ही मदतपुराकडे लौकरच येईल. जागोनीदामाने नि मा कापड आणिले त्याचा महमूल जेरावदादाचे विग्रमाने घेतील. त्याजकरिता पत्र पाठविले आहे. तेथे मुल महमूल माघारी घेगे. आवहून कापड आले न घोटजीचे विग्रमाने येईल. ते आपले घरी आणान ठेवां, सागरीन ठेगारे म्हणोन लिहिले हाने, त्याम तेथे, ठेऊ नये, हा आशीर्वाद. ”

-२-

श्री

चिरजीव सौभाग्यवती गंगुबाई याती,

प्रति विठ्ठल महादेव आमीर्वाद उपरी येथील मुशाल ताा कार्तिक वा २ भागवामर परियेत यथास्थित जाणोन स्वर्गीय मुशाल लिहीत जाय. विशेष इकडील मार रोज गुा पत्र पाठविले ने पाऊन वृत्त कललेच असेल. रवीवारी पठाण व सेडग धणे आपले डेन्या सार्दकाल परियेत असले. नंतर राजश्री नवाब आम्हाकडे जाले. घटका रात्रीन देव्हडीवर गेले. ता तथेच राहिला. सध्याकाल परियत न्मान जाले नाही. नंतर न्मान भोजन जाले. नवाब आम्हाजबळच आहेत. सिलेदाराचे व. देणे, त्याची तोड जोड आज उग्रा पडेल. तुम्ही बाजार आम्हीवर घाबरू नये. दस्त अमावे तोडीचे योळणही लागले आहे. आम्हा त्रिपयी काळजी न करावी. तुम्ही सावध आपले ठिकाणी असों. राज गुा पत्र पाठविले त्या प्रो महीदपूर सावेर व खाममी गोविंदराव विठ्ठल यास ताकीद निश्चून करून एवज सापकारकडे नगदी भरण करवाया. येथे आज उग्रा घालण्या येईल. तेव्हा एवजाचे नाम पडेल, याजरुति एवज भरण्याची ताकीद करावी. उज्जनच्या आवयापर न जावे. येथे तोडीचे योळणे लागले आम्हा त्रिमी काळजी त्रिमयी न करावी. नवाब व सरकार याचेच तोड जोडीत आणि पठाण सिलेदाराचाही जाव घालण्यात आले, त्या शिवाये नाही. कळावे. बहुत काय लिा हे आमीर्वाद.

-२-

पो छ १६ मोहरम

श्री

चिरजीव सौमती गंगुबाई

प्रति विठ्ठल महादेव आमीर्वाद उपरी. येथील मुशाल ताा कार्तिक वा १ यथास्थित असे. विशेष इकडील मार. दोन चार पत्री लिहिला आहे त्यावरून सर्व समजलेच असल. दाली छागर्गानून पलटण सेद वीरे बराबर आणिले त्याचा कपार रगरीत गेल्यावर तुमचा तनखा देऊ. येथे आल्यावर पचरीस दिवम जाले, त्याची रुहीच तोड न लागे. तेव्हा त्याणी रोज गुा सर्व

मडळी जगा होऊन आपले डेन्यास धरणे दिले. अस्तमाती ननावडे याणी बोलून चालून मडळीसह आम्ही देवडीवर गेलो. दोन प्रहर रात्र परियत सेदान व रामजी यास समजावणे तितके समजाविले. परंतु त्याचा एकाच जाय की रू. या घेऊ. हीच आडी घालून समजाविले न ऐकता रात्रो देवडीवरच बसविले. आम्हाजगळ जगाही ओहत. तुम्ही कोणे तिसी रालजी न करिता स्वस्थ असावे. ईश्वर देही सगळ पार पाडील धरणेवाले यास ऐवज दिल्या पाहिजे, सा तुम्ही खासगी मागेर महत्पूर येथे ताकीद निशुण लिहून पाठवून ऐवज दुकानी भरण करावा. साखवाल्यास व खासगीवाल्यास समक्ष बोलऊन ताकीद निकडीची करणी खासगीवाल्यानीं तर यदा शपत वाहिली आहे की तोजीचा ऐवज दुकानी भरण्या विषी त्यास त्याजला चांगले फजीत करून प्रसंग हाच आहे असे समजाऊन ऐवज दुकानी सत्वर भरण करावा. तुम्ही आम्हा तिसी एकरूप फाळजी न करावी. आज बोलणे चालण होऊन जाय जिकडील तिकडे उरसोन धरणे उठऊ. रालजी करू नये. तुम्हाजडील वर्तमान बरचेवर लिहून डॉकत दत्त जावे, नहुत काय लिहिणे हे आशिर्वाद.

-४-

पणे छ १९ मोहरम

श्री

चिरंजीव सौभाग्यवती गंगाधर या प्रति,

पिठळ महादेव आसीर्नाद उपरी येथील कुशल ता कातिक वा ४ शुक्लार यथास्थित जाणोन स्वकीम कुशल लिहीत जाय. विशेष, येथील मातची पत्रे तुम्हाकडे पाठविली आहेत ती पावलीच असतील, त्यापर परस्पर वर्तमान तुमचे ऐकण्यात आल्यावर तुमचे मनात हकडील बहुत फाळजी लागली असेल, त्यास येथे विशेष आहीदा काही नाही. सिलेदार यास लक्षास यानयाचा जाय उगण्याची तोंड व्हावी त्यास आवकाय लागली. यामुळे त्यात येथील कोणी व रामदीन सीरून त्याणी बहीदा करविला. दोन दिवस सिलेदार याच धरज निकड राहिले. काल समक्ष सरकारची गाठ पडोन रोलणी जाली त्यात सरकारानी निस्वाल्स आगत्यवाद प्रमाणात फमती ठेविली नाही व या फाळी नशाव कपूरला याणी सरकारसी आपले तरेचे बोलणे प्राजळ करण्यात फमती न केली तेव्हा सरकारचे प्रमाण जाली. यावर ज मधे लबाब्या करीत हाते त्यास शिक्षा व रामदीन याजरर रागे भरले. या योगे करून यावर कोणी लबाडी करू नये असे जाले. सिलेदार याचेही समजाविण्याचा तोंडजांड लागला आहे. सत्वरच सारे गुते उरकण्यात येतील. तुम्ही कोणे तिसी एकरूप चिंता न करावी. तिकडील महालाच्या तोज्या बाधान सत्वर ऐवज वसूल होऊन दुकानी भरण करावा या कामास ताकीद तिस्त करावी येथे सिलेदार यास चावकास ऐवज पाहिजे. त्या वरिता महाला निहायच्या ऐवजाना तिल्व लागू नये हे सत्तर करावे. तुम्ही बहुत शपथ राहून बरचेवर तुमचे कुशल वृत्त लिहीत जावे. आम्हा फडोल चिंता एकरूप न करावी. “येथील येथे आवाया मनस्वी दीन मजकूर याणी उठविल्या

१ हा दोकच्या अमोरगानाचा जावई बकूरखान व पुढे तत्काचये आबन्याचा नशाव

तेव्हा तेथेही उठरील याजकरिता लिंगो आहे ह्या दोघाना धरण्याची तोड पद्धत उठेल. बहुत काय लिंगो हे आसीर्वाद. ” ॥

-५-

खाना मि. मार्गशीर्ष शु॥ १२ श्री

छ ११ सफर खीवार

चिरजीव सौचती गंगावाई यामी,

प्रति विठ्ठल महादेव आसीर्वाद उभरी येथील कुशल तोय मार्गशीर्ष शु॥ १२ यथास्थित असो. विशेष, इकडील गळयलीचे वर्तमान तुम्ही तेथे ऐकोन बहुत विमाना हायान्दील होऊन मुक्यास पाठविले, तो येथे मागील चार पाच घटका दिवस चढता पायला. वर्तमान मागीलले कळले. तुम्ही स्वस्थ राहावे. राजभारण आहे, तेव्हा परणे खेडे लागलेच आहे. त्याचा बाही निधीनेथे नाही. देवडावरून कपूरान्वाणी कपूत आणिले. चिना नाही. कपूत आपले गिराय कोणी नाही. मारे आपले मगनेतील, दुसरी गाष्ट नाही. आपण मरचाकरी एकनिष्ठपणे केली आहे. तरी भी हरी सत्रे सरूट दूर करून आनंद करील. तुम्ही याजार आययावर न जाता येथील लेल पाहून स्वस्थ चिते असावे. धरण्यातून गोसळ जाल्याचे वर्तमानही एक दोरजात लवकरच पाडवितो. बहुत काय लिंगो हे आसीर्वाद.

-६-

पो छ १७ सफर श्री

राजभी बाबुरावजी गोसावरी यामी,

अस्वीडित लक्ष्मी आल्लूत राजमान्य ह्या नचाव केसरअलीई सलाम विनती उपर येथील कुशल ता छ १६ सफर शु॥ तराण जागोन वर्तमान यथास्थित अस विशेष. आलीकडे राजश्री तात्यासाहेबांचे व लक्ष्मरचे वर्तमान बाही समजले नाही. तुम्ही बातनी ठेविलीच असलेल्यास साकल्प लिहून कळवावे आणि आम्हास जशी सला देऊन स्याहाल त्या अन्वये करण्यात येईल. इकडून ही हलमारे लक्ष्मरगत जातात. परंतु खचीत वर्तमान गेटचे येत नाही. यास्तव आपण मरिस्तर लिहून कळवावे. दुसरे खासगी गात्र पो म्मार चे आहेत त्याजवर जमी राजेश्री रामदीन याणी केली आहे. शाळीचा तो वमूल घेतलाच आहे त्याणे. परंतु आपण तात्यासाहेबांम लिहून पाठवावे आणि गाव खासगीचे आहेत, त्याचा बदावस्त करण्याचे आम्हास लिहिणे याय. म्हणजे मावत्या अदोवस्त करू. आपले अस्वदावर आम्ही आहे. त्याम बातनी व यावचा बदावस्त करण निर्याचे पत्र पात्रे वरकड लिहून कळवावे असे नाही. हमेशा पनी सनोपवीत असावे. कळारे बहुत काय लिहिण लोम कीजे हे विनती.

॥ भवतरण निम्नान घानवेली अक्षरे घाईत लिहिलेली दिसतात

§ हा जावयाच्या नवावाना ननिवारक दिखतो

रवाना छ १९ मोहरम श्री

बडिलाने संवसी आपस गणांवाले दोनी कर जोड़न छिर सां नमस्कार. विनती विजापना येथील क्षेत्र ता कातीक वा ४ मुखार प्रातःकाल पावेतो बडिलाने अशीवांद करून वर्तमान यथस्थित असे. विशेष. पेशजी येथील धरण्याचे पत्र लिहिले होते ते पावलेच असेल त्यास आपण धरणे जाहेल म्हणून चिंतामस्त असाल, त्यास कोणे विधी एकरूप काळजी न करावी. काळ दो प्रदय पावून बडात जाऊन सरकारासी समज बोलणी होऊन सफाई जाली. एक आपण सी नवावाचे बन्...पंक आहे. तर कांही भय नाही. येथील वर्तमान तिकडे राय साहेबाकडे गेले त्याणीही मुतद पत्रे लिहा आणि समक्ष जाय साल होऊन सफाई होऊन सिंचेदार यासी चार छा देणे याची तोड काढावी. याचा ती आज निघेल आपण कोणे गोष्टी विधी चिंता न करता स्वस्थ असावे. लढकरना कुंच होऊन दोन चार राजात महत्पुरातजी येणार आहे. परवा मंगळवारी आहारा नजीक मुा होता. तेथून कुच जाले आजही मुा डगे नजीक होणार. पुढे महत्पुरात पुरावर मुा जात्यावर तेथून नजीक पडेल. वडीली तिकडील एसगी वगैरे माहली ताकीद करून देयज बगूल घ्यावा, ये विसी या भोगातीदाम याजलाही आल्यावर पत्र लिो आहे. त्यास निभून ताकीद असावी. आरली निहा एक सरकार कभात तेव्हा कोन्हाच्याने नाही बडत नाही हे “एवनी ईश्वर सर्व नोटच करील काळजी तिलाःप्राय करू नये ताच्या प्रकार बहुत लयही बहुत होत...लका बडल ते खरं स्वारी दक्षिणेल जाण्याचे विचारत आहे. तेव्हा तिकडे येईलच भेटही होईल बहुत काय लिो लोभनीने हे विजापना.”

हेच पत्री चितो नारायण याचे आसीवांद. सदरी लिहिले आहे त्यावरून फलेल. ईश्वर सर्व कडून जिऊडील तिकडे निराकरण होईल. आपण कोणे गोष्टी विसी काळजी न करावी. दोचार राजात लोकर महत्पुराकडे येणार आहेत. कळांचे लोभ असावा हे विनती.

श्री

चडचूडे मंडित सौ रत्नमात्राई वाम,

प्रति लक्ष्मण सदाशिव नमस्कार. विनती येथील मुद्याल ता मार्गशीर्ष शुभा १९ पया स्थित असे. विशेष. आलीकडे आपट्याकडील वर्तमान त्यागत नाही. त्यास सविस्तर कळयार. लखरची बातमी परत्ये ऐकिलीच असेल. हली ताजचा मुगम महत्पुरावर आहे. आपण पौजेचा मुगम कोठे आहे हे आगाय पत्री बातमी नाही. मागचे बातमीम पा आहेत पत्री बातमी आल्यानंतर कळऊ. रागधी तात्यासाहेब खुजाल आहेत म्हणोन कळले. ईश्वरकृपेने जे उत्तम

तेच घडल इत पर शत्रूचे शस्त्र नाही चालणार नाही आपल्या मंडील ही माणसे बातमीम
गलीन अमतील परी बातमी आली म्हणजे रकडे सत्वर मलबाही आपण राण गांधी विनी
साल्जी करू नये श्रीजी मर्य विने दूर करील इकड वनमान आल्यावर निहून पाठवीन बहुत
काय निहिन लाभ करारा हे विनती

-११-

रवाना छ ४ जमादिलावल श्री

सौवती वज्रचूले मडित रवमावाई यासी,

लक्ष्मण सदासीव नमस्कार विनती यथील कुशल ता फाल्गुन शुभा १ गुरुवार मुग महतपूर
यथास्थित आमे विराय राजश्री तात्यासाहेब बाल बुधवाही गगराडेम आले आज यथ मुसाम
मणार रात्रे डारसन वर्तमान आले आपल्याम मलबे एक दान राजात क्षत्री येतीन पढन
काय निहिन लाभ करारा हे विनती

-१२-

श्री

यडिलाव शोवती आपल्याचा कृतानक साणग नमस्कार विनायना ता कार्तिक या १०
यथास्थित आसे, विशेष पत्र पाठविले न पावले मजकूर समजला इकडील कालजी निलमान
न करारी धरसदाचे व सडंग मडळ याच आहे त्याम स्वारिचा कूच हाऊन आज मुसाम
महतपूर नजीक आला आहे यथ दोन चार मुसाम हाऊन धरण्याचा तोडजाड निघान किसानी-
कडील तिमडे रफ रफ हाईल काळजी न करवी पत्र यरचेवर पाठवीत जावे साम्रा कड दाट
निकडील आहे § ते घऊन पुष्पाकडील वनमान श्रीपत सस्थानीहून निघान
पुरंदर्याहून सिंदगडास गुजराथचे लयास गेले माग शत्रूची लगन आहे घडल त घर चेवर
पत्र पाठवून वर्तमान कळवीत आहे शोवेमी श्रुत हाय ही विनायना ' §

राजश्री गवूवकी साहेब नमस्कार विनती ' लिंग परिमान लाभ कीज ही विनती §

-१३-

पो छ ४ जमादिलावल श्री

साहजे मेमेमी सा नमस्कार विनती यथील कुशल ता फाल्गुन शुभा १ गुरुवार पावतो
साहवाच कूपेकरून यथास्थित आमे विशेष येजमान साहा गगराडेम आले आताच बातमी
इम्रजाच डोंकत आली आज सायकाल परियेत महपुरास यथील त्याचा येण्याची बातमी
म्हणोन दोन तीन मुसाम यथे करून राहिला मज जाल्यावर जमी आज करितील त्या आन्वथ
करू राजश्री शासकी पागा घऊन पुढे सामेर आणाययाम एक दा घन्केत जातील शोवेमी
अथ हाय ही विनायना

§ हा भाग पाडला अ ह

‡ अवरण नि हार्न ल लिप्यावर सिरोल्या नाह

“सदैव साई स्मारक ग्रंथ”

राजश्री बाबूरावजी व माधवरावजी व गणेशा स्वामीम मा. नमस्कार लिा परिमोन
न्योभ कराया ही विनंती.

-१२-

मिा वा ७ बुधवार

श्री

चिरंजीव सौवती गंगादाई यासी

प्रति विठ्ठल महादेव आशीर्वाद उपरी येथील कुड्याल मार्गशीर्ष वा १३ शुक्रवार परिवंत.
गुा नजीक सीतामहू येथे यथास्थित जाणोन स्वकीये लिहिणे. विशेष इकडील लढाईचे वर्तमान
मुम्हास कळलेच असेल. नंतर पौर्णिमेस महाराजांनी वस्त्रे उभयतास दिली. इकडील काळजी
एकरूप न करावी. सर्व आरिष्टे श्री गजाननाचे कृपेने नियारण जाली. सर्व वर्तमान येथून
राजश्री बापाजी वैद्य राज गुा खाना केले ते साकस्य संगतील. कळावे बहुत काय लिहिणे
हे आशिर्वाद.

‘ राजनीति ’ अमात्यांची कशी ?

(लेव्हर-वि. भि. कोलते, M A LL B, अमरावती)

शिवकालीन महाराष्ट्रात, आपल्या अगच्या नर्तकगारीने व बुद्धिक्रीडान्यान जी अनेक घराणी उदयास आली त्यापैकीच पंत अमात्यांचे घराण ह एक हाय या घराण्याचा मूळ पुरुष निल्य सानदब हा अमला तरी त्याचा पुत्र रामचंद्र नीळरुत यानेच आपल्या कुलाची प्रतिष्ठा महाराष्ट्राच्या इतिहासात सुप्रतिष्ठित केली

उभयता पितापुत्रांनी आपापल्या काळी अपूर्व शौर्य व मुन्मद्देगिरी गाजवून आपल्या स्वामीची, अर्थात् छत्रपतीची मजी सुप्रसन्न करून घेतली होती पण त्यात रामचंद्रपताचच यश अधिष्ठ उरूनले आहे. सभाजीच्या वधानंतर मलच्छाभिपतीच्या मर्मप्रहारानी विक्लाग व छिन्न निष्ठित झालेल्या मराठाशाहीच्या मदिराला आपल्या मुन्मद्देगिरीने दुणी सावरून धरले असले तर ते रामचंद्रपंत अमात्यानेच त्या विपन्न परिस्थितीत मराठा सरदारात जूट त्यानेच धडवून आणली, महाराष्ट्रात चैतन्य त्यानेच आणले, यवनानी पादाश्रात कलेले स्वराज्य परत मिळवून मराठ्यांची कीर्ति व छत्रपतीचे तख्त त्यानेच मायम राखले यांमुळेच रामचंद्रपंत अमात्याच नाव मराठ्यांच्या इतिहासात अजरामर झाले आहे यात शका नाही या मार पुरुषाच्या नामगिरीचे ममालाचन दुसऱ्या शिवछत्रपतीने एका सनदत पुढीलप्रमाणे केले आहे

“ त्यानंतर त्यामागे धारले कैलासग्रासी स्वामीने तुमचे बहुता प्रकार चालविले थोरले कैलासग्रासी स्वामीस कैलास जाहलिया उपरी राजश्री सभाजीराजे काफा यानी तुम्हास सुरनिशीचा हुदा सांगोन कुडाळग्रासेन नरगुद तुमभद्रापर्यंत दश तुमचे स्वाधीन करून स्वाना कले ते समई तुम्ही समसाहास करून कितई देशदुर्गांदी सप्तादन कल. तदनंतर अवरगजेच दक्षिणवरी चालोन आला विनापूर भागानगर या पादशाही हस्तगत करून राजश्री सभाजीराजे काफा याउरी मेना पाठविली ते समई ताग्राम हस्तगत चाले त्याउपरी तीर्थस्वरूप राजश्री कैलास वामी स्वामी मिहामनारुद जाले असता अवरगजेच पाददहा याथ सवारी करून सपूर्ण राज्य आक्रमायाचा उगोग कला आणि आज्ञाभोग चालिला ते समई राज्यभार तुम्हावरी टाकून कैलासग्रासी स्वामी स्थार हाऊन कर्नाटवग्राल चर्जीत गले मागे तुम्ही मनासभार मलऊन ताग्रामाच्या कौज मारून चालविल्या कितेक दशदुर्गे ताग्रामात झाली होती ती पुढा हस्तगत

लखनाच्या इन्तुपार ही शुद्धलेखन पद्धति मुदाम उपधोविली आहे

करून गेले राज्य संपादन बरेचारी स्थापनाचा चर्चा पाठवीत गेले त्यावरून कैलासवाली राजांनी स्वामी तुम्हावर सत्ताही होऊन मजमूचा हुदा पहिले तुमच राप निला सोनदेउ यास होता तो तुम्हास रागोन तुम्हावर कृपा दिवस दिवस विशेष रूची तुम्हीही निष्ठापूर्वक बतोंन स्वामीचे राज्य ताम्राजात हात ते सपूर्ण यथापूर्व हस्तगत केल चर्चीन कैलासवाली स्वामी असता निकडे ताम्राची रज होऊन चर्चीस परिष पडिला ते मगई तुम्ही या प्रातीहून कनाटकात सनासभार पावरून कैलासवाली स्वामीचे राज्य निरसन केले त्याउपरी ” या उताऱ्यावरून खुद्द दुसऱ्या शिवछत्रपतीला रामचंद्रपताची सामगिरी निती बहुमोलची वाटत होती याची स्पष्ट रूपना येईल

प्रस्तुत रामचंद्रपत अमात्याच्या नागार ‘ मराठशाहीतील राजनीति ’ अथवा ‘ आज्ञापत्र ’ या नावाचा एक राज्यशास्त्रावलीत प्रथम मांडतो हा प्रथम आकाराने अगदी लहान असला तरी गुणानी तो पार मोठा आहे मराठी भाषेतील प्राचीन ऐतिहासिक वाङ्मयात असा दुसरा सारासुदर ग्रंथ बनितच आढळेल प्रतिपाद्य विषयाचे सूक्ष्म व मार्मिक निरचन आणि त्या विषयनाला वाङ्मयाचा शुभारंभ चढविणारी अभिजात व डोळ्यात अशी प्रौढ भाषापद्धति याच मांड मनाहर मिश्रण या ग्रंथात पहायान सापडते आणि म्हणूनच प्रस्तुत ग्रंथ हा इतिहासज्ञ व वाङ्मयाभ्यासक या दोघांच्याही कौतुकाचा व आदराचा गिरेस झालला आहे राजकारणाच्या क्षेत्रात नामगट झालेल्या रामचंद्रपताच्या नावाने तो मांडत असल्यामुळे तर क्रियेकाना हा ग्रंथ म्हणजे अमात्याच्या यशमदिरावरील वाङ्मयमय कळस असल्यासारखाच वागतो पण हा प्रथम सरोस्वरच रामचंद्रपतान लिहिलेला आहे काय ?

अशी शका त्याच्या सूक्ष्म वाचनानंतर मनात डाकवल्याउपरीच राहत नाही आणि हा शका आज मलाच प्रथम यत आहे अस नाही प्रसिद्ध इतिहाससंशोधक कै बा ना साने यांनी या आज्ञापत्राच्या ‘ कथाविषयी शका प्रदीर्घत केली होती ’ असे श्रीधुत शकराव दव (पुळे) हे आपल्या राजगा पत्रात लिहितात ‘ विविधज्ञानविस्तार पुस्तकमालेसून ’ हा ग्रंथ प्रसिद्ध करण्यात आला (सप्टेंबर १९२६) तव्हा मात्र त्यांना अशी शका नव्हती अस दितते त्या पुस्तकाच्या प्रस्तावनात कै साने यांनी हा ग्रंथ रामचंद्रपताच्या असल्याचे गृहीत धरलेले आहे (प्रस्ता पृ १०) हे स्पष्ट दितते प्रस्तुत पुस्तकाच्या प्रसिद्धीपूर्वी निवा नंतर त्यांना वरील शका आली सल्यास आपल्या कारणासहित त्यांनी तिच कुठ विवेचन करून मला आढळू नही

प्रा श्री ना बनइशी दाना पाच सता महिऱ्यापूर्वी नागपूर येथील ‘ मध्यप्रांत संस्थापन मंडळात ’ याच विषयावर निरर्थक चर्चा त्यांना वा निबंध अजून प्रसिद्ध झाल्या नाही तथापि ‘ माझ्या लेखातील जीव आज्ञापत्रातील पहिली दान प्रकरणच करून नहेन तर सत्य आशापन रामचंद्रपत अमात्य यांना लिहिल असण शक्य नाही, असा हजरच्याचा आहे अस त्यांनी मला लिहिल आहे

राजनीतीचे हस्तलिखित

मुकल्याच प्रसिद्ध शास्त्राच्या 'पत अमात्य बावडा दसरी भाग १ ला' या प्रथामुळ माझ्या शस्त्रर याच प्रकाश पडल असे मला याद होतं. तथापि त्याचा प्रिन्स पायदा झाला नाही त्यात रामचंद्रपत अमात्याच्या नावावर मांडणारी 'राजनीति' अथवा 'आज्ञापन' छापलेल आहे. " यापैकी मज १६६० ते १७१० इ.स. या काळातील-रामचंद्रपत अमात्यानी शिव शाहीतील राजनीतिमधील लिहिलेल्या व 'आज्ञापन' म्हणून प्रसिद्ध असेल कागद धरून मुंबाईत कागद या पद्धत्या भाषात समाविष्ट केल्या आहेत " असा खुलासा मजकूर श्री० सरनीमानी पुस्तकाच्या प्रस्तावनेत केल्या आढळता बावडा जहागिरीच्या दसरी दाखल असलेल्या कागदपत्रात 'आज्ञापनाचा' कागद मुळीच नाही बावडा दसरीत छापल्याप्रमाणे खराखरच आज्ञापनाचे हस्तलिखित मूळ दाखल आहे किंवा नाही याची खात्री करून घेण्यासाठी 'बावडा दसरीची पहाणी व निवड करून कालानुक्रम लावण्याचे काम' ज्यानी अखण 'अमान व मुद्राम गणनावाक्याने' जाऊन बसल्या या व रिषामनवार गा म सरदार यांच्याकड मुद्राम चौकशी केली.

'बावडा दसरीत राजनीतीचे हस्तलिखित नाही विविधज्ञानविस्ताराने प्रकरण पूर्वी छापले, त्यावरूनच पत अमात्याना त्याची माहिती ता प्रथ रामचंद्रपतानी लिहिले असा याकित् पुरावा दसरीत आढळत नाही याचे हेतून दसरीच्या संपादकांनी व आम्ही निखड शाधले रामचंद्रपत ज्या पाण्या वगैरे नेमाने वाचत त्याही सर्व शाधल्या, पण पिल्लू पत्ता लागला नाही सरनीमानी दखील वि हा वि च्या लेखावरूनच ता लेख आपल्या ग्रंथाने छापला ' असे ते लिहितात

विविधज्ञानविस्ताराने ज्या हस्तलिखितावरून प्रस्तुत प्रकरण छापले होत त हस्त लिखित मुद्रा सापडत नाही असे वळत त्याची 'एकमेवाद्वितीयम्' अशी प्रत पुढे यथाला धीममर्धनादवना-मदीरान आहे असे समजते तथापि, त्याच्या संपादही असलेले हस्तलिखितमुद्रा 'अस्मल' नाही, तर 'नक्कल' आहे त्याच्या शेवटी 'द्याल्ल्यान शके १७६१ शाभ वृत्ताम मन्मर कार्तिक शुद्ध १० इदुवामर सणूणम् ही नीति हुनूर लिहिली अस' असा समाप्ति-लेख आहे त्यावरून ही नक्कल शक १७६१ तील म्हणजे इ.स. १८४३ तील आहे काणत्या लष्कराने ती नक्कली याचा उल्लेख तीत नाही श्री शस्त्रर देव याच्या अज्ञातप्रमाणे 'ती बड्याची अमावी व हुजुर म्हणजे बहुधा गायकवाड' असारे अस वागते या हस्तलिखिताचा आरंभ व शब्द विविधज्ञान विस्तार भोलेनून प्रसिद्ध झालेल्या 'राजनीती'तील मजकुराशी बराबर जुळता वचित् अपर लेखनात फरक आहे पण मजकुरात नाही त्यामुळे या हस्तलिखिताचा नवीन माहिती मिळविण्याच्या बाबतीत नाही उपयोग होत नाही राजनीतीच्या 'लेखना'च्या प्रभावरही त्यामुळे नवीन प्रकाश मुळीच पडत नाही असा

“सर्वेसाई स्मारक ग्रंथ”

प्रस्तुत ‘राजनीति’ ही रामचंद्रपंत अमात्याची आहे असे समजले जाते; पण तसे का समजावे हेच कळत नाही. रामचंद्रपंताने ती स्वतः लिहिली असावी, असे दाखविणारे एवढी बाबच या राजनीतीत नाही. उलट तिचा आरंभ व शेवट जर नीट रीतीने लक्षात घेतला तर ती रामचंद्रपंताने लिहिली नवून दुसऱ्याच कुणी तरी लिहिली असावी हे स्पष्ट दिसते. राजनीतीचा आरंभ आणि शेवट असा.

आरंभ—“स्वस्ति श्री राज्याभिषेक शके ४२ मन्मथनाम संवत्सरे मार्गशीर्ष शुद्ध चतुर्थी गुप्तवासरे क्षत्रियकुलावतंस श्रीराजा शंभु छत्रपती स्वामी याणी समस्त राजकार्य धुरंधर विधासनिधि राजमान्य राजधी रामचंद्र पंडित अमात्य हुकुमत पन्हा यासी आशा केली ऐसीजि—स्वामी राज्यासनारूढ जाहले असता” वगैरे.

शेवट—“याप्रमाणे हुजुरात, राह, किले आदिकरून परम सावधतेने वर्तत मातुश्री साहेबाचे सेवेची कांणेही अर्थे अंतर न पडे, तुम्ही केले सेवेचा मुजरा होय आणि या दिग्भरित यत्नास तुम्ही पात्र होऊन स्वामींनी जो तुम्हापर संपूर्ण अखत्यार दिला आहे आणि स्वामींची अनुग्रह्य रूपा तुम्हाबरी आहे, ती दिनप्रतिदिनी अभिवृद्धीस पावि ती गोष्ट करणे. तो योग्य संपूर्ण उद्योग सिद्धीस पावून सत्यरच स्वामींचे आग्रहण त्या प्राप्ती होत आहे. तदोत्तरी तुमच्या विचारे आणखीही किती एक नाजूक धंद्याचे नियम, जे परपरेने राज्याभिवृद्धीस उपयुक्त आणि इहलोक परलोक साधन, ज्यास संपूर्ण कीर्ति, ते सर्वही यथाव्याये करून दिले जातील.”

आत्मस्तुतिपर उद्देश

या आरंभावरून व शेवटावरून एक गोष्ट स्पष्ट दिसते, की शंभुछत्रपतीने रामचंद्रपंत अमात्य याग उद्देशून हे आग्रहण लिहिलेले आहे. आरंभी तर रामचंद्रपंतास उद्देशून मजदूर लिहिलेला असल्याचे अगदी स्पष्टच दिसते; पण शेवटीही त्यासच ‘तुम्ही’ असे वाच्य संवोधनाचेही दिव्हा येईल. यावरून, हा आरंभीचा भाग व शेवटचा भाग, हे दोन्ही भाग एकाच लेखकाने लिहिले असावे. असे मानण्यामधी हरकत दिसत नाही. आता मौजेची गोष्ट अशी, की या दोन्ही भागात रामचंद्रपंत अमात्याची भरपूर स्तुति केलेली आढळते. अगदी पहिल्याच वाक्यात ‘समस्त राजकार्य धुरंधर विधासनिधि’ अशी विशेषणे त्यात लावली आहेत. ती रामचंद्रपंताने स्वतःची स्वतःस लावली असे म्हणणे केव्हाही योग्य होणार नाही. रामचंद्रपंताने हा भाग लिहित असता तर त्याने आत्मस्तुतिपर अशा या शब्दाचा आवश्यकताचीच उपयोग केला नसता. बरे, एवढी ही विशेषणेच रामचंद्रपंताच्या स्तुतिपर आहेत असे नाही तर, दुसऱ्या प्रकरणाच्या शेवटी ‘तुम्ही कृत्तव्ये सेवक, तीर्थरूप राजधी कैलासवासी स्वामी कर्नाटकप्रान्ती गेले तेव्हा हा राज्याभार दिधला असता तुम्ही यथोचित राज्याभिवृद्धी वेली. तुम्हास राजकार्य, नीति, मर्यादा अवगतच आहेत.’

हे रामचंद्रपंताच्या वर्तवणायीचे भरपूर वर्णन आहे. हे वर्णनसुद्धा अर्थानेच, रामचंद्रपंतानेच लिहिले असणे संभावनीय वाटत नाही. दुसरे असे की रामचंद्रपंताच्या वाम-

गिरीनी ही स्तुति उरउ उघउ दुम्या रणी तरी, म्हणत स्वामी शम्भु छत्रपतीनी कळली
अमल्याच रच्यु दिसत तेव्हा हा भाग रामचंद्रपताचा रतन चा अमण शक्य वाटत नाही
त्याचप्रमाण शरणाचा भाग दरील रामचंद्रपताला उद्देगूनच अमल्यामूळ ताही त्यान लिहिला
जमणे शक्य दिसत नाही माराश या कारणामुळे 'राजनीती'चा लेखन रामचंद्रपत अमात्य
नगून दुसराच काणी तरी अमाता अम म्हणण्याम हरकत नाही.

थारर पुढील युक्तिवाद करता येणे शक्य आहे तो असा, की 'हा आरम्भाचा मजकूर
रामचंद्रपताला उद्देगून अमला व त्यात त्याच्या स्तुतिपर अशी निशपण वापरून त्याच्या
रतनगारीचे वर्णन करून अमळ तरंगमुद्रा तयार करून ही राजनीति अमात्यानी नमावी अम
म्हणता येणार नाही स्वामीच्या आज्ञानुसार ग्रंथरूपान करीत असताना पूर्वीच लेखन आपल्या
स्वामाचा ती आज्ञाच प्रघारभी उद्भूत करीत अमतात व मग 'एशियाम'—अम म्हणून ग्रंथ
लेखनाला आरंभ करतात या पद्धतीप्रमाण, राजनीतीच्या आरम्भी असलेला मजकूर हा पतात
स्वामीच्या 'आज्ञापना'वरून जमाचा तमा उद्भूत वला अमळ त्यावरून पार साण तर अत
म्हणता येईल की राजनीतीची पहिली दान प्रकरण तरही रामचंद्रपताची नमानी 'पण हा
युक्तिवाद फारसा गिबू शकत नाही कारण अम, की वरळ आरम्भाचाच नव्हे तर शब्दचाही
भाग रामचंद्रपताम उद्देगून लिहिल्या अमल्याच जर रच्यु दिसत आहे तर ता त्यान स्वतःच
लिहिला अमात्या अम मानणे कसे शक्य आहे ? आता आरम्भाचा भाग म्हणजे शम्भुछत्रपतीने
रामचंद्रपताम प्रस्तुत राजनीति लिहिण्याम केलेली आज्ञा अणानी 'या म्हणण्याचा निवार
थाला वारकादेने करणे शक्य आहे त्यावरून काय निष्पन्न होत ते पाहू या

‘आज्ञापन’ कशासाठी ?

श्री शम्भुछत्रपतीने रामचंद्रपताला 'आज्ञा' केली आहे यात शंका नाही पण, ही
आज्ञा फणती ? कशातले ? रामचंद्रपताला छत्रपतीन काय करावयाला मागितले ? या
प्रश्नाच्या उत्तराचा शोध कल्यास कल्याच गाधीपर चांगल्याच प्रकारात पट्ट शकले अस वागते
निशिधनान विस्तार—मालेनून छापलेल्या आज्ञापत्राच्या दुम्या प्रकरणाच्या शब्दटी अमळत्या
मजकुरात शम्भुछत्रपतीच्या आज्ञाच स्वरूप नीट पहायलास सापडत ता सरे मजकूर वाचका
समार अधरश मांडता मग त्यावरून आपणायम काय अनुमाने काढता येतात त नंतर पाहू !
ता मजकूर असा—

‘स्वामी मुमुदूते नमदायार जहाल श्रीकृप अल्पमळच मुरय शत्रूचा पराभव करून
दिह्नी, आग्रा, लाहोर, डारा, बंगाल, टण्डा, जल्कपदि करून सपूण तलमच दरादुग हला
वदय करून वाराणसीम जाऊन स्वामी श्रीविभवधर स्थापना करितात, तातः सार्वपर्यंत दक्षिणप्रांत
मरणार्थ श्रीमत्सरल्लतार्थैकतीर्थ श्रीममाताश्रीमादेन दक्षिणप्रांतात राहिला आहेत त्या सविध
श्रियामह चिरजीव जीविताधिन प्रियतम राजश्री राजकुमारयाम ठवले आहेत उभयताच संवेशा
तुम्हाम न्विने आहेत एमीयामी स्वामी सायासाचमनसा मानोश्रीमादयाच चरणाविरहित अन्य

दैवत जाणत नाहीत. हे राज्य व हा कीर्तिलिपि व पुंढ जे होणे यशप्राप्ति हा सगळी त्याचे चरणाचा प्रसाद. त्याची आज्ञा परिपालन करून त्याचे चित्त प्रसन्न करून घ्यावे यापरते स्वामीस इतर इष्ट साधन नाही. ही स्वामीची अनुपम निष्ठा तुम्हास बळकटीच असली पाहिजे. तदनुसार तुम्ही हा संपूर्ण अर्थ बरा चित्तात आणून त्याचे अक्षिप्रमाणे वर्तोन श्री मातोश्रीसाहेब स्वामीवर दिन प्रतिदिनी सतोष पावत ते करावे. तुम्ही कृतकर्म सेमक. तीर्थरूप राजश्री कैलासवासी स्वामी र्गर्नाटक प्राप्ती गेले तेव्हा हा राज्यभार दिधला अमता तुम्ही यथोचित राज्याभिप्रायि पेली तुम्हास राजकार्य, नीति, मर्यादा अगगतच ओढत. तथापि चिरजीव राजश्री राजकुमार राजाबाई सुशिक्षित व्हावे व वरकट देशादेशी देशाधिकाारी व पापरपलंगार यांनी नीतीने राज्यसंरक्षण करावे यास्तव स्वामींनी यथाशास्त्र ‘राजनीति’ या आज्ञापत्रावरून केली आहे ती सकल चित्तात आणून चिरजीव राजकुमार तदनुसार अधीत होत असे करावे. तसेच सकल लोक त्याप्रमाणे यथाधिकार वर्तोन राज्य संरक्षण करावे.”

हा उतासा थोडा लाव झाला सररा, पण विवेचन सुलभ व्हावे म्हणून तो येथे उद्धृत करणे आवश्यक होते. छत्रपतीने रामचंद्रपताका सांगितलेल्या कामगिरीचे स्पष्ट स्वरूप दिलाय बरे. या उताऱ्याचे पृथक्करण करून पाहिले असता रामचंद्रपताके पुढील कामे छत्रपतींनी दिव्याचे आढळते—

१. स्वामीच्या अनुपस्थितीत दक्षिणप्रान्ताच्या संरक्षणासाठी राहिलेल्या श्रीमातोश्रीसाहेबांची व राजकुमाराची सेवा करणे.
२. मातोश्रीसाहेब स्वामींवर दिनप्रतिदिनी सतोष पावत ते करणे.
३. स्वामींनी यथाशास्त्र राजनीति या आज्ञापत्रावरून केली आहे. ती सगळी चित्तात आणून तदनुसार चिरजीव राजकुमार अधीत होत असे करणे. आणि
४. राज्यसंरक्षण करणे.

यापैकी तिसरा मुद्दा अव्यत महत्त्वाचा आहे. त्यात स्पष्ट सांगितले आहे की स्वामींनी यथाशास्त्र राजनीति तयार केली आहे. त्याप्रमाणे राजकुमारास शिक्षण द्यावे

अर्थात् स्वामींनी (जिंजा त्याच्यासाठी दुसऱ्या पुढी तरी) लिहिलेल्या राजनीतिप्रमाणे राजकुमाराला शिक्षण देण्याचीच मग नी कामगिरी रामचंद्रपताका या आज्ञापत्राच्या द्वारे सांगितलेली आहे. ‘राजनीति’ तयार करण्याबद्दल जिंजा लिहिण्याबद्दल त्याला हुकूम केल्या नाही. तेव्हा रामचंद्रपताका ‘राजनीति’ लिहिण्यापूर्वी आपल्याला तसे करण्याबद्दल मिळालेल्या आज्ञापत्रातील मजकूर आगम पतला आहे, असे म्हणण्यास जागाच शिद्दत राहत नाही वानरून मला असे वाटते, ‘राजनीति’चा लेखक रामचंद्रपत अगळे शत्रु दिसत नाही राजनीतीच्या स्वतःच्या प्रसंगाने आरंभ तिसऱ्या प्रकरणापासून होतो. तेव्हा आरंभीची दान संरक्षण रामचंद्रपताकी ११ वी, पण पुढील प्रकरण तरी त्याची अंगवर्ति असे म्हणण्याला बरीच येथेचनावरून जाणवत नाही. कारण त्यात सगळी स्पष्ट संस्धान रामचंद्रपताका सांगितले आहे

की, 'तुम्ही स्वतः राजनीति जाणणार आहात तरी दखी' राजकुमाराच्या शिक्षणमाटी म्हणून व राज्यमरभणामाटी स्वामी तुम्हाला ही 'राजनीति' तयार करून दान आहत. त्याप्रमाणे तुम्ही त्याला (राजकुमाराला) शिक्षण द्या 'याप्रमाणे दिखूनच येते की राजनीतीचा मूळ भाग दखी' इतर हुणी तरी लिहिल्या असता, रामचंद्रपताने नव्ह.

याला उपलब्ध असलेल्या दानातून पुढे आपली देवा येतील. माग उद्भूत केलेला राजनीतीचा शब्दाचा भाग जर लक्षात घेतला तर अस दिखून येते की तथे मुद्रा-म्हणजे मूळ प्रथाच्या शब्दात मुद्रा ही हुश्याची भाषा वापरलेला आहे. आणि तो हुश्या आरम्भीप्रमाणेच आहे म्हणून माताश्रीमाहाची सेवा, राज्यमरभण येथे हा भाग रामचंद्रपतालाच उद्देशून लिहिल्या आहे, हे 'तुम्ही' कले मरचा मुखा होय आणि स्वामींनी तुम्हाला जे संपूर्ण अल्लभ्यार दिला आहे 'या याक्यावरून स्पष्ट दिखून येते. अर्थात हा भाग रामचंद्रपताने स्वतःच लिहिला असणे शक्य नाही. म्हणून पहिल्या दान प्रकरणाचेच नाही तर मूळ राजनीतीचेही कर्तृत्व पताच असणे शक्य दिसत नाही

दुसरे असे की, या शब्दाच्याच भागातील 'या प्रमाणे हुश्यात गडदिल्ले आदि'वरून परम साधनाने वर्णित ती गोष्ट करण 'या याक्यातील 'या प्रमाणे' हा शब्द असे सुचविता की या लिहून दिलेल्या 'राजनीती'प्रमाणे हुश्यात, गड इत्यादींचे संरक्षण करण्याची आज्ञा रामचंद्रपताला मागितली आहे. तद्वा ही राजनीति रामचंद्रपताने काही लिहिली नाही ती दुसऱ्याच काणी तरी लिहिलेली असावी, हे उघट उघट दिखून येत

वतनासंबंधी उल्लेख

राजनीतीचे हे प्रकरण रामचंद्रपताचे नसार असलेल्या विचारा अंतर्गत पुरावाही पुढे मांडता येणे शक्य आहे. राजनीतीच्या गहनतेचा प्रकरणात वतनाविषयी लक्षकाने उगुच विचार केलेला आहे त्यात तो स्पष्ट लिहिला की काहीही झाले तरी राजाने 'इत्यादि दाप वर वितान आणून नवन वृत्ति काणास करून न यावी' यामांडा त्याने वृत्ति वाढही मांडा मुदर फलण आहे तो म्हणता 'जा राजा हात्माता तो राजाचा शत्रु असले त्याने भूमीवर उदार नवे राजास भूषण अस भूमीकृतिता म्हणव, न भूमीच गेल्यावर राज्य कशाचे करणार ? पति काणाचा हाणार ?' म्हणून 'जा राजा राज्य करणार, राज्य वाढविणार, नीतिवरत म्हणाने कीर्ति संपादणार त्याण सर्वांशी माह न पावता यवादाप्रमाणे भूमि तीही इनाम देऊ नये' (पृ २४२) इतकं निम्न लिहिल्या हा लक्षक रामचंद्रपत अमल असे वाटत नाही बाबट दसरात (भाग १ ला) प्रसिद्ध झालेला पत्रव्यवहार पाहिला म्हणजे रामचंद्रपत अमल हा वतनाचा पार लाभी हाता अस म्हणाव लागते छत्रपतीमजळ ता नेहमी आपल्या माठी व आपल्या राजा/माठी नवीन नवीन वतन मागत अस असे दिखून येते राजासामाच्या कारकीर्दीत पतान उल्लेख कामगिरी बजाविगी यान संशय नाही पण त्याबद्दल त्याने छत्रपती म्हणून मिनी तरी इनामपतने मिळविलेली हाती बाबट दसरातील अनुमताक १२ वा लेख याचा

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

चांगला निदर्शक आहे. रे, ही वतने राज्यामध्ये आपणहून दिली होती असेही नाही रामचंद्र पताने ती मागून घेतली. ‘आपण स्वामीच्या राज्यानिमित्त समराहास करून राज्याभिवृद्धी केली याकरिता स्वामीने आपला मजमूचा हुदा जीर्णोद्धार करून आपणास मागितला. परंतु हुदा म्हणजे बाणार वस्तू आहे. यान्विता स्वामीनी आपली पहिली वतने व इनामती आहेत त्याचा भोगवटा बहुत दिवस तुटला आहे ती वतने व इनामती आपणास वपरपररेने दिले अस त्याने व नूतनही इनामती वतने अजरामम इनाम करून वपरपररेस चालेत ऐसि आज्ञा केली पाहिजे’ अशी दुसऱ्या शिवछत्रपतीजन्म पताने याचना केली होती. त्याप्रमाणे त्याच्या नूतन इनामाचा जीर्णोद्धार करून ती व नवीन काही वतने त्यास वशपरपररेने दिली गेली. (बावडा दमरपा १०, ३२, ३०४, १०५) नवीन वतने आणि तीही वशपरपररेने सुळीच करून देऊ नयेत (आज्ञा. पा. २४), ‘वयोदरप्रमाण भूमि तीही इनाम देऊ नये’ अने फळकळीने सांगणारा राजनीतीचा लेखक व आपल्यासाठी वशपरपररेने नवीन वतने मागणारा रामचंद्रपत हे दोन्ही एकच असणे शक्य आहे काय? मला तरी तसे वाटत नाही नवीन वतने मिळविण्याच्या यावृत्तीत रामचंद्रपत पार आघाडी होता असे दिसून येते. स्वतःच्याच नव्वे तर इतरांच्याही वतनावर याचा नेहमी डोळा अस. रियासतकार सरदेसाई यातऱ्ही म्हणतात की “शंकराजी नारायण सचिव, सुंदर तुळदेव, घनाजी जाधव, सताजी घोरपडे, प्रत्यक्ष रामचंद्रपत अमात्य ही मंडळीसुद्धा दुसऱ्याची वतने द्यावून स्वार्थ साधण्यात कारी कमी नव्हती” (स्थिरबुद्धि राजाराम, पा० १६) यावरून रामचंद्रपताच्या लक्षाविषणाने स्वरूप कळून येईल अशा या गृहस्थाने वर उल्लेखिलेल्या राजनीतीतील घटनाविषयीच मजकूर लिहिला असणे शक्य मानणे आपत हास्यास्पद होईल. या अंतर्गत पुराव्यावरूनसुद्धा राजनीतीचे प्रकरण रामचंद्रपत अमात्याने लिहिले असावे असे मानता येणे शक्य दिसत नाही

तुसरे असे की राजनीतीच्या पहिल्या दान प्रकरणात लेखकाने आपल्या ‘स्वामी’च्या कर्तव्य गायीची पार पार स्तुति केलेली आढळते. ती रामचंद्रपताची नसावी असे म्हणता येते. कारण हा स्वामी म्हणजे शंभु छत्रपति (म्हणजे, माझ्या मते, शिवाजी दुसरा) नावाचा छत्रपति होय राज्यकारभार तारासाईंच पहात असे. दुसऱ्या (म्हणजे स्वामीच्या) कार्याचे वर्णन राजनीति पान १, २, ३ व ५ ते ८ इत्यादी पानात आलेले आहे. आता रामचंद्रपताने हे वर्णन केल्या नसावे असे वाटण्याचे कारण हे की त्याचे व तारासाईंचे तितकसे सूत जमत नव्हते रा. १ सरदेसायानी तर स्पष्टच म्हटलं आहे की दुसऱ्या शिवाजीच्या राज्यांगेहणाला फाची मागण्यात नव्हती परंतु परशुराम निंबक व शंकराजी नारायण यांच्या आग्रहावरून ‘स्वतः व मन लागत नसता केवळ दुही दिवू नये म्हणून, पताने माघार घेऊन तारासाईंच विशेष केला नाही तथापि या वेळेपासून पताचे मन इतके पिढण की राज्याचा गाढा हाकण्याचा त्याचा पूर्वीचा आवेश पार माळला अगदी जरूर पडेल तेवढ्यापुरती सह्य दऊन इतर बाबतीत त्यानं निवृत्तीच धारण केली’ (स्थिरबुद्धि राजाराम, पा १००) अशा वृत्तीचा रामचंद्रपत तारासाईंची इतकी स्तुतिनांदे गात राहिल अस वाटत नाही तेव्हा अर्थातच रामचंद्रपताने याचा लेखक मानणे योग्य होणार नाही अस वाटत

सारांश—

- १ प्रस्तुत राजनीति रामचंद्रपनाम लिहिली अम दागगिणाए एकही पुरावा मूळ प्रयात नमल्यामुळ
 - २ तसच यापुन दमरात दग्गीठ असा शणनाच पुरावा उपलब्ध हान नमल्यामुळ
 - ३ इतकच नव्हे तर या प्रवधाच्या आरम्भा व शेवटी अमल्या मजकूर रामचंद्रपनाम उद्भवून लिहिलेले अमल्याचे स्वच्छ व स्पष्ट दिमत अमल्यामुळ
 - ४ नेपाही आपणा सत रिपयी लिहिणार नाही असा मजकूर रामचंद्रपनामिपयी त्यात असल्यामुळ
 - ५ यतनारिपयीचा रामचंद्रपनाचा लभारिपणा व राजनीतिमाराच धारण ही अगदी परस्परविरुद्ध असल्यामुळ आणि
 - ६ तारासाईची मुक्तपनाम स्तुति वरणाए लम्बर रामचंद्रपत नमारा यामुळ,
- ‘मराठसाईतील राजनीति’ अथवा आजापत्र हा मध्य रामचंद्रपत अमात्याचा नमावा अम मानण भाग पन्हे

ग्रंथकर्तृत्व कोणाचे ?

तर माग ही राजनीति लिहिणे कुणी ? या प्रश्नाचे मात्र नक्की उत्तर दता येण कमीण आहे शमुठनपतीच्या नावाने ‘राजनीति’ लिहिली गेली असली तरी तिचा लेखक मात्र ता अमण शक्य नाही शमुठनपतीने किंवा त्याच्या मातु धोनी काणाकडून तरी ती लिहवून घेऊन मग रामचंद्रपनाकडे पाठविली व तदनुसार राजकुमाराम शिष्य देण्यास आज्ञा केली हे उघड दिसत हा मूळ लेखक काण असावा हे ठरविण्याम निश्चित असा पुरावा नाहीच सापडत नाही ता रामचंद्रपत नमारा अम जस पुराव्यानिशी म्हणता येते तसे ता अमुकच असावा असे म्हणता येत नाही निदान आज तय त शक्य नाही तथापि या बाबतीत एक तर मुचना छत्रपतीची आज्ञापत्र हे हेही पत्रप्रधान व पत्रप्रतिनिधि याच्या शिष्यानिशी दिली जात असत सर्वसाधारण प्रतीची वतनपत्र किंवा मनदा याचा मजकूर जवळजवळ ठरपिकच असल्यामुळ ता सगळीस बगेरे मारपुनाकडून लिहिले जात असावा तथापि त्याचा मायना व प्रमगी ज्यास आज्ञापत्र, मनद किंवा वतनपत्र द्यावयाचे असेल या गृहस्थाचे वणन हयादि मजकूर पत्रप्रधान किंवा पत्रप्रतिनिधीकडूनच मागितला जात असावा यातही प्रतिनिधीचे पद हे सगळ महत्वाचे, ता दुसरा राजाच असल्यामुळ लिहिण्यामदरण्याचे काम ता करत अमळ असे मानता येत नाही पण याच्या हुकमानुसार पत्रप्रधान अशी कामे उरवीत असावा, असा तर्क करणे चुकीचे हाणार नाही आणि म्हणूनच कागदपत्रावर मुख्यप्रधानाचा शिक्का आढळता शिराय आपणाम हे लक्षात ठेवले पाहिजे, की राजारामाने ‘प्रतिनिधि’ पद नवीनच निमाण केले होते त्यापूर्वी असली कामे मुख्य प्रधानाकडून होत प्रतिनिधिपद निमाण कर्यानंतर कागदपत्रावर याचाही शिक्का असावा अम नव्हे (स्थिरबुद्धि राजाराम,

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

पा. ४१-४२) अर्थात् पूर्वाप्रमाणेच ही कामे मुख्य प्रधानाकडून होत असावी, असे मानणे योग्य होईल. तेव्हा शम्भूछत्रपतींच्या वेळी असलेल्या मुख्य प्रधानाने ‘राजनीति’चे हे संपूर्ण प्रकरण लिहिले असावे असा तर्क करायलास काय हरकत आहे ?

आता असा तर्क केल्यास तो इतर पुराव्यानी खवळ होऊ शकतो किंवा नाही हे पाहू या शम्भू छत्रपतींच्या वेळी व तत्पूर्वीही मुख्य प्रधानाची कामगिरी नीळकंठ मोरेश्वर पिंगळे बजावीत हाता, हे भावडा दप्तरात प्रसिद्ध झालेल्या अनेक पत्रावरील शिफ्यावरून सहज दिसून येते. सभाजींच्या वेळेचे एकही पत्र या दप्तराच्या पहिल्या भागात आलेले नाही. तथापि त्यांच्या कारकीर्दीत मुख्य प्रधानाचे पद नीळकंठ मोरेश्वराकडेच होते. (उपमरुति सभाजी, पा. १२) तेव्हापासून ते त्यांच्याकडे होते. शम्भू छत्रपतींच्या नावे दिलेल्या इ. स. १७१४ मधील दोन आशपत्रावर (भावडा दप्तर, क्रमांक १२-१३) मुख्य प्रधान म्हणून या नीळकंठ मोरेश्वराचेच शिफे आहेत. सारांश, शम्भू छत्रपतींच्या वेळी मुख्य प्रधानाची कामगिरी बरीत असलेल्या नीळकंठ मोरेश्वरानेच ही राजनीति-वर दाराविषयाप्रमाणे लिहिली असावी, असे मानण्यास हरकत नाही. या राजनीतीच्या पहिल्या दोन प्रकरणात श्री शिवाजी महाराजापासून तो शम्भू छत्रपतीपर्यंतच्या छत्रपतींची कामगिरी वर्णन केली आहे. या सर्व कारकीर्दी नीळकंठ मोरेश्वराने पाहिल्या होत्या. शिवाजींच्या वेळी त्याचे घडीलच मुख्य प्रधान होते. घडिलाच्या शिस्तत तयार झालेल्या नीळकंठ मोरेश्वराचे नाव शिवाजींच्या वेळेच्या मुत्सद्दयात आढळते आणि सभाजींनी तर त्यालाच प्रधान नेमले होते. तेव्हा या सर्वां कारकीर्दी ज्याने पाहिलेल्या होत्या असा या गृहस्थानेच वर उल्लेखिलेले वर्णन केले असणे अधिक शक्य आहे.

शिवाय दुसरा असाही युक्तिवाद करता येईल की ‘राजनीति’ या प्रथामध्ये अनुभवाचे व आत्मप्रत्ययाचे जे तेज आढळते ते राजकारणात मुरलेल्या मुत्सद्दयाच्या लेखणीतून उतरले असले पाहिजे. शम्भू छत्रपतींच्या वेळी इ. स. १७१५ च्या सुमारास अस पुढातून मुत्सद्दी प्रामुख्याने दौनख होते. एक रामचंद्रपत व दुसरा नीळकंठ मोरेश्वर या दोघानीही शिव छत्रपतींपासूनच सर्व कारकीर्दी पाहिलेल्या होत्या व आपापल्या शक्तीप्रमाणे राज्यकारभाराचा गाडा हाकण्यास मदत केली होती पण यापैकी रामचंद्रपत अमात्याची ही ‘राजनीति’ नाही हे भी पर दाखविलेच आहे. तेव्हा राहता राहिलेला जो नीळकंठ मोरेश्वर त्या-याचकडे या ग्रंथाचे कर्तृत्व देणे योग्य वाटते, नव्हे, तो त्यानेच लिहिला असावा असे मानण्यास हरकत नाही.

वाला उपाध्यायक अस आपणही एकत्रचून मुद्दे पुढे मांडता येण शक्य आहे नीळकंठ मोरेश्वर हा ग्रंथाचे दिवसापासून मुख्य रचना होता हे आपण पाहिलेच आहे. ‘प्रतिनिधि’-पद निर्माण झाल्यापूर्वी राज्याचा खरा झालेला मुख्य प्रधानच अमात्याचा. या प्रधानपदाचे अत्यंत सुरम व मनोरम वर्णन ‘राजनीति’त आपणाला पहायलागू लागते.

याच वर्णनाच्या वेळी राजनीतीच्या लेखनाची तराणी जणू काय प्रतिभेने स्फुरण पावत होती, आणि त्या भारतात निव प्रधानाचे पुढील सुंदर शब्दात वर्णन केले.

‘प्रधान म्हणजे राज्यलक्षणग्रहांचे स्वभूत आहेत. राज्य ते यथोचित मरझून नूतन निर्माण करणे याचे मुख्य कारण, प्रधान म्हणजे नृपमत्ताप्रसारक, प्रधान म्हणजे प्रजापालनधर्म सरक्षणार्थ, प्रधान म्हणजे राजमदजनित अन्याय मागाराची मर्यादा, प्रधान म्हणजे हस्तीचे अजुदा, किंबहुना प्रधान म्हणजे इहलोकी राज्यकृत्यसंपादनामुळे नृपाची विभ्रात, धर्म प्रतिपालनामुळे परलोकपथांची दीपिका’ (राजनीति १७-१८). हे वर्णन कसे बहारीच उतरले आहे हे निराळे मागास्पास पाहिले काय ? या वर्णनाचा लेखक, प्रधानपदाचा ज्याने बहुत काळ उपभोग घेतला तो नीलकण्ठ मोरेश्वरच असावा असे मानणे वेव्हाही त्रिसंगत होणार नाही.

मुभापिते देण्याची पद्धति

लेखनपद्धतीच्या दृष्टीनेही ‘राजनीती’च कर्तुल नीलकण्ठ मोरेश्वराकडूनच जात अस साधार वाटते. छत्रपतींच्या आज्ञा बहुतेक मुख्यप्रधानाकडून लिहिल्या जात असत हे आपण मागेच पाहिले. या दृष्टीने बाबडा दसरातील २४ व्या अनुक्रमाकडे वृत्तिपत्र नीट लक्षात घेतले, तर त्याच्या व राजनीतीच्या स्वरूप पद्धतीत एक माठेच साम्य आढळते. राजारामाने रामचंद्रपत्तास दिलेले हे एक वृत्तिपत्र आहे. त्याचा शेवटचा भाग असा

‘या वतनाचा हर, छत्राजिमा व इनाम पूर्वांतर चालत असल तो तुम्ही अनुभजन देशभूलकर्णपणाची कमावीस करून मुखरूप असण या वृत्तीस वंशी अम्यथा करील त्यास धर्मशास्त्राच श्लोक.

स्वदत्ता द्विगुणं पुण्यं परदत्तानुपालनं ॥
परदत्तापहरिण स्वदत्तं निष्फलं भवेत् ॥
एकैव भगिनी लोके सर्वेषामपि भूभुजा ॥
न भोग्या न करग्राह्या विप्रदत्ता वसुंधरा ॥

‘हे स्मरणे चालविनील तुम्ही अनुभजन सुप्री अरणे जाणिले निदेश समथ. ’

यात सङ्कृत श्लोक देण्याची जी पद्धति आहे तीच ‘राजनीती’तही आपणाम आढळते. उदाहरणार्थ —

(१) कित्येक दशद्वीपातरातून वस्तुजातींचे येणे राहिले. तसंच सैनिक कित्येक—

(श्लोक)

मुनयोपि न गच्छन्ति यां गतिं योगिनोपि च ॥
स्त्रामिकार्यगतप्राणास्तां गतिं यान्ति सेयकाः ॥

या इदमुदीने स्वाभिकार्यांतर क्षत्रधर्मे शाश्वत लोकाधयिन जाहले (आशुपत्र २).

(२) ‘त्यापावून पुढे आदि करून’ स्वल्प स्वल्पा स्वल्प मारून घेऊन पधरा वर्गाचे वय असला त्या दिवसापासून तिनकेच स्वल्पमान स्वास्तोवर उद्योग बला.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

(श्लोक)

आयुर्मर्माणि रक्षन्ति । आयुरन्नं प्रयच्छति ॥
गांडाचिनो मतमिदं । कुतो देव्यं कुतो भयं ॥

तमच ‘उगोगिन पुरुषतिहसुपैति त्स्थमी’ या दडबुडीन शरीरास्थान पाहता’,
वगैर (आज्ञा ३).

(३) ‘.... अमे जाणून हुजरातीव शिल्दार एकर न ठकिता लिहिल्लप्रमाण
हुजरात राजमावी.

(श्लोक)

त्यजेत्स्यामिनमत्युद्यममगृध्रात्कृपणं त्यजेत् ॥
कृपणादविशेषज्ञस्ततोपि कृतनामानं ॥ १ ॥

हे गुण, मनुष्याचे दाटीचा नटाळ व मनुष्यास शोल्याचा अमान हे गुण सर्वथा अद-
नयत.’ (आज्ञा. १५)

या उदाहरणावरून राजनीतीच्या लेखकांना मधून मधून सहित सुभाषित उद्धृत
करण्याची आवड होती असे दिसते. आरभी उल्लेखिलेल्या यावडा दफ्तरीतील २४ व्या क्रमांकाच्या
वृत्तिपत्राच्या लेखकास मुद्रा अशीच आज असल्याचे दाखविले आहे. या वृत्तिपत्राचा
लेखक नीळकंठ मोरेश्वरच असावा हेही याचपत्राच्या लक्षात आणून दिलेले आहे. या माग्या
वरून हा नीळकंठ मोरेश्वरच राजनीतीचा लेखक असावा, असा वाटते. बावडा दफ्तरीतील बरील
वृत्तिपत्रावर मुख्यप्रधान म्हणून नीळकंठ मोरेश्वराचा व प्रतिनिधि प्रल्हाद नीराजीचा शिक्का आहे.
यावरून थोडाचिंत कोणी असे म्हणतील की ते वृत्तिपत्र नीळकंठ मोरेश्वराने लिहिले आहे असे
न मानता, प्रल्हाद नीराजी प्रतिनिधीने लिहिले असे मानले तर मग राजनीतीचाही नती तोंच.
अर्थात प्रल्हाद नीराजीच असावा असे मानता येणार नाही काय ? या आशेपासून उत्तर असे,
की अशी वृत्तिपत्रे प्रतिनिधीपेक्षा प्रधानावरूनच लिहिली जाणे अधिक सभ्यनीय आहे असे
ना, याची कारणे मी वर एका ठिकाणी दिली आहेत. दुसरे असे की प्रल्हाद नीराजी हा इ.
स. १६९४ मध्येच वारला. (स्थिरसुद्धि राजासम, पाने ४२ व ७२) तेव्हा इ. स. १७१५ मध्ये
लिहिलेल्या राजनीतीचा तो लेखक असूच शकत नाही. उलट यावरून असे मात्र निश्चित
म्हणता येईल, की आज्ञापत्रातील मध्यवर्ती सुभाषित उद्धृत करण्याची लेखकाची सवय व याच
दफ्तरीतील २४ व्या वृत्तिपत्राच्या लेखकाची नीच पद्धत लक्षात घेतली असता व १७१५ च्या
पूर्वीच प्रल्हाद नीराजी मृत्युवश झाला होता हेही लक्षात ठेवले असता, या वृत्तिपत्राचा व
राजनीतीचा लेखक नीळकंठ मोरेश्वरच असणे अधिक शक्य वाटते.

प्रमेय, सिद्धांत नव्हे !

सारास, सरदेसाईनील ‘राजनीति’ अथवा ‘आज्ञापत्र’ या ग्रंथाचे कृत्य रामचंद्र
फा अमात्य यावडकर याच्यावर डे दफ्तरीत येत, ते सुनीन असून, नीळकंठ मोरेश्वर विगळ,

पुनःप्रधान हा त्याचा लेखक असावा असे माझे मत झाले आहे. ते अभ्यासू वाचकानेच मांडत आहे. इतिहासज्ञ या मताचा योग्य तो विचार करून त्याच्या सत्यासत्यतेविषयी साधार निर्णय देतात अशी अपेक्षा करायला काही हरकत नाही. या बाबतीत आणखी एका गोष्टीचा खुलासा येथेच करणे अवश्य आहे. तो असा की मी मांडलेले हे माझे मत प्रमेय स्वरूपाचेच आहे. विवेचनाअर्था त्याला मित्रांताचे स्वरूप येईल निचा कदाचित् ते सोडूनही द्यावे लागेल, त्याविषयी आप्रह किंवा अभिनिवेश कोणत्याच प्रसंगचा नाही. हे लिहिण्याचे कारण एथेच की आपणाला न रुचणारी मते प्रगट करणारानर वैयक्तिक व गर्व हेतूंचा आरोप करण्याची दुष्ट सवय आमच्या काही प्रकाण्डपंडितांनाही लागलेली आढळते. तेव्हा या विवेचनाच्या बाबतीत तसे होऊ नये हीच इच्छा आहे.

यरील प्रश्नाच्या अनुषंगाने उद्भवणाऱ्या आणखी एक दोन प्रश्नांचा विचार करून हा लेख संपवितां. रामचंद्रपत अमात्याला उद्देशून प्रस्तुत आज्ञापत्र देणारा 'श्री राजा शम्भुछत्रपति' म्हणजे कोण ? राजारामाला तारावाईपासून झालेला शिवाजी दुसरा की राजसवाईपासून झालेला सभाजी दुसरा ? शम्भुछत्रपति म्हणजे राजसवाईचा मुलगा सभाजी हाच होय असे रा. व. सरदेसाई मानतात, हे 'आज्ञापना'ला असल्या त्याच्या प्रस्तावनेवरून व 'रिथरुद्धि राजारामा'तील उल्लेखावरून दिसतच आहे. 'सभू' (=सभाजी) याचे मस्कृत रूप 'शम्भू' रून चालल्यास हे ठीक जुळते यात शक्य नाही. पण मला वाटते की राजनीतीच्या आरम्भी उल्लेखिलेला 'शम्भू' म्हणजे बहुतेक 'शिव' छत्रपति असावा. याचे एक कारण असे, की बागडा दत्तराजाल क्रमांक ९२ व ९३ ची पत्रे (ता. १४-१०-१७१४) शम्भु छत्रपतीच्या नावाची असली, तरी त्यावर प्रधान व प्रतिनिधीचे शिके मात्र

'श्री शिवनरपति हर्षनिदान । मोरभरमुन नीलकण्ठ प्रधान ॥' व

'श्री आई आदि पुरुष श्रीराजा शिवछत्रपति स्वामी कृपानिधि'

तस्य परशुराम न्ययक प्रतिनिधि' ॥ असे आहेत. यावरून, यात 'शिव' छत्रपतीलाच 'शम्भू' म्हणून संबोधिले असावे असे वाटते. यावर रियासतसार सरदेसाई यांचे म्हणणे असे आहे की—

'बागडा दत्तराज. ९२-९३ ची पत्रे राजारामपुत्र सभाजी काव्हापूरकर छत्रपतीची आहेत. शिवाजी पदच्युत होऊन सभाजी गादीवर आला त्याच संधीची ही पत्र असावी. नवीन शिकक करण्यास अवधि लागता आणि वतने घेणाराना प्रथम लख पक्का करून घ्यावयाचा असतो. कदाचित् राजा मागाहून वचन मोडील अशी भीति असते यावरून पत्न, तरी घाबरे की यात एक देण दिखतात शिवाजी कैदेत पडून सभाजी छत्रपति बनला. त्या कामी रामचंद्रपताने माव्य केले त्याचा हा मोबदला असावा. प्रसंगोपान सभाजीचा डाव उलटून शिवाजी पुनः राज्यावर आला तरी रामचंद्रपताचे उत्पन्न कायम राहावे अस हे दुहेरी बंधन आहे. परशुरामपत प्रतिनिधि मेस्त्यावर त्याच्या नावाचा शिकका पुष्कळ दिवस त्याच्या मुलाने वापरला, अशी उदाहरणे पुष्कळ आहेत.'

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

पण श्री. सरदेसाई यांचे हे म्हणणे पूर्णपणे मान्य करता येईल असे वाटत नाही. नवीन शिकणे म्हणजे वेळ लागतो व म्हणून अनन्यदा नुत्याच शिकण्याचा उपयोग करणे भाग पडते, हे कसूल आहे. पण हे नेव्हा? एका राजा जाऊन-मृत्यु पावून-त्याच्या जागी त्याचाच न्याय्य उत्तराभिन्नारी अधिराज्यारूढ होत असतो तेव्हा! पण जेथे एखाद्या वैदित घाबून त्याचे राज्य बळजबरीन दुसऱ्याने बळजाविले आहे तेथे या दुसऱ्या न्यायकारी राजाने पहिल्याच्या नात्याचा शिवका वापरणे योग्य होईल ना? त्याला स्वतःला तरी ते पत्त पडल ना? राजारामपुत्र दुसऱ्या शिवाजीनंतर छत्रपतिपद (नेव्हापूर गादी) सभाजीकड गेलं हे स्थित्यंतर नैसर्गिकरीत्या झालेलं नव्हते ती एक प्रगारची राज्यक्रांतिच होती अशा स्थितीत क्रांतिमारक अशा या दुसऱ्या छत्रपतीने आपल्याच वैदित असलेल्या पहिल्या छत्रपतीच किंवा त्याच्या अधिराज्याचे शिक्क वापरले अमंतील असे म्हणणे तितकसे समुचित वाटत नाही, व ते पटतही नाही यावरून अंम वाटत की याच दस्तऐवजील क्रमांक १२-१३ पत्रातील शत्रु छत्रपति म्हणजे शिवछत्रपतिच असला. राजनीतीच्या आरम्भी ज्या शत्रु छत्रपतीचा उल्लेख आहे ताही राजारामपुत्र शिवाजी दुसरा हाच असला.

दुसरे असे की राजनीतीच्या लेखनाने आपल्या या ‘शत्रु छत्रपति स्वामीने’ केलेल्या नायांची जी जमी दिल्ली आहे ती दुसऱ्या सभाजीस लागू न होता दुसऱ्या शिवाजीसच लागू होते. ‘स्वामी राज्यसत्तारूढ जाहले’ नंतर त्याने जो उपयोग केला त्याच वर्णन १, २, ३ व ५ ते ८ या पानात आलेले आहे त्यातील एका महत्वाची गोष्ट अशी की हा स्वामी राज्या रूढ झाल्यानंतरच ‘राज्यावर औरंगजेबासारखा सफल शत्रु चालेला आला, या राज्यानिमित्त आपला संपूर्ण पराक्रम व धर्मभेदादि सर्व शक्ति येवली तथापि श्रीकृष्णकटाक्षाने सज्जही निर्मळ जाहले. परिणामी हतोत्तम होताना पराभूत होऊन यमालयास गला’ स्वामीच्या कारकीर्दीतील औरंगजेबाच्या मृत्यूचा हा उल्लेख हेच सुचवितो की हा स्वामी म्हणजे औरंगजेबाच्या मृत्युपूर्वी (इ. १७०७) राज्यसत्तारूढ झालेला दुसरा शिवछत्रपतीच असला पण ५ वर औरंगजेबाच्या मृत्यूचा उल्लेख पुन आलेला आहे या म्हेच्छ राजाने केलेल्या आपाता मुळे भिस्तलित झालेली मराठी राज्याची घडीही या स्वामीनेच सावरली असे राजनीतीचा ललक सांगता तेव्हा त्याचेही कर्तृत्व दुसऱ्या छत्रपतीकडेच जाते, हे स्पष्ट दिसते या शिवाय या स्वामीने शामलाचा, सायतादिकाचा व म्हेसुरकराई पाळेगाराचा निपात केलेल्याचे वर्णन पान ६ वर आहे त्यावरून या स्वामीने प्रथम प्राचीन वस्तीस्थाने निग्रहाने आफमून शामलाचे निर्माण केले. नंतर ‘अनुपद सायतादि जे राज्यास सकटभूत जाहले होते त्याचा निपात केला’ मग ‘म्हेसुरकराई पाळेगारास यथाचित शिक्षा करून’ ‘राज्य निष्कटक’ केले यात उल्लेखिलेली शामलाची स्थायि कायती, हे उपलब्ध इतिहासावरून नीट कळत नाही. पण सायताच्या निपाताचा उल्लेख मग याच दस्तऐवजील एका पत्रात आढळतो. कुडाळकर गावताऱ्यातील यशस्वी स्थायीचा मुहूर्त पाहून दिल्यावरून या गाळभट विश्वनाथभट वडणगरकर यास छत्रपतीने जमीन इनाम दिली, त्यावरवीं रामचंद्र नीळकंठ अमात्याने पाहाळा येथील दगपुरत देवा कुळकर्णा यास लिहिलेले हे पत्र आहे

(बावडा दस्तर अनु. ७८) ' बुडाळसर सायत याण राजश्री छत्रपती स्वामीच्या पानी दुसुंदि धरून दुधचरण आरंभिले हान त्यास नतीजा पायाच्या निमित्त आगजे केला ' असा उल्लेख त्या पत्रात आढळतो. पर ता. १४-१०-१७१० च आहे. तेव्हा राजनीतीत उल्लेखिल्या मानवाचा नि पात २. म. १७१० मधील, म्हणजे, अर्थात् दुसऱ्या शिराजीच्या कारकीर्दीतील होय. यावरूनही शम्भु छत्रपतिस्वामी म्हणजे दुसरा शिवछत्रपति हाच असला अंगे वाटते. याशिवाय या स्वामीने ' मिजापूर भागानगरादि प्राचीन महास्थळे यास त्याचा चालान जाऊन - ' ते ' स्वसामनस केला. ' ' अनुपदे औरंगाबाद बहाणपुर ' ही स्थळही घेतली. या सर्व उल्लेखाना रागदोषपत्रीचा प्रत्यंतर पुरावा अजून मिळायचाच आहे ही गोष्ट खरी. तथापि ज्या स्वामीच्या कारकीर्दीत ही इतरी प्रचंड कामगिरी झाली तो स्वामी इ. स. १७१४ मध्ये (स्थिरबुद्धि राजाराम, पा. १५४) म्हणजे राजनीतीच्या लेखनापूर्वी एकच वर्ष आधी राज्यामनासून झालेला दुसरा सभाजी असला असे मानण योग्य होणार नाही. यापेक्षा हा स्वामी ' शम्भु छत्रपति ' म्हणजे ' शिवछत्रपति ' अर्थात् ताराबाईचा मुलगा दुसरा ' शिराजी 'च असावा असे मानण योग्य दिसील. थरील कामगिऱ्याचे उल्लेख कोणाच असाव याशिवाय केलेल्या पृच्छेला ' मला थरील उल्लेख ताराबाईच वाटतात. राजसवाईचेही अमू शरतील ' अस उत्तर श्री. सरदमाई देतात. त्यावरून त्याच्याही मते थरील काम जीत झाली ती कारकीर्द ताराबाईची-म्हणजे दुसऱ्या शिवछत्रपतीची असावी असे उघड उघड दिसते

' शत्रूचा पराभव कराय हाच स्वामींनी दंड विचार करून तमाम प्रांताचे रजपूत एकत्र करविले. स्वामी लुतुहुंते नर्मदापार जाहल. श्रीरूपे अल्पकालेच मुख्य शत्रूचा पराभव करून दिल्ली, आग्रा, लाहोर, डाका, बंगाल, टंझा, जल्मरादि करून संपूर्ण तत्त्वध्व दशादुर्ग हस्तगत करून बाराणसीस जाऊन स्वामी श्रीविश्वेश्वर स्थापना करितात, ताचत्कालपर्यंत दक्षिणप्रांत संरक्षणार्थ भीमनकलनीयैरुत्तीयं धीमन्मानोर्ध्वादाय दक्षिण प्रांतास राहिली आहेत ' असाही उल्लेख या स्वामीशिवाय आढळता त्यावरून दक्षिणप्रांत साहून नर्मदेच्या पलीकडे स्वामी गेल होते असे दिसते. उपलब्ध इतिहासावरून, दुसरा शिवछत्रपति शिवा दुसरा सभाजी यापैकी कोणाच नर्मदेपलीकडे गेले होते असे आढळत नाही यावरून हा भाग अनेतिहासिक आह्व की काय अशी शंका येते पण यापेक्षा या ' राजनीतीचा ' किंवा ' आज्ञापत्रा 'चा हा पुरावा प्राय मानून दुसरा शिराजी आपल्या सरदारामह निवड गेल असावा असे मानायला हरकत नाही.

त्रिवकजी डेंगळे

[लेखक-वि. स. वाकमकर, बडोदे]

[१ मूळ पत्रांतील सारांश २ त्रिवकजीचे भाऊ वर्गरे आस. ३ कुटुंबाचा वृत्तांत. ४ जन्म सन ५ त्रिवकजीच्या काल्पनिक पत्नीचें शौर्य. ६ पूर्व वृत्तांत. ७ त्रिवकजीचें वर्तन. ८ त्रिवकजीच्या सुटकेसंबंधीचें पत्र. ९ पत्रांतील सारांशावर विचार १० गंगाधरशास्त्री यांची जन्म तारीख व कौटुंबिक माहिती ११ शाहीर प्रभाकर याचा वृत्तांत. १२ रियासतकारांच्या भरीरथ प्रयत्नामुळे इतिहासाचा लाभ.]

गंगाधरशास्त्री याचा खून आणि ठाण्याच्या सिल्ल्यातून पलायन या दोन मुख्य कर्तृत्यामुळे त्रिवकजी डेंगळा हे नाव पार प्रसिद्ध आहे. त्याचें विश्वसनीय चरित्र

आज सांगण्याचा विचार आहे. मराठी रियासत, उत्तरविभाग ३, पृष्ठ

१ मूळ पत्रांतील ४५० वर त्रिवकजीचा परिचय पुढीलप्रमाणे करून दिला आहे. **सारांश**

“..... हा निंबगाव-जळी या गावचा पाटील, बाजीरावाजवळ हुज्याचें काम करीत होता. पुढें याची नेमणूक जासुदात करून

द्विद्विद्वानची माहिती आणण्याच्या कामावर बाजीरावाने याम नेमिले. यशवंतराव होळकरा पासून पराभव पावून बाजीराव महाडास गेला, तव्हा त्याबरोबर त्रिवकजी होता. महाडाहून एक जरूरीचें पत्र बाजीरावास पुण्यास पाठवावयाचें हाते ते पत्र पोचवून त्याचा जवान तावडतोब त्रिवकजीने बाजीरावास आणून दिला. तव्हापासून त्यावर त्याची मर्जी विशेष बसली विजेचा निंबा राजकारणाचा उच्च सरकार त्याला नव्हता, तरी खटपटी व तरेतरी या वृत्तीमुळे बाजीरावाचे बरेवाईट हुकूम न्यायान्याय न पाहता अमलात आणण्यास तो कचरणाव नव्हता.”

रियासतकारांनी त्रिवकजीच्या चरित्राचें हें सार पार मार्भिक असे दिले आहे. त्यानंतर पेशवे दप्तराचे ४५ भाग त्यानीच प्रकाशात आणिल्यामुळे पुष्कळ

२ त्रिवकजीचे भाऊ नवीन वृत्तांत प्रगट झाला आहे. तो लक्षात घेऊन हें चरित्र वर्गरे आस लिहिण्याचे ठरविलें आहे. यशवंतराव होळकरांनी दौलतराव शिंद्याचा पराभव सन १८०२ मध्ये केल्या, तेव्हा बाजीराव महाडास पळून गेला. त्या वेळी त्याबरोबर त्रिवकजी हा हुज्या या नात्याने नोकर होता. पेशवे दप्तर

“सर्देसाई स्मारक ग्रंथ”

भाग ४१ लेखाक २६५ यात निवकजीचा भाऊ कुसाजी यांना या डंगळे कुटुंबाचे वृत्त लिहिलेले प्रसिद्ध झाले आहे. त्या पत्राच्या आधारे पुढील वृत्तांत सांगता येतो. ‘निवकजींच्या बापाचे नाव मल्हारजी. या मल्हारजीला पहिल्या पत्नीपासून झालेली मुले मरण पावली, त्यामुळे मल्हारजीने दुसरे लग्न केले. त्या दुसऱ्या बायकोचा मुलगा निवकजी. हा झाल्यानंतर पहिल्या एक मुलगा झाला तो कुसाजी. म्हणजे कुसाजी हा निवकजीपेक्षा वयाने लहान पण मानाने मोठा होता. कारण तो मल्हारजींच्या पहिल्या म्हणजे वडील पत्नीचा मुलगा होता.’

वर उल्लेखिलेले पत्राने दत्तर भाग ४१ लेखाक २६५ चे पत्र निवकजीचा भाऊ कुसाजी डंगळे यांना तारीख २२-३-१८२३ रोजी लिहिलेले आहे. सन १८०२ मध्ये निवकजी हा पेशव्याच्या पदरी हुजऱ्या वा नात्याने मोरर होता हे वर सांगितलेच आहे. निवकजी हा बाजीरावाच्या पदरी हुजऱ्याची मोररी धरीपर्यंतचा डंगळे पेशव्याचा वृत्तांत त्या पत्रात पुढीलप्रमाणे सांगितला आहे. ‘निवकजी व कुसाजी हे दोघे बहु मोठे झाल्यावर त्यांचा विवाह झाले. पुढे या दोघांचे वडील मल्हारजी हे निवर्तले, त्या वेळीं राहो कर्ज देणे होतें. त्याचा तगादा लागला तेव्हा निवकजी राजगावसाडी नागपुरास गेल्या. कुसाजी मात्र घरी निवगावजाली परगणे स्वामनर येथेच राहून कर्जाची फेड करण्याच्या व्यवस्थेत लागला. निवकजी हा दोन वर्षे नागपुरास राहून परत घरी निवगावजालीस आले. पण त्याने पैसा असा काहीच आणिला नाही. त्यामुळे हे दोघेहि बहु आपल्या मुलामाणसासह निवगावजालीहून परगदा होऊन पाडेसर येथे गेले. तेथे राहिले. त्या वेळी कुसाजीचे कुटुंब गरीब असल्याने बाळतपासासाठी माहेरी वडसरी येथे पोचविले, व बाकीची सर्व मंडळी पाडेसर येथेच राहिली. दोनचार महिन्यांनी त्या कुटुंबास ध्यायपास कुसाजी वडसरीस गेला, तेव्हा त्याच्या मेहुण्याने त्याला तेथेच शेतरी करून राहण्याचा उपदेश केला. त्यावरून कुसाजीने आपला भाऊ निवकजी याचा मनोदय काय अस राहिला. व स्वतः निवकजी हा पाडेसर येथे राहिला. पुढे काही दिवसांनी निवकजी आपल्या मुलामाणसामह निवगावजालीस गेला व त्याने आपला भाऊ कुसाजी यासहि त्याचा मुलामाणसासह निवगावजालीस नेले,” असे कुसाजी आपल्या या पत्रात म्हणतो. यानंतर तो असे म्हणतो की, ‘नंतर निवकजीची पत्नी मरण पावली. हल्ली निवकजीची जी पत्नी बापा या नावाची आहे, ती निवकजी श्रीमंत झाल्यावर त्याने केलेल्या लग्नाची आहे. आणि म्हणून तिला पूर्वाची माहिती नाही.’

सन १८०४ मध्ये नेमले या वळी म्हणजे सन १८०२ अथवा सन १८०२ साली विचरणीने पुन लग्न केलें असावे सन १८०२ पर्यंतचा त्याचा आयु क्रम पाहिला म्हणजे त्यावळी तो चांगला पंचवीस तीस वर्षांचा असावा असे गृहीत धरिले, तर त्याचा जन्म साधारणतः सन १७७५ च्या सुमारास झाला असावा असे वाटते पुढील विचरणास प्रारंभ करण्यापूर्वी सुमाजीने आपल्या घराण्याची कुळकथा का लिहिली हे निवेदन करितो

सन १८०४ पावून सन १८१४ पर्यंत त्रिवक्कीचा उत्कर्ष सारखा हात गला पराव

व गायनवाड याच्यामधील आपापसातील देव्याच्याचा निवाडा

५ त्रिवक्कीच्या करण्यामाठी गायकवाडाच्या बाजूने गंगाधरशास्त्री पटवर्धन या गृहस्थाम गायकवाडाच्या छत्राखाली व इमजाच्या कवचाच्या आश्रयाने पुण्यास पाठविण्यात आले सन १८१५ मध्ये गंगाधरशास्त्र्याचा पदरपुरात लून झाला, व पुढे एक दान महिन्यानीच त्रिवक्कीला

अटक करून टाण्याच्या मुदताने ठरविण्यात आले तथून एक वर्षाने सन १८१६ मध्ये त्रिवक्की पळाला त्याने काही लोक जमवून मुभाळे दान वेंचे दगा केली सन १८१८ मध्ये त्याला 'अहिरगावी' पकडण्यात आले त्या यळी धडलला एक रामाचकारी वृत्तात 'दुर्दैवी माहेर' या पुस्तकात पृष्ठ १२२ वर दिला आहे ता मनास असल्यान पुढे दतो

“ एक स्त्री व त्रिवक्कीचा नाकर इमजास पितूर झाले त्यानीं त्रिवक्कीला त्रिवक्कीच्या ठिकाणाची माहिती दिली त्याबरोबर वें त्यान्टन हा एक हजार सार बराबर घऊन अहिरगावी आला त्या वळी विचार त्रिवक्की मडा हाता व आपले अज्ञातवासाचे दिवस वस तरी टकलीन हाता तेव्हा इमजास त्रिवक्कीला पकडण्याचे धूर कृत्य करण्यास चेंच चढला त्यानीं लागच गावाची नाकेबंदी केली आणि पहाटे त्रिवक्की गाढ झोपी गला असताना त्याच्या गळ्याभोंवती गळपास दाकला त्रिवक्कीच्या वाड्यास गराडा घातला वाडा दानदा तळपरे-बळदामुद्धा शाबेल पण त्रिवक्कीचा पत्ता लागला शवटी तिसऱ्यादा मान त्रिवक्कीचे दुर्दैव ओढवले तो एका बळदात लावडी चारदाराच्या पलीकड एक मिना हाता त्या ठिकाणी परगरी होण्यामाठी म्हणून भित फोडात हाता त्यास घराण्यासाठी म्हणून इमजाच लोक जाऊ लागले, ता त्यास एका वीर भालाहताने अडकळा कला व यणाच्या इमजास भाल्याने ठार करण्याचा त्याने सगळा चालविला एकट्या माणसाने तीस आसामी ठार केली हें पाहून त्यान्टन धावरला व या बक्षी माणसाम कसे कसात आणावे हेच त्यास सुचेना तेव्हा कटाळून त्याने त्या परगरी मालाहतावर गोळ्या झाडण्यास हुकूम दिला आपला प्राण घण्याकरिता आता बंदुकीतून गोळ्या मू स करत यणार हें त्याने पाहिले, पण त्याची स्वाभिनिष्टा इतकी जाज्वल्य, की त्याचे त्यास काहीहि वाटले नाही आरल्यावर मू स करित यणाच्या गोळ्या ह्या प्राणघातक नसून त्याच्यात अमृततुल्य सगीरन साठविलेले आहे असे त्यास वाटत असल्यामुळे त्याचे आसन थोडेमुद्धा दळले

नाही. तो भिनाडासारखा ताट होना. त्याला कशाचीहि कदर नव्हती. यजमानांनं रक्षण
हेंच आपलें दिव्यनिधान वैकुंठ अशी त्याची भावना होती. ट्रेणीकर हमजाच्या लोमनां
गोडलेल्या गोळ्या त्याच्या अंतःकरणाचा भेद करून जाताच त्याचा वीर देह स्वार्थी
पडला. तो मराठा शूराच्या मरणानें मेल्या, त्याचें सोंतें झाले ! त्या पुरुषाला जगळ
जाऊन पाहतात तों गरोबरीच आश्चर्य ! तो पुरुष नसून पुरुषवेष धारण करणारी
स्त्री होती. ती त्या वीर त्रिवक्त्रीची वीरपत्नी होती !.....आपण पुरुष
म्हणून मारलेला मराठा हा याच्या नसून याच्यास लाजविणारी स्त्री आहे आणि
तीमुद्धां त्रिवक्त्रीची बायको आहे हें जेव्हां स्वान्टन पांस कळलें त्या वेळेस
त्यास मोठा अचंबा वाटला.....”

या मजकुरामध्ये त्रिवक्त्रीच्या पत्नीच्या शौर्याचें वर्णन मांढें चित्तवर्धक व रोमांचकारी
कलेले आहे. विशुद्धा शाहीची महाराणी लक्ष्मीबाईमुद्धा या वर्णनातील श्रीपुढें फिकी पडले.
शाहीची महाराणी ब्राह्मण असल्याने ब्राह्मण लेखकांनी तिची उगीचच अतिशयोक्तिमय स्तुति
केली असेल असें कोणी म्हणेल; पण त्रिवक्त्री हा मराठा असून त्याच्या पत्नीच्या शौर्याचें
वर दिलेलें वर्णन श्री. लंले या गृहस्थानीं केलें असून या पुस्तकाच्या पुण्याचें प्रसिद्ध इतिहास-
संशोधक, व छत्रपति शिवाजीमहाराज व त्याचा धाकटा बंधु स्वराजी अने दोंघेहि जण !
१६३० मध्येच एकाच पध्दत्यात जमले असें अष्टादशानें सांगणारे श्री. दत्तोपंत आ
यानी प्रस्तायना लिहिली आहे. असा प्रकार असल्याने वर उतरून घेतलेल्या वर्णनात फाना
मानेची मुद्धा अतिशयोक्ति अमूर्त संभगनीय नाही. म्हणून यानेंधानें इतकेंच सांगायलाचें क
प्रस्तुत वृत्तान्त प्रसिद्ध होत आहे तोंपर्यंत उपर्युक्त इतिहासाला एवढी आधार प्रसिद्ध झाले
नाहीं. या उभयतांच्या रूपेने यापुढे तों प्रसिद्ध होणार असल्यास तोंपर्यंत वाढ पाहणें भाग आहे !!

त्रिवक्त्रीचा वृत्तान्त मराठी रियासत उत्तर विभाग ३ पृष्ठ ५०८ वर भीयूत सरदेसाई

यानी संक्षिप्त पण ऐतिहासिक असा दिला आहे. त्यातील महत्त्वाचा
भाग पुढें देतो. “ (वाजीराज यांचा) दुसरा मार्यादास त्रिवक्त्री उगळे
यानेही पुढे (सन १८१८ साली) स्वाधीन होण्याचें योजणें जनरल

डॉल्हटनकडे सुरू केलें.....डॉल्हटनने त्याजला हत्त वेल्ले तेव्हां तो पळून गेला...
.....वर्णादिडोरोज्यल अदिरगाव येथें सन १८१८ च्या जुलै महिन्यात एन्फिन्टनने त्यास
परून वेढ्या घातून कनिन्यामुद्धा चादवटने ठाण्यात आणून ठेविलें..... (पुढें) त्यास
चुनारगटने फिल्लवान ठेविले. तेथें तो तारीख १६-१०-१८२९ रोजी मरण पावला. ”
रियासतमाराणी आपलें हें उत्तरविभाग ३ चे पुस्तक सन १९३६ साली प्रसिद्ध केले. त्यानंतर
सन १९३४ साली मागे मागितलेल्या पेशवे दसर भाग ४१ हा प्रसिद्ध केला. त्यातील महत्त्वाचा
वृत्तान्त आता मागलों.

६ ल. २३७—११-७-१८१८ त्रिवक्त्री पुण्याहून पळाला. सातत्याहून प्रसिद्धी-
पत्रक निघाले की त्रिवक्त्रीस परून राजा वगैरे. वगैरे वर्तमान एकाच कळविणें.

२ ले. २३८—१७-७-१८१८ त्रिवक्की डेंगळा याम किले आमदानगर येथे गेलं बुधवारी (तारीख १०-७-१८१८) घरून आणून किल्ल्यास दाखल केल्या.

३ ले. २५१—१८१८ दाजीबा डफळा यानें गंगाधरदास्त्री यांचा रतून केल्या.

४ ले. २६२—४-११-१८२२ त्रिवक्कीच्या कुटुंबांतील मंडळींची यादी. १ मुलगा. ८ बायका. ३ मुली. १ लहान भाऊ. २ भावज्या. १ पुतण्या (भावाचा मुलगा) १ पुतण्याची बायका. २ पुतण्या (भावाच्या मुली). एकदर १९ मंडळी त्रिवक्कीच्या कुटुंबात होती. या शिवाय संपत्तीचा तपशील व ३० कुर्णवर्णी व वीस लेकवळे असे पन्नास नोकर असल्याचा उल्लेख याच पत्रांत आहे.

५ ले. २६५—२२-३-१८२३ त्रिवक्कीचा भाऊ कुमाजी यानें कुटुंबाची हकीकत लिहिली तो कागद. यांत त्रिवक्कीच्या एकच पत्नीचा उल्लेख आहे. कुसाजीनें हें पत्र लिहिण्याचें कारण असें आहे कीं, त्रिवक्कीच्या एका पत्नीनें (बाया हिनें) कुसाजी व त्रिवक्की हे विभक्त असल्यानें त्रिवक्कीच्या संपत्तीत कुमाजीचा काहीहि भाग नाही असें सरकारात कळविण्यानें कुमाजीनें पूर्णवृत्तांत त्या पत्नीा लिहिलेल्या आहे. त्यामुळे त्या पूर्ववृत्तांताशिवाय इतर काही माहिती त्यांत नाही हें रीतीचेच आहे.

६ ले. २७७—१२-११-१८११ त्रिवक्कीने पेंढार्यावर केलेल्या स्वारीचे वर्णन.

७ ले. २७४—२४-१२-१८३१ मोंडूरचे दौलतराव घोरपडे यांनी त्रिवक्कीशीं पूर्वी केलेल्या लढाईचें वर्णन. ही लढाई गीताल्याचे घाटखालीं गंगापूर येथे झाली. ही लढाई सन १८१६ ते १८१८ या कालातील होय. कारण सन १८१६ मध्यें तो तुरुंगानून पळाला व बड करीत फिरत होता. सन १८१८ मध्यें त्यास पकडले, ते पुढें सांगूं.

८ ले. २३६—४-७-१८१८ त्रिवक्की याम वण पोदचे गावीं धरून खादवडात आणून बेड्या घातल्या व कैदेंत ठेविलें. वर क्रमांक २ पहा.

वर मुद्दाम आठ पत्रांतील माराश मागितल्या आहे. आता यापुढें त्रिवक्कीचा वृत्तान्त कथन करायचा आहे.

त्रिवक्की हा बाजीरावाच्या जवळ राहिल्यावर मोठ्या सराट्यानें ऊर्जितायस्थेस आला, हें पाहिलें म्हणजे त्याच्याचढल फारसा आदर वाटत नाही. देवदेवतार्चनात

७ त्रिवक्कीचें वर्तन बाजीरावाचा बराच काळ जात असे व बाकीचा वेळ स्त्रियांच्या सगतींत तो घालवीत असे. त्या ममाजात वाटेल तो भीमस्त प्रकार होत असें एलिफन्स्टन म्हणता. जो सरदार अथवा नोकर आपली बायको त्या मजलसीत पाठवीत नसे, त्यावर बाजीरावाची इतरांही होऊन त्याचे उत्तम बद करण्यांत येत असे. बाजीरावाचा सेनापति बापू गोखले यावरमुद्दा हा प्रयोग झाल्या व त्यानें बाजीरावाचे म्हणणें मान्य करताच त्याम त्याचे उत्तम मिळू लागले. हा एकदर इतिहास पाहिल्या म्हणजे त्रिवक्कीचढल मुळींच आदर वाटत नाही. त्रिवक्कीच्याच सल्ल्यानें बाजीरावानें लोकांचीं उत्तम धडाधड बद केली,

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

पुर्वी महाल इजान्याने देत असत. अधिक रक्कम देण्याचें वचन देईल त्यास तो महाल सोपण्यात येत असे. पण यामुळे प्रजेचे हाल मनस्वी होत असत. पण त्रिवक्की पैशागिऱ्या इतर कोणत्याही मुद्द्याकडे लक्ष देत नसे. एका इजारदारस समक्ष बोलावून वसुलाच्या बाबतीत चर्चा चालू असता त्रिवक्कीने, त्याच्या तोंडांत इतक्या जोराने मारली की, तत्काळ तो गतप्राण झाला. असल्या राक्षसाबद्दल काय म्हणावे हें वाचकानीच ठरवायें. सातारच्या चतुरसिंगास तर विश्वासपातानेंच सन १८११ मध्ये त्रिवक्कीने पकडून कैद केलें व शेवटी तो त्याच रायगड किल्ल्यावर सन १८१८ मध्ये मरण पावला. सातारच्या छत्रपतीवर सख्त देखरेख करण्याचें काम त्रिवक्कीने सन १८०४ मध्ये पत्करिलें व नंतरून त्याचा भयान उदय झाला; यावरून त्याच्या उदयाचे कारण सहज लक्षात येतें. त्रिवक्कीच्या सहाय्याने बाजीरावाने सर्व जहागिरदाराम भिंकेस लाविलें, पण एल्फिन्स्टन यानें सन १८१२ मध्ये एक व्यवस्था ठरवून बाजीरावात सींच मान्य करण्यास लाविल्याने जहागिरदार वाचले. त्रिवक्कीच्या सहाय्याने सन १८१५ मध्ये बाजीरावाजवळ पाच कोट रुपये खजीना जमला होता. या खजिन्याच्या जेरायर त्रिवक्की स्वराज्य वाढविणार होता. त्रिवक्की, बाजीराव, सजेंखव यादगे, दौलतराव शिंदे, ही मराठाशाहींतील प्रमुख मंडळी व येत्स्ली, एल्फिन्स्टन, कॉर्नवालिस, ही इंग्रजाकडील प्रमुख मंडळी, अशा उभयतांचा सामना पाहिला म्हणजे त्याचा घडलेला संवट योग्यच होय असे निश्चितापणें वाटते. शेवटी त्रिवक्की हा टाण्याच्या किल्ल्यातून पळाला. यात त्याचें वातुर्य दिसतें यात शंका नाही. या मुद्द्याची चर्चा करून हें प्रकरण संपूर्ण.

त्रिवक्की हा टाण्याच्या किल्ल्यातून पळाल्याचा इतिहास प्रसिद्ध आहे. तो असा बीं, त्याच्यावर ठेविलेले पाहरेकरी इंग्रज लष्कर होते. त्यामुळे त्रिवक्कीने एका घोडेवाल्याशी संधान बाधिले. इंग्रज पाहरेकऱ्यास मरती येत नसल्याने त्रिवक्की हा आपले मनागत त्या घोडेवाल्यास समजावें वा उद्देशाने पोवाड्यात गाऊन ऐकवीत असे. पुढे तो घोडेवाल्यास त्याच रीतीने त्रिवक्कीशी माणण करीत असे. यामुळे संतत ठरून

८ त्रिवक्कीच्या
सुदकेसंबंधीचं
पत्र

त्रिवक्की पकडून गेला. हा प्रकार जाहीर १२ सप्टेंबर सन १८१६ रोजी सायनाळी मान आठ वाजता घडला. परंतु पंधावे दसर भाग ४१ पद्याक ११ मध्ये पुढील अर्थाचा मजकूर आहे. “त्रिवक्कीस फार्सी देण्यासाठी म्हणून पंचवीस गारदी बरोबर देऊन मेण्यात घालून खाडीसाठी आणिल्या व आता त्याच विरःच्छेद होणार तो त्याने मोरकन्यास विनति केली बीं, ‘आम्हास मारु नये, पुण्यात जात घेऊन चलावें. मी तुमचे उपकार फेडिन.’ हें त्रिवक्कीचें बोलणें ऐकून मोरकरी म्हणाले बीं, ‘आम्हास सोळा हजारना ऐबज, गोर मोहरा पंधरा हजार आणि शेरत रुपये एक हजार इतके पैस देण्याच्या हमीदार या, म्हणजे पुण्यास नेतो.’ खाडीच्या काटी प्रत्यक्ष हमी घेण्यासाठी पेंपनदार मनुष्य काढून आणावा अशी पंचाहत त्रिवक्कीला पडली. पण इतक्यात आषा जोगी नावाचे गृहस्थ तेथे आले. त्यास त्रिवक्कीने आपली वस्तुस्थिति नीट समजावून सांगितली बीं, ‘त्रिवक्कीस विनत घेऊन तुम्ही पुण्यास चला. तेथे जाताच तुमची टारकरी रक्कम मी स्वतः तुमच्या पदरी

टारीन ' अमें सागून आवा जाण्यातीं मारण्याची रात्री पत्रिल्यास रात्रीचा दिवस करून मजला मारीन ही मज मज्जा सहाय दिवशीं पुण्यास आली पुण्यास यताच आपण गुप्त राहून डगळ्याने स्वहस्तानें एक पत्र आपल स्नेही हरबा आवा यास लिहिले व त्यास पंधरा हजार हान व एर हजार रास अशा एवज्याची तरतूद तारवतास करून आवा जाण्याच्या स्वाधान करण्यास सांगितलें ' एवज आजच्या आज हातीं न येईल तर मारफरी आमची गदन मारतील म्हणून एवजची व्यवस्था कराई तमच आवा जाशी सांगतील त्याप्रमाणें वागातें गात्र पट्कर्णी करू नये येथून मुगला म्हणजे गात्र गावल्याच्या लंकरात जाइन ' असें सव खलामसार लिहिलें हातें 'याप्रमाण एवजची व्यवस्था हाऊन त्रिभक्ती मुगला " (हा मज वृत्तान ' दुर्दैवी माहर ' पृष्ठ १२२-१२३ वरून घेतला आहे वरील अथाच्या पत्रावली रियामतकारानी आपले मत पुढीलप्रमाण प्रदर्शित केले आहे This solves the mystery of Trimbakji's escape on 12 September 1816 from the prison of Thana आता यामवधी विचार करू

हें पत्र पुण्याहून तारीख १२ ९ १/१६ राजा मायकाळीं लिहिलें असून त्यात अस स्पष्ट म्हटलें आहे कीं हमादार दताच रात्रीचा दिवस करून ठाण्याहून ९ पत्रातील सारांश आज सहाय दिवशीं दिवस मावळता पुण्यास दाखल झालें ' यावरून वर विचार त्रिभक्ती हा ठाण्याच्या किल्ल्यावरून तारख ७ ९ १८१६ रात्री मजळांच गुप्त झाला त्यावरून पाहकरिमुडा त्याची मराठी भाषा न समजणार व इम्रज शिपाई ठविले हात पण त्याला ठार मारण्यास मात्र मराठा भाषा समजणारे माग रामाशी यामच पाठविलें व त्याच्यापुढे भरसदार अधिकार पाणाच पाठविला न होता म्हणजे गगाधरशास्त्री याच्या खुनासवधान जवळें दुल्भ झालें तबंदेंच दुल्भ त्रिभक्तीच्या पलयनासवधान विद्यापत इम्रजाच झालें व तें पाणाच्या लक्षात येऊ नये म्हणून त्यानीं महा दिवस गुप्त ठरिलें असा एरुदर तर करावा लागता असला वडगळ तक करण्यास कारण काय तर वर दाखिल्लें एक पत्र तें पत्रच उनावट आहे असे म्हटले तर मजळा मगति सरळ लागत, पण पत्राचें महत्त्व कमी हातें अशा भलत्याच भीति इतिहासमशासनास वाटते काईहि अना ते पत्रच बनारस आहे असें मला निश्चितपण वाटतें इतर महत्त्वाचा मजकूर असत्य मानून या पत्रास भलतेंच महत्त्व देणें म्हणजे मजल्याच प्राण्याच्या पाठीवर अवारी ठेविण्या मारख आहे

दुर्दैवी माहर ' या पुस्तकाच्या पृष्ठ ११८ व पृष्ठ ११९ वर गगाधरशास्त्री याच्या आशामाध्य नावाच्या मुलास प्रभाकर कवीची मुलगी दिला हातीं असा १० गगाधरशास्त्री त्याचा निवडसवध असून त्यानें त्रिभक्तीनें खून कला अमें कवनात याची जन्म तारीख म्हटलें नाहा यावरून शास्त्री याच्या खून त्रिभक्तीने कला न होता असे व कौटुंबिक माहिती अनुमान काढलें आहे पुढें पृष्ठ ११९ वर गगाधरशास्त्री याची मुलगी यमुनाबाई हा आपल्या बापाच्या खुनाचा आराप त्रिभक्तीवर करीत नाहीं अमें लिहिलें आहे ही मज अनुमानेंच असल्यान यामवधी विरुध नचा करण्याचें कारण

“सुरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

नाहीं. परंतु या निमित्तानें अवश्य ती विशेष माहिती प्रसिद्ध करावीशी वाटते, म्हणून ती तेवढी लिहितां. गंगाधरशास्त्री याचा जन्म तारीख २-१-१७६९ रोजी झाला होता असें त्याच्या पत्रिकेवरून दिसते. त्याचे वडील चिरजीव भिमादांकर ऊर्फ रायसाहेब याचा जन्म तारीख २२-६-१८०४ रोजी झाला. दुसरे चिरजीव त्रिनाथकराव ऊर्फ आबासाहेब. याची पत्रिका मला मिळाली नाहीं. हे विनायकराव साधारणतः सन १८०६ मध्ये जन्मले असावत हैं जर खरें असेल तर गंगाधरशास्त्री याच्या खुनाच्या वेळीं म्हणजे सन १८१५ मध्ये हे विनायकराव, आबासाहेब नऊ किंवा दहा वर्षांचे असावेत. आता प्रभाकराच्या मुलीशीं याचा विवाह केव्हा झाला असावा हे सांगतां. प्रभाकराची मुलगी ही या विनायकरावाची दुसरी पत्नी होय याच्या पहिल्या पत्नीस मुलगा झाल्यावर ती निवर्तली. त्या मुलाचे चिरजीव श्री. दाजीसाहेब साखो हे होत. हे आज बडोदे राज्यात नाथनगुमे आहेत. सारास हे दाजीसाहेब वर समितलेल्या विनायकरावाचे नातु व गंगाधरशास्त्री यांचे पणतु होत. प्रभाकराची मुलगी ही विनायकरावाची दुसरी पत्नी असल्याने ती या दाजीसाहेबाची सायन आजी होय. या याईचे नाव यमुनाबाई ही बाई सन १९२५ च्या सुमारास निवर्तली, त्या वेळीं तिचे वय शंभर वर्षांचे असेल असें मानिले तरी याईचा जन्म सन १८२५ सालीं म्हणजे गंगाधरशास्त्री याचा खून झाल्यावर दहा वर्षांनीं झाला असें म्हणावे लागतें. अण एवढेर प्रकार अतल्याने प्रभाकर हा गंगाधर शास्त्री याचा व्याही होता व त्याने आपल्या कवनात खुनाचा आरोप रला अगर न केल्या म्हणण्यात काही स्थारस्य नाहीं. गंगाधरशास्त्री याच्या मुलीचे नाव यमुनाबाई नव्हतें. श्री. लंले यांनीं हे नाव गंगाधरशास्त्री याच्या मुलीचे असल्याचे लिहिलें आहे पण ती त्याची नजरचूक आहे. प्रभाकराच्या काव्यावर य. लंले एवढा विश्रम का ठेविताना हे कळत नाहीं. कारण या एवढा विश्रमपण नव्हता.

‘दुर्दैवी मोहरे’ या पुस्तकात ‘प्रभाकर’चा उल्लेख केल्या आदे त्यामुळे त्याची विशेष माहिती सामांज अवश्य वाटते. प्रभाकर हा उपावर म्हणणाऱ्याखीं ११ शाहीर प्रभाकर सुंदर रचनें करीत असल्याने तो शाहीर या अभिधानाने प्रसिद्ध याचा वृत्तांत आंद. महाकाव्याहिय पृष्ठ ४७३ वर या प्रभाकराचा इतिहास पुढीलप्रमाणें दिला आहे. “ प्रभाकर, दादा बीर, बसु पदी, महादु सुतार हे .. सर्ग .. आपआपले डप घेऊन पडद्याआड होतात. त्यांचे डप डाव्यापुढे असताना आणि त्यांच्या कवनाकड वान लागले असतात तोंपर्यंत हे काय व कुठल याची चौकशी करण्याचे मनातहि येत नाहीं. पत्र ते जरा दूर झाल्यावर या असल्या चौकशी आपल्या मनाला सुचू लागतात. हे सर्वजण समजालीन अगूत एतत्तच बैठकींत. अस्त यचु पदी हा अनंत पदीचा कोणीहि आस नव्हता. याचे उपनाम दिवड. हा मोठा विचित्र पुरुष होता .. माय वेळ तमाये करावे, पारे नाचयावे आणि मिळेल तें मुख साधून समाधानाने खुशालीत काळ घालाया असा याचा क्रम होता या सर्ग नडळीत प्रभाकर रातार हा जरा प्रणिष्टित दिवता .. हा मूळ हरणदंभुड्याचा राहणारा. याच्या कवनात आलेल्या उल्लेखावरून याची धर्तरी. स्थिति पार गयीतीची अगात्री असें दिसते. निरहुना उत्तर

वयात मुद्दं, ठाणें वामारल्या शहराहि मन्सखटर माणमार कवनें करून हा द्रव्याची याचना करी. यारून याची स्थिती बघाहि पारशी मुघारली अमेळ अमें वाटत नाहीं सवाई माधवरावाचा भरलेल्या ऐश्वर्यमय दरवार पाहून ज्याने त्यावर कवन करून म्हटल, त्याला उत्तरवयात गण्याच्या रचरीचें वर्णन करणें माग पडलें ज्याने पशव्याचीं आणि त्याच्या शिंदे, हाळकर, गायकवाड, पटवर्धन इत्यादि सरदारांचीं वर्णनें आपल्या रमवतीनें गादलीं त्याला मुर्देकडल्या परदाचीं, सानाराचीं आणि इतर अनंर लुग्यासुराचीं वर्णनें करीत मुग्ण्याची पाळी यांनी आणि वाग्दरीच्या गळ्याग दावी बाधून दरवाजाच्या अस्वलीप्रमाणें तिन दारादार नाचविण्याची पाळी यांनी, हें पाहून खद वाटता. सौकणानून घाघर आल्यावर प्रभाकर हा प्रथम नागभाजवळ गंगापुरम राहत अस पुढें हा तेथून निघून प्रत्यक्ष पुण्यास येऊन राहिला हाता पुण्यात गडराव रास्ते या उदार सरदाराच्या घरीं हा कारकुनीर अस नाकरी माझून हा करनें करू लागला सरदार पटवर्धन गंगाधर शास्त्री- याच्या घराण्याशीं याचा शरीरमन्त्रपहि जडला हा शके १७६५ (सन १८४३) मध्ये आपल्या वयाच्या ७४ व्या वर्षी मृत्यु पावला ” याचा मृत्यु सन १८४३ आहे यारून याचा जन्म सन १७६९ हा अंशाने असें दिसते

रियासतकारांनीं रियामतीप्रणें या वरींचा आधार घेतल्या नाहीं हें लक्षात ठेवणें अवश्य आहे आणि म्हणूनच व्याख्यानार जशी अणच्यायी, तशीच मराठ्याच्या इतिहासावर ‘मराठी रियासत’ प्रमाण हाय रियामतीची वाग्यना व प्रभाकराच्या शाहिरी वर्णनाचें मूल्य भिन्न प्रातालील असल्यामुळे एकाच मुद्यावर दावाचीं मते अजमावून त्यांची अष्ट कनिष्ठता ठरविणे अगदीं ग्राह्य नाहीं इतिहास म्हणजे पाराडा नव्हे व पावाडा हा निश्चयानें इतिहास नव्हे हें मूळ विमरता कामा नये

निंबनजीचें चरित सांगण्याचें काम सगलें हें चरित आता इतके मथिल्लर लिहिण्याग पेशान दत्तर प्रसाधान हे मुख्य साधन प्राप्त झालें हा फार मोठा लाभ हाय वाचरीवाच्या आज्ञेवरून निंबनजी डेगळ्याने गंगाधरशास्त्री याचा खूत करविला यात फाडीमार सहाय नाहीं पेशवे दत्तर प्रसाधानानें अने किर्ती तरी मुद्दे स्थग झाले आहेत हें दत्तर प्रसाधानाचे भायें मुबई सरकारनेंच निश्चित केले व रियासतकार गाविंदराव सरदेसाईमाखल भगीरथ या कायाम मिळाल्याने समाजावर फार माठ उपकार झाले आहेत

१० रियासत
काराच्या भगीरथ
प्रयत्नामुठ
इतिहासाचा लाभ

परकीयांचें व धर्मभ्रष्टांचें हिंदुकरण

[लेखक—पं. अनन्त सदाशिव अळतेकर, एम. ए., एल्.एल्. बी.,
डी. लिट्., बनारस]

हल्लींनी सामान्य समजूत अशी आहे की, हिंदुधर्म हा ज जन्मत हिंदु आहेत त्याच्या करिताच आहे. जे परधर्मांत अगर संस्कृतींत जन्माला आले असतील, किंवा ज जन्माने हिंदु असून पुढे धर्मभ्रष्ट झाले असतील, त्यांना हिंदुधर्मांत प्रवेश मिळणे शक्य नाही, असा हल्लीं पुराणमताभिमानी लोकांचा समज आहे. आर्यमज्जा व प्रगतिप्रिय हिंदु मत्था यानीं शुद्धिकरणास सुरुवात केली आहे, पण त्याचे हे कार्य प्राचीन रुढीच्या व धर्मशास्त्राच्या विरुद्ध आहे असें सनातन्यांचें प्रामाणिक मत आहे. आजच्याप्रमाणेच १७ व्या शतकातील काशीतील पंडितांचेहि मत होतें. बर्निथर नावाच्या एका निदेशी प्रवाद्याने इ. स. १६६० च्या सुमारास काशीतील विद्वानांशी या बाबतींत चर्चा केली होती. त्याम त्यानीं प्राज्ञळपणें सांगितले,— “आमचा हिंदुधर्म हा सर्व देशातील लोकांकरिता आहे असे आमचे मुखींच म्हणणे नाही. परमेश्वरानें तो फक्त आमच्याकरिताच केला आहे, म्हणून आम्ही परधर्मायाना हिंदु नरून घेत नाही.” ही विचारसरणी आपल्या संस्कृतीस नितपत धरून आहे याचें यादसे विवरण करण्याचे या लेखात याजिले आहे.

वैदिक आर्य हे राजकीय दृष्ट्याच नव्हे तर धर्मदृष्ट्याहि विजिगीषु वृत्तीचे होते. ‘कृण्वन्तो विश्वमार्यम्’ या मंत्रावरून सर्व विश्वास आर्यमय करणे हे आपले कर्तव्य हाय असे त्यांचें मत होतें असें स्पष्टपणें दिसून येईल. ते त्याप्रमाणें चालतहि होते. प्रथम प्रथम वैदिक आर्यांनी अनार्यांचा नि पात करण्याचाच उपनय सुरू केला होता, पण पुढें त्यानीं त्यांना आपल्या धर्माची दीक्षा दण्यासहि सुरुवात केली. पूर्वे पंजाब, दिल्ली व उत्तर सयुक्तप्रान्त या मुलुखांत अनार्य लोक बहुसंख्य होते, त्यांच्या काही देवता व धार्मिक आचार यांना आपल्या धर्मांत स्थान देऊन आर्यांनी त्यांना आपल्या वैदिक धर्माची पुरी दीक्षा दिली. आर्य व अनार्य यांच्यामध्ये बंदीव्यवहारहि रूढ झाले, हे शिडिबा, उडुपी वगैरे गिऱ्याशीं भीम, अर्जुन इत्यादि-काहीं जीं लगे केलीं त्यावरून दिसून येईल.

‘कृण्वन्तो विश्वमार्यम्’ ही प्रवृत्ति अनेक शतके अव्याहत रितीनें आर्यसमाजांत रूढ राहिली. हळू हळू मग हिंदुस्थान हिंदुमय बनविण्यांत आलें. पुढे इ. स. पूर्वे चौथ्या शतकामध्ये अलेग्झेंडरनें हिंदुस्थानावर स्वारी केली, व पुढे काहीं दशकांनीं पंजाबमध्ये अनेक ग्रीक राज्ये

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

स्थापन शाली व अनेक ग्रीक स्टाफ वसाहत करून राहिले. प्रथम प्रथम हे ग्रीक लॉन आपण धर्मच पाळीत होते, पण पुढे लष्करच ‘कृष्णन्तो त्रिशमार्थम्’ या तत्वाचा प्रयोग त्यांच्या करण्यात येऊ लागला. त्यांच्यापैकी मिर्नॅडर, हर्मियस्ताररे कार्ग राजे गौड बनले. ग्रीक धर्मानुयायी ग्रीक लोकार्पीनी काहीनी माले वगैरे ठिकाणी बौद्ध भिक्षूंना राहण्यासाठी गुहा बांधल्या. बौद्धधर्मीयांप्रमाणे हिंदुहि ग्रीक लोकार्पांना आपल्या घर्मांत घेण्याची सटपट करीत होते, व त्यांच्या राहण्याची यथादि येत होते. विशेषतः भागवत धर्माचीं तत्वे ग्रीक लोकार्पांना पार आयवली, व त्यापैकी अनेकानी त्या मार्गाचा स्वीकारहि केला. इ. स. पू. १५० च्या सुमारास तक्षशिल्ले अँटिअलकाइडस् नावाचा एक ग्रीक राजा राज्य करीत होता. त्याचा एक हेलिओडोरस् नावाचा यारील माळव्यामध्ये त्रिदिशा नगरात गुगराज दरबारात होता. त्याने वैष्णव धर्म स्वीकारून एक विष्णूच देवालय विदिशेला बांधले होते. त्या देवालयाच्या समोरील गरुडध्वज सुमारे पचवीस वर्षांपूर्वी उपलब्ध झाला आहे. त्यामधील लेखामध्ये हेलिओडोरसने आपणास ‘परमभागवत’ हे विद्यापण लावून घेतलेले दिसून येते. हिंदुस्थानात ग्रीक अमलाच्या वेळेस सुमारे ५०,००० तरी ग्रीक येथे वसती करून राहिले होते. ते सर्व घोड्याच दशांशत पूर्ण हिंदु वनून हिंदुसमाजात एकरूप होऊन गेले असे इतिहासावरून स्पष्ट दिसून येते.

इ. स. पू. ५० ते इ. स. ३५० पर्यंत उत्तर हिंदुस्थानात, शक, कुशाण वगैरे परधमा यांच्या त्यांच्या हाऊन त्याचा अमल सुरू झाला होता. हे परधर्मीय राज्यकर्तेहि थाड्याच अवधीत हिंदु बनून गेले. इ. स. च्या प्रारंभी मथुरेस पोटास नावाचा शासक होता, त्याचा उपाध्याय एक ब्राह्मण होता. त्रिमकुंडकायसेस नावाचा कुशाण बादशाह सुमारे इ. स. ५०-७५ पर्यंत उत्तर हिंदुस्थानात राज्य करीत होता. त्याच्या नाण्यावर त्यास परममाहेश्वर असे विशेषण दिलेले असून शिवमूर्तिहि कारलेली आढळत प्रक्यात कनिष्क बादशाह बौद्धधर्मी होता. गुजरात-काठनाडमध्ये जे शक घराण ३०० वर्षे राज्य करीत होते, ते तितक्या बौद्ध लोकार्पांना जाणा, सुमारा, चोर्निआ या ठिकाणी धर्मोपदेशक पाठवून आपल्या धर्माचा प्रसार केला. चोर्निआ येथील हिंदु राजानी केल्या यज्ञातील शिलालेखानुसार स्तूप माण्डले आहत. फाहियन हा इ. स. ४१५ च सुमारास जेव्हा जावा येथून थारेल होता, तेव्हा तथ त्यास हिंदुधर्म रुढ असलेला आढळला. या प्रदेशात इ. स. १३०० पर्यंत हिंदु व बौद्ध धर्मच प्रचारात होते. पाचव्या सदाव्या शतकात हिंदुस्थानात हूणांच्या सैन्याने शाळा, व वरून हूण लोकां येथे येऊन राहिले. एकर मत असं आहे की, हर्षच राजपूत हे या हूणांचे वंशज आहेत. ते जरी तसे नसले तरी ही गोष्ट निर्विवाद आहे की, हे सर्व हूण लष्करच हिंदु संन्यासात आले अदि, बदल वगैरे प्रक्यात राजपूत राज्यांशी हूण कन्याशी लग्न करीत, असे शिलालेखांवरून दिसून येते. प्रक्यात हूण राजा मिहिरकुल हा फटा शैव होता, व त्याच्या नाण्यावर त्रिशूल व नदी हे आढळतात.

परसीयांना हिंदु वनविष्वाची ही प्रथा मुसलमानांच्या रानांच्या आठव्या शतकात सुरू झाल्या त्या वेळांहि सुरू हाती, पण मुसलमानी समाजाम हिंदुसमाज आमसात करू शकला नाही. शक, मुशाण, दूण चौरे लाकाचा स्वतःचा असा विशिष्ट धर्म नव्हता पण मुसलमानी लाकाची गाष्ट निराळी हाता असा, महमद व मुसाग यावर त्याचा अढळ निष्ठा हाती, व महमदा शिष्य इतर कोणामहि त धर्मोपदेशक रिवा प्रपित मानण्यात तयार नव्हते मूर्तिपूजका त्यांना अयत तिरकार हाता व मासभक्षणामध्ये त्यांना मर्हीच दाप दिसत नव्हता उलटपष्ठी हिंदु हे या वळीं गामाहारी बनल हात व गाभषक लाकाची एक नरी हिंदु जात मानणें त्यांना शक्य नव्हतें मूर्तिभक्तक व मूर्तिपूजक याचा समष्ट होणें शक्य हाईना वरील कारणांमुळे हिंदु समाजाम मुसलमानी समाजाम शक, यवन, दूण इत्यादि समाजाप्रमाणें आमसात करता आलें नाही

मुसलमाना समाजाम आमसात करून दस्त चें वळ वाढवणें जरी हिंदुसमाजाम शक्य झाले नाही, तरी मुसलमानांच्या भ्रष्टीकरणाच्या चळवळीने आपले बल कमी न हाऊ दण्याची खरदारी आपण घेतली पाहिजे असें विचारवत हिंदुसमाजपुरीणाचे मत आठव्या शतकात हाते मधममध्ये आठव्या शतकात रानांच्या हाऊन जव्हा अनरु लाक लाचलुचपतीन अगर वळजरीने वाढवण्यात यऊ लागल, तव्हा त्यांना शुद्ध करून घण्याचा स्वाभाविक चळवळहि त्या प्रांतात सुरू झाली गामातरातील गुदीकरणाच्या चळवळीचे नेतृव जसें एका तपस्याकड हाते, तसे या चळवळाचा पुढाराहि एका ऋषीकड हाता त्याचें नाव देवल ऋषि समाजात आपली चळवळ चागली कळाना म्हणून त्यांनी आपली तरने एका स्मृतींत प्रपित केली ती स्मृति अद्याप ' देवल स्मृति ' या नावानें उपरब्ध आहे सदरहु स्मृतीमध्ये म्लच्छ पायून गर्भ राहिलेल्या स्त्रियांना देखाल शुद्ध करून घेता यत असे त्यांनी प्रतिपादन केलें आहे

योषा गर्भ विधत्ते या म्लेच्छात्कामादकामत ।

ब्राह्मणी क्षत्रिया वैश्या शूद्राचर्णतराच या ॥ ४८ ॥

अभक्ष्यभक्षण कुर्यात्तस्या शुद्धि कथ भवेत् ।

क्रच्छ्रसातपन शुद्धि धृतैर्योनेश्च पाचनम् ॥ ४९ ॥

देवलस्मृतींत बीम वर्णपणा जास्त काल यवन बनलल्याम शुद्ध करून घेत यत नाही असे विधान आहे पण त्यास कारण म्हणजे त्या स्मृतीचा फाल असावा ती स्मृति आठव्या शतकाच्या प्रारंभी लिहिली गेली होती व त्या वेळीं भ्रष्टारणाची चळवळ पार वळ चालल असें लाकाना वाटले नसांचे अग्निपुराणामध्येहि वाचवलेल्या लाकाना शुद्ध करून घेण्याची माफळीक दिलला आहे तथे कालमयादा घातलला नाही हे ध्यानात ठवण्याजोगे आहे

म्लेच्छैर्गताना चोर्वा कान्तारे वा प्रवासिनाम् ।

भक्ष्याभक्ष्यविशुद्धयर्थ तेषा वक्ष्यामि निष्कृतिम् ॥

पुन प्राप्यस्वदेश च वर्णानामनुपूर्वगः ।

कुच्छ्रस्यान्ते ब्राह्मणस्तु पुनः सस्कारमर्हति ॥ अध्याय १७०, २०-२१

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

देवलादि समाजधुरीणांची मते समाजाम गान्य हातीं, व त्याप्रमाणें त्या वागत, असें मुसलमानी इतिहासकारांच्या विधानावरून दिसून येतें आठव्या शतकाच्या अखरीस सिंध मधील एकंदर स्थितीच वणन करिताना अल् बिलादुरी म्हणता रीं, त्या वेळी मुसलमानी सत्तस उतरती चळा लागली होती, व गहुतेक सब बाटलेख लाक परत मूर्तिपूजक बनल्ल हाते (इलियट व डौसन, भाग १, पृ १५६) या विधानावरून देवलस्मृतीतील तत्वे समाज आचरणात आणीत हाता असें दिसून यद्व अल् उन्वीने ११ व्या शतकातील एका शुद्धिकरणाचें उदाहरण दिले आहे गझनीच्या महमूदने जयपालाच्या एका नातवास बापून त्यास एका शहराचे गव्हनर नेमले हातें पुढे त्यास पश्चाचाप झाला व त्याने पुढा हिंदु बगण्या करिता सटपट सुरू वेळी हें जेव्हा महमूदास समजलें तव्हा त्याने त्याजवर क्षत्रजाताप्रमाणें ह्वा वेळ, व त्यास त्याच्या जागवरून हाकलून लायले (इलियट व डौसन, भाग २, पृ २५-२)

पण या वळीं ब्राह्मणसमाजात कृपमद्रकृति वाढत चालली हाती व बाटलल्या लाकाना परत हिंदु करु नय अन मत प्रभासी ठरु लागलें हातें अश्वेदगीनें या ग्रंथांत बरीच चौकाी केली हाती नाही हिंदु लाकानीं यास सांगितलें कीं, याडे प्रायश्चित्त दऊन अशा लाकाना सग स्वधर्मांत घेण्यात यतें पण ब्राह्मण लाकानीं अस वरण्यात यत नाही असें त्यास सांगितलें अश्वेदगीनेस ब्राह्मण लाकाने म्हणें सरें बाळें ‘ जर शूद्राचे घरीं याडे दियस जवळें तर ब्राह्मणाचें ब्राह्मण कायमचें नष्ट हातें तर मग मल्ल-छात्र भक्षण कल्यावर तें कतें शिल्लन राहील ? असे तो विचारता

यरील वृत्तांतावरून अस दिसून यईल का, ११ व्या शतकात ब्राह्मण इ इळ इळ शूद्रांनणाच्या विरुद्ध होत चालल हाते, पण बहुजनसमाजास ती चळवळ अद्याप सामान्यत समत हाती पण जातिभेदाचीं रधनें इळ इळ जाल हट हात चाललीं हातीं व त्यामुळे शुद्धीवृत्ताच्या जातीचा प्रभ विरुद्ध होत चालला हाता त्यामुळे इ स ११०० त १८०० पर्यंतच्या काळात काहीं प्रांतात शुद्धिकरण हात अस व नाही प्रांतात हात नस राजपुतायाभर्थे जरिया राजपुत मुसलमान झाल हाते, व पुढें यांना परत हिंदु बनण्याची तीव्र इच्छा हाळी पण त्यांना इतर राजपुतांनी शुद्ध करून घण्याचें नामारल असें दंडाच्या ग्रंथावरून दिसून यतें (भाग १, पृ ५०७) टिपुने अनक हिंदु लाकाना सामास बळजबरीने लावयाम लावन गटविले हातें त्याच्या मनात परत हिंदु बनाये असें पार हातें, पण समाजानें त्याचें एकल नाही अखरात्यानीं आपली इमत या एक नवी जात रनवून पृथक राड्याचें ठरविलें (इपीरियल गॅलटियर, भाग ९, पृ २३)

पण शुद्धिकरणाचें उत्तम या काळात अमल्लत आणलल्याचहि अनन दाखले आढळतात १७ व्या शतकात बंगालमध्ये बाटल्या ब्राह्मणानादेखात परत घत असत ‘ ब्राह्मणाचें तेज कशानेच लुप्त होक शकत नाही ’ असें गौडीय ब्राह्मणाचें निश्चित मत हातें (J 1 S B १९३५, पृ १९४) शिवाजीमहाराजांनी निगळकर घराण्यानीं एक मुनजमान

बनलेल्या सरदाराम शुद्ध करून त्यास आपली मुलगीहि देऊन टाकली होती हे सर्वश्रुतच आहे. गोव्याकडे पोर्तुगीझ अधिराज्यानीं जेव्हा न बाटणाऱ्या हिंदूंची कत्तल करण्यास सुरुवात केली, तेव्हा बदला घेण्याकरिता शिवाजीमहाराजांनीं चार पाद्री लोकांना पकडले, व हिंदु बंधूच्याचे त्यांनीं नाशाल्यावर त्यांचा शिरच्छेद करविला (पत्रसारसंग्रह न. ११८६) तेव्हा शिवाजीमहाराजांचे धर्मनारण हें त्यांच्या राजकारणाप्रमाणें चढाऊ वृत्तीचें होते हें दिसून येईल. १२-१३ वर्षे मुसलमान बनल्या नेताजी पारकरासहि तो दक्षिणेत परत आल्यावर त्यानीं परत हिंदु करून घेतले. शिवाजीमहाराजांचे अनुकरण तजावर येथील त्यांचा वंशज १८ व्या शतकात करीत असत असे मनुची वगैरे प्रवाशांच्या वृत्तांतांवरून दिसतें. ज्या वेळीं जेमुद लोकांच्या कारस्थानांनीं शेकडो लोक तजावरमध्ये बाटवण्यात येऊ लागले त्या वेळीं अखेर तेथील मराठा राजांनीं शुद्धिकरणाच्या चळवळीस राजदंडाची मदत दिली. बाटलेले लोक जर परत हिंदु झाले नाहींत तर त्यांचीं भिळकत जंत करून त्यांना वर निराळा दड करण्याचा हुकूम तजावरच्या राजांनीं काढला होता, व त्यामुळे बहुतेक सर्व जण परत हिंदु बनले (मनुची भाग ३, पृ. ३२८). अठराव्या शतकात पैठण हें मनातन ब्राह्मणांचे आगर होते, पण तेथील ब्राह्मणहि शुद्धिकरणाच्या उलट नव्हते. नरहर नराळेकर नावाचा एक ब्राह्मण पानिपतच्या लढाईवर गेला होता. तेथे ता मुसलमानांच्या तायडीत मापडून अखेर बाटविला गेला. पुढें तो ११ वर्षांनीं १७७२ सालीं कैदेतून सुटून पैठणला परत आला. तेव्हा पैठणच्या ब्रह्मणभेमें त्यास प्रायश्चित्त देऊन शुद्ध करून घेतलें. पण नरहर नराळेकराच काहीं हितशत्रू होते, त्यांनीं या शुद्धिकरणाविषय पुण्याला पेशव्याकडे तक्रार केली. पुण्याच्या पाडितांनीं पैठणच्या ब्रह्मणभेचा निहाल फिरविला. १० १२ वर्षे यमनमय झालेल्यास शुद्ध करून घेता येत नाही, तेव्हा नराळेकरास हिंदु करून घेता असा हुकूम पुण्याहून पैठणला गेला, व नरहर नराळेकर पुन्हा मुसलमान झाला ! (पेशवेकालीन महाराष्ट्र, पृ. ३८९ ९०) पुण्याच्या पाडितांचे मत २-४ वर्षांच्या आत शुद्धि व्हावयास पाहिजे असे अग्यवे असे दिसते

वरील उदाहरणावरून असे दिसून येईल कीं, १८ व्या शतकापर्यंत धर्मभ्रष्टाचें शुद्धिकरण मधून मधून होत असे, व त्या क्रियास हिंदु राजमत्तेचाहि पाठिंबा मिळत असे. ब्राह्मणांपैकीं सुद्धा काहीं लोक बाय वर्षे यवनमय झालेल्यास सुद्धा परत शुद्ध करून घ्यावें अशा मताच होते. बंगाली ब्राह्मण तर ब्राह्मण हें कदांचेच नष्ट होत नाहीं असे प्रतिपादीत. पण एकदरीत अभिपराण, देवस्मृति इत्यादि ग्रंथांमध्ये प्रणीत केल्ली शुद्धिकरणाची पद्धत मागे पडत चालली होती. राजमत्ता मुसलमानांनीं अमल्यामुळे स्वाभाविकच ती शुद्धिकरणास विरुद्ध होती. शिवाजीसारखे काहीं दूरदर्शी हिंदु राजे शुद्धिकरणाचे पुरस्कर्ते होते, पण ते अल्पसंख्यच होते. दुसरी अडचण म्हणजे जातिभेदाची होती. या कालात हिंदु समाज अनेक जमातींत विभागिला गेला होता, व प्रत्येक जमातीस असे वाटे कीं शिवाशिव, रामगैरिणें, वेदीव्यवहार इत्यादि बाबतींत आराग जितका अधिक आनुचित्तणा दाखवू, तितकें अधिक आपले भेदच मानले जाईल. या शृंतीमुळे स्वाभाविकच धर्मभ्रष्टांच्या शुद्धिकरणाने बहुजनसमाज उलट हाऊ लागला.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

याच वृत्तीमुळे राजपुतामणील जेरिया, मालकाना वगैरे जमातीम इच्छा असूनहि परत हिं होता आले नाही. टिपूने बाटयलेल्यांनाहि नवी जात करून राहावे लागले.

हिंदु करणाच्या व शुद्धिकरणाच्या बरील इतिहासावरून असे दिसून येईल की, शुद्धिकरणाची हद्दी सुरू झालेली चळवळ आपल्या संस्कृतीस घडूनच आहे. त्यामध्ये शास्त्राभिरुद्ध काहीच नाही. ती फक्त अशास्त्रप्रणीत, रुढिसिद्ध व कूपमद्वक वृत्तीच्या उलट आहे. ‘कुपदन्तो विश्वमार्यम्’ हे आपल्या धर्माचे ग्रीड वैदिक कालापासून ते सुमारे इ. स. ८०० पर्यंत होते, व शुद्धिकरणाची चळवळ ही त्यास अनुसरूनच आहे. अद्वैतवादी जेहा काही ब्राह्मण शुद्धिकरणाच्या उलट आहेत असे कळले, तेव्हा त्यास अचवा वाटला. तो म्हणतो, “भ्रष्ट झालेली गोष्ट पवित्र करावी ही स्वाभाविक मानवी प्रवृत्ति आहे. आम्हा हातास अगर पायास पाण लागली तर आपण ती लगेच धुऊन टाकीत नाही काय? पण हिंदु लोक हे फार विचित्र आहेत. परधर्मीयास जरी मनापासून त्याच्या धर्माचा स्वीकार करवावा वाटला तरी ते त्यास आपल्या धर्मात घेत नाहीत.” तेव्हा बळजबरीने अगर लाचलुचपतीने जे लोक परधर्मात गेले असतील, त्यास जर खरोखर पश्चात्ताप होत असेल, तर त्यांना परत आपल्या धर्मात घेऊ, किंवा ज्या परधर्मीयांना आपण धर्म मनापासून आवडत असेल, त्यांना त्यात प्रवेश करण्यास परवानगी देणे हे आपल्या संस्कृतीस एकदरीत अनुकूलच आहे असा निष्कर्ष बरील निवेचना-वरून निघतो.

मराठेशाहीतील फौजा

[लेखक—जनरल नानासाहेब शिंदे, बडोदे]

“ ज्या देशास संस्मरणीय भूतकाळ नाही, त्याला स्पृहणीय भविष्यकाळहि नाही. ”

कोणत्याहि राष्ट्राच्या इतिहासाचा अभ्यास करताना प्रथमतः त्या राष्ट्रातील लष्करी सामर्थ्यांमुळे व लष्करी पराक्रमाकडे लक्ष जावे हें साहजिकच आहे. कारण राज्ये मिळविण्याच्या किंवा राखण्याच्या कामी जी साधनें उपयुक्त पडतात त्यात लष्करी सामर्थ्याचा दर्जा निःसंशय पहिला अमती. नाना फडणविसाची तरवार केवळ मनसुष्याची होती हे खरें, तरी पण प्रत्यक्ष खऱ्याखुऱ्या तरवारीशी तिची गाठ पडली, तेव्हा निला नमाबेंच लागलें. श्रीशिवाजीमहाराज हे मुत्सद्दी होते, पण ते तरवारपहादूर नसते तर स्वराज्यसंस्थापनेस त्याची निव्वळ मुन्मद्दगिरी कितपत उपयोगी पडली अमती हें सांगणें पार कठिण आहे.

या लेखात फक्त मराठेशाहीमध्ये म्हणजे श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजापामून पेशवाई अखेरपर्यंत फौजेची रचना, व्यवस्था, शिक्षण वगैरे कोणत्या प्रकारचें होतें याबद्दलची माहिती देण्याचा प्रयत्न मी करणार आहे. यामाठीं श्रीशिवाजीमहाराजांच्या वेळां लष्कराची व्यवस्था कशी होती याजबद्दल आपण प्रथम विचार करू. घाडदळात चारगीर व शिलेदार असे दोन प्रकार होते. चारगिराच्या घोडदळास पागा असें म्हणत. या पागेनील सगळीं घोडी सरकारचीं अपूर्ण त्याचा खर्चहि सरकारानून केला जात असे. शिलेदाराच्या घोडदळातील घोडी प्रत्येक शिलेदारानें आपापलीं आणावी व त्याची जोरासना ज्याची त्यानें करावी असा निर्बंध असे. याबद्दल त्यास घोड्याचा खर्च व शिवाय पागा सरकारानून खेळ मिळत असे. हें शिलेदाराचें घोडदळ ठेवण्याची पद्धत यवन पादशाहीतील होती. ती महाराजास पारशी आवडत नसे. कारण अशीं घोडी राहावीत तशी हुशार राहात नसत, व कोणी शिलेदार चाकरीस बटाळला असता तो आपल्या घोड्यासह निघून जाण्याचा सभब असे. यामाठीं या शिलेदाराची सध्या कमी करण्याचें महाराजाचें धोरण नेहमीं असे. अशी शिलेदारी करून उदरनिर्वाह करणाऱ्या लोकांची सध्या त्या काळीं पुष्कळ असल्याकारणानें, महाराजास त्यांना नोकरीस ठेवणें प्राप्त असे. पावसाळ्यामध्ये घोड्यास ठेवण्याकरिता पागा बापलेल्या असत. त्या ठिकाणीं घोड्यास ठेवून त्याचा व स्वाराचा खर्च सरकारानून होत असे. सुर्गीच्या दिवसात घोडदळानें आपला खर्च दुप्पनाच्या मुल्ल्यातून मागवावा असे असे.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

पायदळात मुख्य दोन प्रकारचे लोक असत. एक घाटमाध्यावरचे मावळे आणि दुसरे घाटमालील कोंकणातील हेटकरी. मावळे तत्कारावावर असत व हेटकरी अचूक नेम मारण्यात कुशल असत. हे मावळे व हेटकरी सर्वदा डोंगराळ प्रदेशात राहणारे असल्याने अवघड डोंगरावर व कड्यावर चढण्यात अत्यंत तरेचे असत. असे चपळ लोक इतर कोणत्याही प्रांतात त्या वेळी नव्हते. पायदळातील काही शिपायांच्या हाती तीरकमठे, पंटे, इटे, बरच्या व साझ असत, व काही खास चारदार असत. पायदळास लागणाऱ्या बंदुका व दाळगोळा श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजास पोर्तुगीज लोसारुडून ध्यावा लागत असे. याप्रमाणे जो ज्या शाखाच्या कारवाईत कुशल असे त्याने ते शाखे वापरचे असा नियम असे. सर्व पायदळास रोप पगार देण्यात येत असे.

महाराजांच्या ताब्यात २८० बिल्ले होते. या किल्ल्याचे महत्त्व महाराजास पार वाटे. कारण फार्जीज केलेल्या प्रांताचे रक्षण गप्पास्थित व्हावयास या किल्ल्याची आवश्यकता त्या धामधुमीच्या काळात अतिशयच होती. हे किल्ले स्वराज्याचे फेनळ जीवमाणे आहेत असे महाराजास वाटत असे. म्हणून या किल्ल्याची व्यवस्था त्यांनी पार चौकसपणाने लावून दिली होती. किल्ल्यावरील लोकास अडीअर्ध, नगदी वगैरे वेतन घेऊन्या वेळी देण्यात येत असे.

महाराजांच्या अतंतामयी पगार ८०,००० रुपये होते व शिलेदार पारंत २५,००० होते. एकूण १,०५,००० घोडदळ होते. याशिवाय मावळे व हेटकरी यांचे पायदळ सैन्य एकदर सुमारे एक लक्ष होते.

नेपोलियन बोनापार्टप्रमाणे शिवाजीमहाराजावर त्याच्या पीजेची मोठी भक्ति व प्रेम होती. त्याच्यापोले पाटेल त्या सज्जदात उडी घालण्यास महाराजाची पीज नेहमी तयार असे. बहादुरीबद्दल बक्षिसे देण्यात महाराज जसे उदार होते, तसेच लष्करी कडक शिस्तीचेहि ते पार भोक्ते होते. स्वारीस जाणाऱ्या इसमापैरी कोंणीहि आपली शयना, बटिक किंवा कलावतीस बरोबर नेऊ नये, व त्याचप्रमाणे स्थारीवरोवर कलाल नसावेत, अशी सत्त तानीद असे. हा नियम मोडणाऱ्यास देहान्त शासन देण्यात येत असे. सिंहगड कारीज वेला तेव्हा प्रत्येक शिपायास त्यानी चादीचे कडे बक्षीस दिले होते. कडक शिस्तीमुळे व त्याच्यावरील भक्तीमुळेच बाजी प्रभु याने मरेपर्यंत रागाव्याची घोडसिद्ध अडवून धरली होती. अफझलखानाच्या मुद्रबास पडून जाण्यास पडोजी काकडे याने मदत केली, म्हणून महाराजांनी त्यास पाडी दिले. जजिन्याचा निहा घेनाना क्षामराज पयान्ता पयामन झाळा म्हणून महाराजांनी त्याची पेशवाई काढून घेतली. हे सर्व नोकर पगारी होते, म्हणून महाराजास अशी शिस्त ठेवता येत होती.

भाला, बायाडी, तरवार व बंदूक ही चालविण्यास शिकविण्याच्या शाळा त्या वेळी नव्हत्या. या सर्व गोष्टी सवयीने करावयास येतात तशा त्या मराठी सैनिकांनाहि येत असत तथापि शिक्षणाच्या लष्करी शाळा व शिस्तीची कवाइत नसल्यामुळे मराठ्यांच्या लष्करी गुणांच्या उपयुक्ततेत उणपणा होता तो त्यांना पुढे पुढे जाणू लागला. लष्करी भरतीत मावळे

व घोडी याची वाण मात्र मराठ्यांमधे वर्षांचे पडली नाही. मुगीच्या दिवसात जुरणात घोडी सोडून द्यावयाची व जानिमत मादगना वाळवून घोड्याच्या पागा तयार करायच्या हे शिल्पकार लोकांचे काम असे. हा एक त्या वाळ्याची प्रतिष्ठित धदा असून वैभवात चढण्याचा मार्ग हाता. सर्वत्र घोड्याचा राळ असल्यामुळे गरिबांपासून श्रीमतांपर्यंत उमदीं घोडी पदरी वाळवण्याचा सर्वानाच एक प्रकारचा पाक अस. दारात घोडे नाही असे घर नाही, घोड्यावर बसला येत नाही असा घरात मनुष्य नाही, अशी महाराष्ट्राची स्थिति एक वेळ होती. कृष्णा, भीमा व गोदावर या नद्यांच्या काठचीं तटं खरीर असून तीं भारी मजल मारीत. या भीमयडीच्या घोड्यासच मराठ्यांनी दिग्विजय करून सिंधूनदाचे पाणी पाजले. गनिमी काव्याच्या लढाईत या चपळ व भारी मजल मारणाऱ्या घोड्याचा मराठ्यांस फार उपयोग होत असे हे सांगण्याची जरूर नाही

सरंजामी पद्धत

श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांनी फौजेस रेल पगार देण्याची जी पद्धत सुरू केली होती ती पुढे शाहूमहाराजांचे वेळीं पेशव्याने बदलली. फौजेस रेल पगार देण्याचे ऐवजीं नवीन तिकिलेव्या मुल्तामधे जहागिरी देण्याची पद्धत पेशव्याने सुरू केली. या पद्धतीस सरंजामी पद्धत असे म्हणतात. मराठ्यांची आपल्या वतनावर म्हणजे जमिनीच्या तुकड्यावर अतोनात आमुक्ति असते. या आसत्तीची परक्या लोकांस बसना हाणें शक्य नाही. मराठे लोक दुसऱ्या वाटेने त्या गोष्टीचा त्याग करतील, परंतु थडिलापार्जित मालगुज्याची जमिनीचा त्याग ते प्राण गेला तरी करणार नाहीत. या स्वभावगुणाचा फायदा घेऊन औरंगजेब लोकांस भरभर नवीन वतने देऊ लागला, तेव्हा राजाराममहाराजांस व त्यांच्या कारभार्यासहि तांचा मार्ग हरकायला लागला. नाही तर बादशहाशी लढण्यास कोणीच पुढे आला नसता. मुख्य अडचण म्हणजे त्या वेळीं फौज पाहिजे होती. पुरंदी फौज वशी निर्माण करावी हा मोठा प्रश्न होता. औरंगजेबासारख्या बलाढ्य बादशहाशी टक्कर देण्याचा तो यत्न होता. श्रीछत्रपति सभाजीमहाराजांचा वध होऊन राजाराममहाराज जिजीच्या तिल्यात अडवून पडले होते. युरोपात हल्लीं कायद्याने व शिल्लीने जसा फौजा निर्माण करता येतात, तसा प्रकार त्या वेळीं नव्हता. श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजांनी रेल पगार देण्याची पद्धत घातली होती ती बदल पडली. कारण फौजेस पगार देण्यास पैसा नव्हता. म्हणून वतनाची लढाई दाखविल्याशिवाय दुसरा मार्ग नव्हता. हा जो प्रश्न एकदा पडला तो पुढे नाहीसा करता आला नाही. आपणात कोणीहि राजा नसता व जवळ तिकारित पैसा नसता, औरंगजेब बादशहाबरोबर मराठ्यांनी महाराष्ट्रात जे हे २१ वर्षे स्वातंत्र्याची युद्ध चालू ठेविले होते, त्या कार्मी त्यास जहागिरीचा व वतनाचा अवलंब करणे भाग पडले पेशव्यांनामुद्रा वतनदारीची पद्धत चालवावी लागली. प्रत्येक वतनदाराने अमुक एक फौज घेऊन लढायला यावे असा करार अस मात्र या व्यत्ययेंत एक भाटा दोष असा होता की, याकालासत सर्व लोक आपली शेतीभाती पाहण्यासाठी घरी जात आणि त्या वेळीं सरकारजवळ लढण्यास फौज राहात नसे एखादी

मोहीम चालू असता पावसाळा सुरू झाल्यावर तो मोहीम तशीच टाकून लोक धरोपर निघून गेल्याने राज्याचे कार्य विघटित, असे अनेक प्रसंग पुढे मराठेशाहीत आले. वतनावरील आसक्ति मराठे लोकांच्या मनात किती होती हे यावरून दिसते. महादजी शिंद्यास दिल्लीच्या यादशहाचा वजीर अगर ‘अलिजा बदादर’ म्हणवून घेण्यापेक्षा जग्न गावचे ‘पाटील’ म्हणवून घेण्यात प्रौढी वाटत असे.

घाळाजी विश्वनाथ पेशवा दिल्लीहून चौथ्यांच्या सनदा घेऊन आल्यावर वमुलाची व लष्कराची पुढील तरतूद करण्यासाठी त्याने संजामी पत्रत ठरवून दिली. निरनिराळ्या सरदारास मुलुखगिरीसाठी प्रदेश तोडून दिले. सरदाराने आपल्या मुलखात थकून गेळा करावा, न्यायनिवाडा करावा व त्याचा बंदोबस्त ठेवावा. सरदाराना जहागिरी देताना बाळाजीने पुढीलप्रमाणे अटी घातल्या होत्या—

- १ सरदारांनी आपआपल्या मुलखात मुलकी व लष्करी अंमल चालवावा.
 - २ छत्रपति व त्यांचे मुख्य प्रधान यांच्या हुकमाशिवाय कोणत्याहि सरदाराने परराष्ट्रांनी लढाई किंवा राह करू नये.
 - ३ ठरविलेली संधणी सरकारात भरावी.
 - ४ जहागिरीच्या उत्पन्नाचे हिशेब सरकारचे अंमलदार तपासतील, त्यांत तपासू पारत.
- या अटी सरदारांनी मोठ्या खुर्शने पत्करल्या. जहागिरी मिळाल्यावरून सर्वोत्तम मोठा आनंद झाला व जवळच्या मोगलांच्या प्रांत कापीज करून आपली जहागिर वाढविण्याचा जो तो सरदार प्रयत्न करू लागला. यामुळे पुढे मराठ्यांचे राज्य क्षयाटयाने वाढले.

त्यास रुपये कर्जदार, ” अशी पत्रे यार्जीसगाने ब्रह्मदेवस्वामीस लिहिलेली त्या वेळच्या स्थितीची निदर्शक आहेत. रोमड तनखे देण्याऐवजी जहागिरीची पद्धत ठरविल्याने हे दोष उत्पन्न झाले. अन्यप्रस्थित लाकरी पद्धत हे नेहमीच मराठी राज्यातले मोठे व्यंग अगून त्यामुळे राज्याचे पार मोठे नुकसान झाले. सर्व सरकारी नोकरास रोख पगार देणे आणि त्याच्या नोकराच्या वेव्हारि पिढीजाद न चालविणे, हा श्रीठगपति शिवाजीमहाराजाचा मुख्य नियम होता, परंतु त्याच्या पश्चात् तो पुढे पाळला गेला नाही.

पेशवाईत पौजेचा पगार नेहमी वाकी राहिलेला असे. मागील देण्याचा निकाल लागल्याशिवाय एवढी स्वार पुन्हा दुसऱ्या मुदतगिरीवर जाण्यास खुरी नसे. स्वार्थी पागे व पथकें यास पैशाकरिता तगादा लावावा, पाण्यानी व पयकानी मुख्य सरदाराच्या दारात धरणे देऊन त्यास उपाशी बसवावे, मुख्य सरदारांनी वारभान्याच्या दारात गथावया करीत जाऊन बसवे असा नित्यक्रम असे.

डेरे दाखल होणे (Mobilization)

मराठी पौजाची चारही नेहमी आठमाही असे शत्रूच्या मुलखात छावणी झाल्यास क्वचित् भारमाही चारही पडे उदाहरणार्थ समजू की, कोणा शिंदेदारास रु. ३०० तैनात ठरली आहे बहुधा भागगाच्या महिन्यात त्या शिंदेदारास नालबदी मिळे. ही नालबदीची रक्कम रु. १२५ असे. भाद्रपद मानात रगरीस तयार झाल्याशिवाय पत्र जात असे त्या वेळी खानगी म्हणून आणली रु. १० देत असत. पुन्हा आश्विनात दसऱ्याचे कापड ५० आख अथवा रोख रु. २५ मिळत. मिळून रु. १६० त्यास पोहोचत असत व रु. १४० सरदारा तून देणे वाकी राहात असे. सरदार ‘ डेरे दाखल झाला ’ म्हणजे ती मोहीम सुरू झाल्याची व पौज जमा झाल्याची सूचना होती. त्या वेळचे हे Mobilization समजले जात असे. लगेच सरदारचे पत्र त्या शिंदेदारास जात असे की, तुम्ही जल्दीने तयार होऊन अमूर मुकामी लष्करात दाखल व्हावे. याप्रमाणे तो कार्निक झाला १ लख घरातून निघून त्याच दिवशी लष्करात हजर होई व त्या दिवसापासून त्याचा रोजमुरा सुरू होत असे. हा रोजमुरा आठ-वड्याचा रु. ४ असे व नैशाख अखेरपर्यंत तो कर्नाटकात अगर हिंदुस्थानात मोहिमेवर राहिला म्हणून त्यास सात महिन्यात रोजमुरा रु. ११२ मिळत असे. नंतर माहीम सफल्यावर वाकी रु. २८ पेहयान अगर राख रुपये त्यास मिळत व रोजमुरा बंद होत असे. याप्रमाणे सरदाराशी केलेला करार पुरा करून तो घरी जात असे. पाऊस सुरू झाल्यापूर्वी आपल्या मुलामागसात जाऊन राहोवे, आपली शतीमाती व ससाराची इतर कामे पहावी, धाड्यास विश्रांति देऊन ते वाजेतमान करावेत, इन्डे शिंदेदाराचा पार आढा असल्याने छावणीत राहाण्याचे त्याच्या पार जिगार येई. काम राहातून घ्याययाचे झाल्यास सरदारांनी सक्ति करून काही उपयोग होत नसे.

छावणीत पौज ठेवण्याची गोष्ट निघाली की, सरजामी सरदाराच्या पोटात धस्स होत असे. याचे कारण उघड आहे. समजू की, दर स्वार्थ रु. ३०० प्रमाणे हिशोबाने १००० स्वार्थ बाळगण्याच्या शतीवर कोणास रुपये तीन लक्षाचा मुद्दल जहागिर मिळाला होता. त्याप्रमाणे

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

त्या सरदाराने १००० स्वारासह वैद्याल अखेरपर्यंत स्वारी चालूरी केली. भेषपर्यंत ठीक झाले, पण पुढे त्यास छात्रार्थित राहण्याचा हुकूम सरकारानून झाल्यास त्याने आपल्या पौजेस रोजमुरे कोटून घाबेत ! छात्रार्थीचा खर्च त्याने सरजामाच्या उत्पन्नामधूनच समजून घ्यावयाचा ठराव असल्यामुळे व वर सांगितल्याप्रमाणे वैद्याल अखेरपर्यंतच ग्रंथक शिल्लदार व. ३०० स्वारास गेल्यामुळे पुढचे आश्विनपर्यंतचे रोजमुरे सरदाराने पदरचे दिले पाहिजेत. याशिवाय पावगाळ्यात काही आसरा करून भेषासाठी पालपट्टा फाडिजे. त्यासाठी, सणावाराकरिता व भाद्रपद मासी पक्षाकरिता म्हणून शिल्लेदारस काही निराळे घाबेच लागे. भिळून, दर स्वागत व. ७५ घरेलू, तरी एक हजार स्वाराच्या सरदारास निदान पाऊळ लागू रूपे छात्रार्थीनिमित्त खर्च नाहक पडला. अशा दोन किंवा तीन छात्रार्था पडल्या म्हणजे सरदारी लिलावासच निघावयाची ! सरकारच्या सांगण्यावरून त्या सरदाराने ठरावपेक्षा अधिक पौज ठेवली असली तर त्याच्या पजितीस पारवारच नाही ! राज्यात चोर्होकोडे शांतता असली तरी देशील पौज छात्रार्थास ठेवणे पार कडिग. मग सर्वत्र बडाली मुरू असल्यामुळे, फौदूनच वगूल येईनामा झाल्यावर सरदारानी स्थिति काय होत असेल याची कल्पनाच करणे शक्य नाही. मगटे सरदार नेहमी राजशायी व पौजेच्या थकलेल्या बायीकरिता त्यांना तगादे व दारी सदैव धरणी न्याऊ अमन, त्यातील खरे इंगीत बरील बार्ड पदवीत हेतें असे कोणीहि वगूल बरील.

शिरस्त्र्याप्रमाणे सरजामी सरदाराकडून जहागिरीचे, सरजामाचे दिशेच भेषाचा योग येई, त्या वेळी नेहमी तनारी चालत. कारण या सरदाराचे महत्त्व इतके वाढले होते की, त्याच्या सरजामाचे दिशेच पेशव्यांनी आपगाजगळ भागणे हा एक प्रकारचा आपला अन्मान किंवा कमीपगाहि यादू लागला होता. अर्थात् सरजामी सरदाराची प्रत्येक अशी माजल्यामुळे दौलतीचे व्यापक धोरण त्याच्या अनुमतीशिवाय टाकणे पेशव्यास असंभव झाले होते. मूळ राजसत्ता छत्रपतींची, सर्वोधिकार पेशव्यांचा, मनसबा फडणरिसांचा व सरदार सरदाराची अशी मगटे दौलतीच्या सरांनी थार ठिकाणी यादगी झाल्यामुळे प्रवृत्ती वारंवार चालले असतच झाले होते. सरदारांनी एवढी किंवा रागूला तहाला आणारे, फडणरिसांनी मुलगी धोरण वाहून तहाच्या अटी वनवाल्यान, पेशव्यांनी यावर मगलागी वरादी व सातारच्या छत्रपतींचे त्यावर शिफामेलेन च्यारे. असा चौतशी वारंवार चालत असत त्यापैकी प्रत्येकाल इतर तज्ज्ञ वधे मगळ्याने लागत, व ही जौनपेन पण आदरपूर्वक माभाळणी जात अगत तौपयनेन मगटेझाई अन्वय जेव जिनत राहिला. इयज इनिहामजार मगटेझाईचे वर्णन करताना ‘मगटी राज्य’ असे न म्हणता ‘मगटा मप’ असे म्हणत ते बरीवर आदि. हा मप जौनपेन टिग्या, तौपयें मगट्याची मत्ता मरे दिदुस्थानभर होती. परंतु तो मप मायताच ती सच्चा मट झाली.

काव्याची लढाई करण्यात मराठ्याद्वारे पडतले लोक हिदुस्थानात कोणीहि नव्हते. शत्रूबरोबर तोफा, पायदळ व पुष्कळसे वाजारखुणगे असले म्हणजे त्याची या गनिमी काव्याने जी नेषा उडून जाई ती पुष्कळ नये! ते छटावट व जाळपोळ करीत शत्रूच्या मुलुखातून हिंडत तेव्हा त्याच्याने त्याचा पाठव्यागहि करवत नसे. कारण तो जर पक्त घोडेस्वाराची फौज घेऊन पाठीस लागला तर ते बेशक त्याजवर उलटून पडून त्याचा चुराडा करीत. पायदळ व तोफखान्याचे लढावेर घेऊन तो पाठीस लागेल तर हे तोंपर्यंत शैपनास कांस दूर जात असत. हा गनिमी काव्याचा एक प्रकार झाला. मराठ्यांची फौज शत्रूपेक्षा कमी असली म्हणजे दुष्मनास हेलपाट घालावयास लागून बेजार करून नंतर त्याच्याशी गाठ घालावयाचा त्याचा विचार असला तर ते याप्रमाणे करीत. जर शत्रूपेक्षा दीडपटीने, दुपटीने आपली फौज अधिक असली तर त्याची गनिमी काव्याची निपळीच तऱ्हा होती. ते जेथे शत्रू असले तेथे जाऊन त्यास घेरीत. त्याच्या लहानसहान टोळ्यावर झडप घाटून त्या मारून टाकीत. मोठीशी चांगली १०-१५ हजारची टोळी आपली मुख्य फौज सोडून अगावर चालून आली, म्हणजे आपण म्यालेंमें दाखवून ते पळू लागत. आपला जय झालासे समजून शत्रू सपाट्याने पाठलाग करी. या प्रमाणे त्यास पाठीवर घेऊन बरेच अंतरावर गेल्यावर व त्याची लढाईची व्यवस्था अगदी मोडली आहे व तो बेसावध झाला आहे असे पाहून एखादी अडचणीची जगा पाहून हे एकदम माघारी उलटून त्याजवर तुटून पडत व त्याचा सहार करीत. ते शत्रूच्या लष्करा-मोवती रात्रदिवस घिरट्या घालीत. त्याच्या चौक्या मारून तुडवून टाकीत. त्यास अन्नपाणी व बैरण अगदी पोचू नयेसा बंदोबस्त करीत. रात्री त्याच्या लष्करात बाणाचा वर्षाव करीत व दिवसा जेजालाचा व बंदुकाचा मारा करीत. अशा स्थितीत तो बैरण होऊन तळ हालवून कूच करू लागला, म्हणजे हे नेहमी त्याच्या पिछाईस चिन्मगत व त्यास “पायपद” करीत. यामुळे त्यास मुकामच करणे भाग पडे. त्याने मुकाम केल्या म्हणजे अन्नपाणी बाहेरून पोचण्याचे बंद केल्यामुळे त्यास उपाशी मरण्याची पाळी येऊन, शरण येऊन कशी तरी आपली मुदका करून घेणे त्यास भाग पडे.

मराठ्यांच्या गनिमी काव्याच्या युद्धपद्धतीचे श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराज हे आप्त प्रवर्तक होते. सहाद्रीसारख्या डोंगराळ प्रदेशात डोंगरी किचक्याच्या आभयाने मूठभर मावळे लोकानिशी गनिमी काव्यानेच योग्य वादनाहीर्षी व नित्रापूरकराशी टक्कर देऊन महाराजांनी स्वराज्याची मुहूर्तमेढ रोविली. अफझलखानाच्या नधानंतर त्याच्या लष्करातील पकडलेल्या घोड्यावर मात्र भावळ्यास बसवून महाराजांनी प्रथम आपले घोडदळ तयार केले. या घोडदळामहि गनिमी काव्याचे शिक्षण देऊन तयार केले. या घोडदळाचा मुख्य सेनापति नेताजी पाटकर हा होता. शिवाजीमहाराजांच्या घोडशी व बाणेदार सरदारांपैकी हा एक होता. कोठेहि सरुत्याची वेळ आली की, तेथे ही स्वारी दत्त असेच. प्रतापराव गुजर हाहि एक घोडेस्वाराचा सेनापति होता. खंडेराव दाभाडे, परसोजी भोसले, सताजी घोरपडे, धनाजी जाधव वगैरे शूर पुरुष नुकतेच कोठे समरागणात येऊ लागले होते. शिवाजी-महाराजांच्या पश्चात् याची खरी योग्यता दिसून आली. यापैकी पहिल्या जोडीने गनिमी काव्याने

लहून वहाडात मराठ्यांची सत्ता कायमपणे स्थापिली. दुसऱ्या जोडीने औरंगजेबास पादाक्रांत करून महाराष्ट्रास स्वतंत्र करण्याकरिता चालविलेल्या युद्धाचा शेवट मोड केला एकवीस वर्षेपर्यंत मराठ्यांविरुद्ध युद्ध चालविले ही आपण अनर्थकारक चूक केली अशी औरंगजेब बादशहाची रानी झाली. त्याचे तीन लाख प्रचंड सैन्य निरुपयोगी झाले. त्याच्या सत्तेच्या तब्येचे सो माच कळवहि मराठ्यांनी लहून नले. खुद्द बादशहाहि पळटला जाण्याच्या अगदी वेतात होता. तेव्हा अहमदनगर येथे मरते वेळी “आपला जन्म फुसट गेला” असं ज बादशहाने उद्गार काढले, ते निष्कारण नव्हत. मूठभर मराठे लोकांनी, घाडशी व शर सरदायाच्या नेतृत्वाखाली गनिमी काव्याने लहून मोगल बादशहास फसें हैराण केले त्यांचे हे उत्तम उदाहरण आहे.

मराठ्यांचा फाटकपणा

शिवाजीमहाराजांच्या मृत्यूनंतर व सभाजीमहाराजांच्या वधानंतर औरंगजाबरोबर मराठ्यांनी जे युद्ध चालविले होते त्याचे वर्णन ब्राट डपनने येंणेप्रमाणे केले आहे—“मराठ्यांचे सामान म्हटले म्हणजे घोडीशी नादाभाकरी व एक घोंगडी एवढे काय ते असे. रानी कोठे उतरले तर त घोड्याची लगाम हातात धरूनच घोंगडी पसरून त्यावर काहीं येळ अग टाकून राहात. त्याप्रमाणे दिवसा दोनप्रही काही साण्याकरिता निवा ऊन राळण्याकरिता ते उतरले म्हणजे पाच पाच, सहा सहा जण एखादे झाडझुड असले, तर त्याच छायेखाली उतरत परंतु उघडे मैदानच असले, तर ते जमिनीत भाळ रोवून त्यास आपले घोडे बांधून भाव्याचे डोकावरून एखादी घोंगडी आटवी पसरून देत व तिच्या लहानशा छायेत फक्त दोनी ठेवून, यांनी सर्व अगास दुपारचे कडक ऊन लागत असताहि जमिनीवर पोत पडलेले आडळत. आपल्या तरबारीस मान ते कधीहि विराग्न नसत. त्या ते मुशीशीं ठेवीत त्याजखळ उड, बैल, योरे काहीं नवून फक्त लहान, खुर्जी, चपळ, कटक अशीं तट्टे असत. मिळालेली लूट त्यावर लावून ती ते पार जलदीने लाववीत. येंणेप्रमाणे मराठ्यांची पौज अगदी मुटमुटीत असल्यामुळे, मिजारी, व काहीं अशीं वेक्रेद अशा बादशहाच्या पौजेस तिचा पाठलाग करणे कठिणच पडे. त्यानूति ती रथीं गाडली जाऊन तिचा परामा क्षालच तर तिचे सुरक्षान ते काय होणार ! उलट परीं मोगलाचेच झाले होते. बादशहा मारल्यापासून आपला पायस नाही, तो जिवंत राहिल्यानंच आमचा लुडीचा धंदा चांगला चालतो असे सर्व मराठे त्या वेळी म्हणत अमत्.”

शत्रूचे मुल्यात मोठीम करण्याची मराठ्यांची अशी तहा होती की, त्याच्या सैन्याच्या लहान लहान टोळ्या सान्या प्रातःपर पसरत आणि हट्यान्हुट व जाळपोळ एकदाच चार्हीकट सुरू वरून रविदाशी लोकास व शत्रूच्या पीनस अगदीं भरून सोडीत. त्याची लढण्याची शिस्त अशा तऱ्हेची होती की, तिच्या बागाने कसलहि परानमी व चलादन शत्रू मैदानात त्याच्या तानडीत एखादा सापडले म्हणजे शत्रूचा सुरक्षिनपणे मुटत नसत. त्याच्या गनिमी काव्याच्या लढाईत पायदळ व तोपरताना याचा त्यास काहीं उपयोग होत नसे. म्हणून मराठे प्रत्येक स्वार्थीत सो बाळगीत नसत. मराठे टाळी टाळीने शत्रूवर हल्ला करीत व या हल्यान

“हिरिरी” अशी मजा हाती मराठ्यांची नहमींची हल करणाऱ्या रीत बहुधा हिरिरीचाच असे सान्या पौजचा एरुदम हल पार कचित् हाई याचें कारण असे की, असा सर्व पौजेन हल कल आणि जर का ता शत्रूने माघारा फिरविला, तर सान्या पौजचा धीर सुटून ती पळून सुगम्याची यासाठी शत्रूने जिंक अशी पकी खानी असल्याशिवाय सारी पौज शत्रूने घालण्यास सरदार तयार नसत

मराठ्यांची लढण्याची पद्धत

मराठा म्हटला म्हणजे त्याला बहुधा रणागणाचें गळफूडच पाजलें असावयाचे पशवाईच्या बळी मराठी पौजेमध्ये पायदळापेक्षा घोडदळाचा भरणा अधिक अस पहिल्यापासून मराठ्याची पद्धत अशी अस की, त्याचा पायदळापेक्षा घोडेस्वारतच अधिक उपयोग हाई तळ पाडून, खदक खणून लढण्याची त्याची रीत नव्हती धिमपणाने लढत बसणें हें त्याच्या गुरूने त्याला कधी शिकविलें नव्हतें शत्रू आढाक्यात आला की, त्याजवर दौड करून हल चढवावा अगर घाल घालावा व एका हल्ल्याच्या घावात जिनके तुकडे पाडता येतील तितक पाडाव पण शत्रू आढाक्यात येण्यासारखा नसल किंवा आपणाहून अधिक प्रबळ असल तर त्याजपासून पळवून दूर राहावें, त्याच्या आसपास फिरण्या घालून व त्याची रसद मारून त्याला जरास आणावें असा त्याचा परिपाठ होता जनरल लेकप्रीयर यशयतराव होळ कराचा लढाई चालू असता भरतपूरच्या जाठानी त्यात निहत्त्यात येण्यास सांगितलें हातें त्या वेळी यशयतराव हाळकरानें जाठान असे बाणदार उत्तर पाठविले हातें की, ‘क्रिष्णबा आश्रय घेऊन लढणें आमचें मीद नव्हे मराठ्याची गादी घोड्याच्या पाठीवर घासाठी आम्ही क्रिष्णबाच्या बाहेर राहून शत्रूस हिराण करू ’

गनिमी काव्याच्या युद्धपद्धतावरून मराठ्यास गनिम म्हणण्याची सर्व हिंदुस्थानात चाल हाती “आम्ही गनिम, आम्ही दुम” याची रसद बद नरावयाची ती उलट आमचीच रसद बद हाऊन आम्हास उपासमार काढावी लागत आहे,” असे पानपतच्या छावणामध्ये भाऊगाईव पश्यानीं उद्गार काढले हात त यावरूनच गनिमी काव्याच्या लढाईत बहुत वर्षांचा अनुमती व वाकवगार सरदार मल्हारराव होळकर हा होता याच्या तोडीचा त्या बळी मराठ्यामध्ये नाही दुसरा सरदार नव्हता गानमी काव्यान अबदस्त्रीला हिराण करण्याचा त्यानी दिलेली सगळी माऊगाईवनें धुडवावून लाविली म्हणूनच पानपतमध्ये ‘तीन लाख बागाडी कुटला ’

मराठ्याचें आपल्या घोड्यावरील प्रेम

मराठ्यांना आपल्या घाड्यासबधीं वाटत असल्या बिल्लिंग प्रेमाइल तत्कार्नीन इम्राना आश्रय व कौतुक वाट घाडा दहा रुपयाचा असा किंवा हजार रुपयाचा असा, त्याचे चाज व शृंगार करण्यात मराठा स्वार गढलेला असे अनुकूलता असेल, तर ता घाड्याच्या गळ्यात पुतळ्याच्या माळा, पायात वाळ व इतर शृंगार घाली लगाम, अनिन जीन, जेरबद वगैरे घाड्याची करी पण त्याचा एपत एवढी नसल ता निदान आयाळाच्या वेसाच्या वण्या

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

करून कपाळावर रंगविरंगी बटीची गोंडवेणी लोंबत ठेवून बटीची शोभा वाढविण्यास कमी करीत नसे. पण त्याच्या प्रेमाची मर्यादा या बाह्य थाटावरच संपत नसून, तिचा ठाव घेण्यास आपणास या शिलेदाराच्या अंतःकरणात शिरले पाहिजे. त्याला आपला पाडा जीवापेक्षाही प्यारा वाटे. त्याची शुश्रूषा करण्यासाठी एत सतत पोरणा स्मरित प्रत्येक शिलेदार घेत असे. तरी तो त्याच्यावर प्रियतून न राहता त्याला चढी, बैरण, पाणी, लसूण वेळच्यावेळी मिळत आहे किंवा नाही हे पाहण्यानिघर्षी पार दक्षता ठेवी. इतकेंहि करून घोड्यावरून खाली उतरताच, त्याच्या पुढ्यावर थाप मारून, त्यास गोंजारून, त्याचे सारे अंग मनगट पाहत बापरापर्यंत हाताने जोरजोरातने रगडल्यावाचून व त्याचे पाय मागे व पुढे ओढून साथ मोकळे केल्यावाचून मराठा शिलेदारास चैनच पडत नसे. सारास, मराठा शिलेदाराच घाडे तेजस्वी, तयार व चालाक असून धन्याच्या प्रेमळ वर्तनाचा त्याच्यास परिणाम झालेला दिसे तत्कालीन एक इमज गृहस्थ लिहितो, “घोडा वाळगावा मराठ्यानेच. त्याचे तो जै वीरु करतो, त्याचे वर्णन करता पुरवत नाही. पण येवढे खरे की, इमजी सैन्यात घोड्यास दम चार शेर साडेचार शेर चढी असून त्यापेक्षा शेर दीडशेर चढीवर मराठ्याच घाडे जाल तयार आदेत !”

कवायती कंभू

पोर्तुगीज लोकांनी कोंकणात लढत असता कवायती गार्थीकड प्रथम चिमाजी आप्पाचे लड गेले, व बडिल्ला हा गार्थीनिघर्षी अनुकूल ग्रह त्याचे चिरजीन मद्रासिगराव भाऊ याचे मनात दड झाला. ते गार्थीच विशेष ब्रह्मते होते, पण खुद्द त्याच्याच जीवास मुजबजरता गार्थीकडून अपाय होण्याचा एके वेळीं समय आला होता. पानिपतच्या लढाईत मराठ्यांच्या सैन्याचा जो नाश झाला त्याचे कारण मद्रासिगराव भाऊचे गार्दी व त्याची कवायती पद्धति हेच सर्वात जास्त महत्त्वाचे होते, असा त्या वेळच्या काही मोठ्या लोकांचा ग्रह होता. नाशग्रस्ताव पेशव्याचा एत गार्थीच्या हातूनच झाला. या गार्दीमुळे व गार्थीच्या परत्रीकामासुद्ध वस्तुतः मराठे मुलाही व सेनानायक कवायती पद्धतीच्या अगदी मनापासून विरुद्ध होते.

केवळ भितीप्रमाणे आहे. एक शिपाई पडला तर दुसरा त्याच्या जागी उभा आहेच. मला जे सैन्य हवे ते असेच पाहिजे.” आपले विचार कल्पनासुद्धीतच ठेवण्याची सवय पाटिलबुवास नव्हती. व योग्य संधि मिळाल्याबरोबर त्यांनी त्याम मूर्तस्वरूप दिले. सुदैवाने ज्या युरोपियनाची योजना या कामावर करण्यात आली तोहि अगदी सामान्य मनुष्य नव्हता. असा दुग्धशक्तीचा योग आल्यामुळे जनरल डिव्हॉइनची कीर्ति व शिपायांची सत्ता थोडक्याच काळात उत्तर हिंदुस्थानात अतोनात वाढली.

डिव्हॉइन हा फ्रान्समधील राहाणारा असून त्याने नेपोलियन बोनापार्टच्या हाताखाली काही दिवस काम केले होते. याने शिपायकामिता पुढील कवायती कपू तयार केले. या पौजेमध्ये फ्रेंच, इटालियन, डच, जर्मन, इंग्लिश इत्यादी युरोपियन, अमलदार म्हणून नेमले होते. प्रत्येक कपूमध्ये दहा पायदळ पलटणी, पाचशे लोकांची शिवडीची एक तुकडी, पाचशे जुन स्वार व साठ तोफा इतकी तयारी असे. या पलटणीपैकी सात पलटणीस तेलग असे म्हणत असत. त्याचे पोशाख, हत्यारे वगैरे इस्ट इंडिया कंपनीच्या शिपायांप्रमाणे असत. बाकीच्या तीन पलटणीस नजीम म्हणत. त्याचे पोशाक पर्शियन तऱ्हेचे होते. सर्व पायदळ पलटणीस इमजी तऱ्हेची कवाईत शिखिली जाई व हुस्माचे शब्दहि इमजीतच असत. शिपायाने आम्हा किंवा आपल्या ताब्यात येऊन तेथे सैकंदर या स्त्रीच इसमाच्या मार्फत आपला हत्याराचा व दारुगोळ्याचा कारखाना वाढला होता.

रजपुताबरावर झालेल्या युद्धात या कवायती सैन्याचा महादजी शिपाय वार मोठा उपयोग झाला. या कवायती कपूतील पौजेस वेळच वेळीं पगार मिळवा म्हणून दिली व मयुरा याच्या दरम्यानचा बायल परगण्याचा मुख्य कवायती कपूच्या खर्चाकरिता डिव्हॉइनला देण्यात आला होता. या परगण्याचा वसूल तीस लाख रुपये होता. वर दिलेली गादीची पौज व कवायती कपू याजमध्ये पुढील फरक होता. कवायती कपूला जे लढाईचे शिक्षण देत ते पाश्चात्य राष्ट्रातील युद्धकलप्रमाणे असे. जनरल डिव्हॉइनच्या नंतर जनरल पेरन हा या कपूचा मुख्य अधिकारी झाला. परंतु तो नीच वृत्तीचा असल्याने दोलतराव शिपायाचा व इमजाच्या ज्या पुढे लढाया झाल्या त्या वेळीं तो इमजास निरुर झाला, व त्यामुळे कवायती कपूचा नाश झाला.

महादजी शिपायांनी कवायती कपू तयार करण्यामध्ये एव मोठी घोडचूक केली ती ही की, या कवायती कपूमध्ये एकहि मराठा शिपाई नव्हता किंवा एकहि मराठा सेनानायक नव्हता. या कपूमध्ये उत्तर हिंदुस्थानातील पुरमग्ये व मेवाती लोक याचाच मुख्यतः भरणा होता व वरिष्ठ अमलदार हे मुद्दा परकी अम्त्यामुळे व त्यांनी ऐन वेळीं दगा दिल्यामुळे, कपूतील सर्व लोक शिपायांची नारुपी साहून इमजाम जाऊन मिळाले.

शिपायप्रमाणे हाळकरांनीहि कोम्बेलियर, हुब्रेन, झिनेट व गार्डेनर हे युरोपियन अधिकारी आपल्या नोकरीस ठेवून त्यांच्याकडून कवायती कपू तयार करविले. शिपायांच्या उपमेनापनींनीहि आपल्या हाताखाली गारे अधिनापी ठेविले हात. कॅ. बडरफील्ड हा लखवादादाकडे राहिला,

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

शेफर्ड व वेलासीस हे भंडारी ईंगळ्याकडे राहिले; आप्णा खंदेराव याने जॉर्ज टॉमस यात नोकरीस ठेविले. बुंदेलखंडांत अलि बहादरने व बन्हाडांत रघुजी भोसल्याने हाच कम स्वीकारला. दुसऱ्या बाजीराव पेशव्याने मेजर टोन व मेजर बौह्न यांत नोकरीस ठेवून आपल्याच पदरच्या सरदारांचे अनुकरण केले होते.

परकी लोकांचा पोफखाना, परकी लोकांचे पायदळ व बडेबडे परकी अंगलदार चाकरीस ठेवून त्यांच्या मराठार राज्याचा नचाव करण्याची आज्ञा मराठ्यांनी धरली ही मोठी चूक झाली. हाच पैका त्यांनी देशी पायदळावर खर्च करून व त्यावर देशी अंगलदार नेमून ते पायदळ उजगारीक आणले असते तर त्याचा पराच उपयोग झाला असता.

आपली गनिमी काव्याची युद्धपद्धति ठाकून देऊन मराठ्यांनी कवायतीपद्धति स्वीकारली ही मोठ्ठा त्यांच्या फायद्याची झाली नाही असे पुष्कळ लोकांचे म्हणणे आहे, “मराठ्यांच्या स्वाळाचा घोडा ज्या दिवशी निघून गेला त्या दिवशी त्यांचे राज्य गेलं,” असे एकाने म्हटले आहे. दौलतराव शिंदे व त्यांचा सरदार गोपाळराव यांच्या दरम्यान भर दरबारांत पुढीतप्रमाणे संवाद झाल्याचे सांगतात. गोपाळराव हा एक जुन्या पद्धतीचा सेनापति होता. तो म्हणाला, “तुमच्या बाइबडिनांनी राज्य मिळविले त्यांचे घर बाइबाच्या खोमिगवर होतें; तेथून उठून ते तंबूत जाऊन बसले! आतां तर तुम्ही शिवापांना मातीच्या बराकी बांधून देऊ लागला. पण सांभाळा, पुढे सध्याचीच माती होईल.” दौलतराव म्हणाला, “माती पलठणे व तोफा अहित तोंवर मी कोणावर भीत नाही.” त्यावर गोपाळराव म्हणाला, “पण या तोफाच शेफर्ड तुमचा घात करतील.” पार्लमेंटमध्येहि सर क्लिफ मॅगिस याने एकदा असे उघड बोलून दाखविले की, “मराठे कवायत शिकू लागले व तोफा आतू लागले, पण ह्यातच त्यांचा नाश आहे. त्यांनी अफली लढाईची स्पेरी पद्धति सोडली व परदेशी पद्धति तर कोणासच मानवत नाही. आम्हांपुढे भिष्यांचे त्यांना कांहीच कारण नाही,” ट्यूक ऑफ थेरिग्टनचेहि मत असेच होतें. एका दृष्टीने हे म्हणणे खरेचि दिसते. इंग्रजांनी दौलतराव शिवाच्या कवायती केंपूचा पुरा नाश अवघ्या एका वर्षात केला; पण येथेचि भुटण्या पेंडन्यांना चढणीला आणण्यास मान त्यांना सात आठ वर्षे लागली. मोगलांविरुद्ध मराठ्यांना गनिमी काव्याने यश आले, पण इंग्रजांविरुद्ध ते साधन सदासर्वदा उपयोगी पडलेच असेल असे म्हणवत नाही. खरे धारणे किंवा दौड करून जाणे हा युद्धकलेपैकी एक भाग झाला; पण तेराट्याने कार्यभाग होऊ शकणार नाही. शिवाय गनिमी काव्याच्या लढाईत आध्यात्मिक म्हणून विजयाचा जो उपयोग होत असे, तो होणे इंग्रजांच्या तोफामुळे पुढे पुढे अवघडच झाले होते. अर्थात शत्रूची युद्धसाधने आपलीची करून घेतल्याशिवाय मराठ्यांना यश मिळणे शक्य नव्हते. महादजी शिवांनी कवायती पद्धतीचे सत्य ओळखिले होते; परंतु ते सत्य पूर्ण नव्हते, असे होते; व त्यामुळेच त्यांनी उमारलेली इमारत एने गेली खचली. काही दिवसांची फुरसत मिळाली तर कायचित् मराठ्यांनी उत्तर कवायती राष्ट्रीय सैन्य तयार केले असते. परंतु दीर्घ इच्छा निराळी होती, आणि रणजिनिगीने भविष्य कल्याप्रमाणे लवकरच “हे नवें तावडे” झाले.

मराठ्यांचे माळव्यांतील दोन प्रबळ शत्रू

[लेखक—चिंतामण चळवंत लेले, बी. ए., धार]

१८ मे सन १७२४ त बाजीराव व निजाम यांची मालछे येथे भेट झाली. या वेळीं बाजीराव माळव्यात मोहिमेकरिताच आले होते. याच वेळीं हैदराबादचा सुभेदार नजीबखान (मुरारिसखान) याम निजामास दक्षिणेंत न येऊ दण्याची ताकीद बादशहाकडून दिली गेली होती. माळ्या फौजनिशी तो निजामाशी तोंड देण्यास तयार झाला निजामाच्या छातींत धडसी भरली. त्यानें तहाचें गालणें सुरू केलें. पण सर्व प्रयत्न निष्फळ ठरल्यावर निजामानें पेशव्याची मदत घेऊन २ आक्टोबर, १७२४ रोजी साखररोडें येथे कबीरखानाचा पूर्ण पराभव कला. निजामाचें वाढतें वर्चस्व पाहून बादशहाने अजिमुल्खाकडून माळव्याची सुभेदारी काढून घेऊन अलाहाबाद येथील गिरधर बहादूर या नागर ब्राह्मणाकड माळव्याची सुभेदारी दिली (२ जून, १७२५). यानंतर निजाम दक्षिणेंत उतरला व पुनः बाजीरावाविरुद्ध त्यानें आपली कारस्थाने पूर्ववत् चालू ठेविलीं याच वेळीं दहासय-कोकणस्थ बाद दक्षिणेंत उद्भवला होता. ही बळ भाधून निजामानें श्रीपतराव प्रतिनिधिला बाजीरावाविरुद्ध प्रवृत्त केलें व कोल्हापूरच्या सभाजीला शाहूमहाराजाविरुद्ध फूट दिली “ दक्षिण सहा मुन्याची चौथे व सरदेशमुखी पत्तणीची रजम, शाहू व सभाजी यांच्या वाट्याबद्दल निर्णय होईपावेतो अनानत ठेवण्यात येईल—वारसाचा निकाल होण्यापूर्वीच शाहूमहाराजांना आम्ही का करू मजकूर ? ” असा साफ रोकडा जबाब त्याने बाजीरावाला दिला. त्यामुळे बाजीरावाला साताप येऊन त्याने लढाई करण्याबद्दल शाहूमहाराजांची अनुमति मिळविली. ता. २७ ऑगस्ट, १७२७ रोजी बाजीराव सातान्याहून हारीला निघाला निजामाला रेडीत तो पुण्यास आला व तेथे दमरा करून मोठ्या फौजेसह त्यानें निजामावर चढाई आरंभिली तत्पूर्वीच उदाजीराव पवाराम ३ डिसेंबर, १७२२ त सनद देऊन बाजीरावानें माळव व गुजरात येथील निम मोकासा त्याम सोंपवून दिला होता. त्यात “ आमची दमारण सर्व तुम्हावरच आहे यविपर्या आपले समाधान अमो दों ” असा उद्देश कला आहे. माळव्यात मराठ्यांच्या आक्रमणात उदाजीराव पवारचें प्रमुख अंग होतें. बाजीरावाचा मुकाम गुजराथेंत पाणोथा येथे असताना त्यानें आनदराव पवार यास पत्र पाहतोच यण्यास सांगून उदाजीराव पवार न आल्याबद्दल विस्मय प्रदर्शित केला आहे. “ अनमान कराल तर आमची आण असे ” इतक्या कळकळीच्या उद्गारात पवार बध्नीपर्या बाजीरावाचें मनात वसत असलेला आत्मविश्वास दृष्टांतर होतो. या वेळीं आनदराव पवार व उदाजीराव गुजराथेंतच बाजीरावानें सोंपविलेल्या कामगिरीवर असवित. पुष्कळ ठिकाणीं झुलवीत

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

आणि चुकवात बाजीरावाने निजामाची अगदी दाणादाग केली. बन्हाणपूरला सैन्याची खानगी करण्यात निजामाची फटपजिती झाल्यामुळे त्याने पुण्यावर चाल केली. परंतु बाजीरावाने गोदावरीच्या पूर्वे तीरावरील निजामाचे बैजापूर व गाडापूर हे परगणे उध्वस्त केले. (म. रि., म. वि., भाग १, पृ. १९६) आणि ठिकठिकाणी लहान लहान चकमकी करीत, दाणापाणी नाहीं अशा पालखेड नजीक घनदाट जंगलात निजामास रेटले. शेवटी २५ फेब्रुवारी, १७२८ त गुदी पाडव्याचे दिवशी निजाम-पेशवे यांचे युद्ध होऊन निजामाचा संपूर्ण पराभव झाला (पे. इ., पृ. ५६). जेरीस येऊन निजामाने तहाचे बोलणे सुरू केले. ६ मार्चला मुगी शेंवगावचा तह ठरला. सहा मुष्मतील बसली करणान्वरिता बाजीरावाच्या कारकुनाना हरकत नसावी व त्या करिता काही किलेद्वि निजामाकडून मिळवे अशा अटी होत्या. बाजीरावाने संभाजी (कैलापूरकर) यास तावाने म्हणून मागितले होते. पण निजामास ते पटले नाही. यापूर्वीच छत्रपति संभाजी फत्हाळगाडावर गेला होता. हा तह झाल्यावर शाहूने कित्येक वेळा निजामाच्या वाटेस न जाण्याकरिता आपल्या सरदाराना ताकीद दिली होती.

यानंतर बाजीराव दक्षिणेत गेला. माळव्यात मराठ्यांच्या घरीने उदाजी पवार, अबाजी-पत पुरंदरे हे खडबसुली करीत होते. परंतु माळव्याचा आदशाही सुभेदार राजा गिरधर बहादर व त्याचा पुतण्या दया बहादर याचा या कामात नेहमी अडथळा होत असे. अबाजीपताने गुजराथेतून खडबसुली केली. गुजराथचा सुभेदार सरखुर्दखान याच्याशी पेशव्याचा तह झाल्यामुळे त्याचे कामात काहीच व्यत्यय आला नाही. केला महादेवाने राजा गिरधर बहादर अडथळा करतो म्हणून कळविले होते. शाहूमहाराजांनीहि गिरधर बहादरला तसे न करण्याबद्दल ता. ४ मार्च, १७२६ ला पत्र लिहिले होते (पे. इ., भाग १३, पृ. ५), परंतु त्याने शाहूच्या पत्राकडे फानाडोळा करून दया बहादराच्या चढाईलाच प्रोत्साहन दिले. पालखेडच्या लढाईनंतर मात्र मराठ्यांचे लक्ष माळव्याकडे वेधले गेले. मुंगी शेंवगावच्या तहाने पुष्कळशा गोष्टींचा निर्णय झाला. निजामाला बरेच घातली गेली. प्रतिनिधीला नमते देवाचे लगले. चंद्रसेन जाधवाची निराशा झाली व संभाजी व शाहू यात एकी झाली. पालखेडच्या लढाईत होता झालेल्या निजाम दोन तीन पत्रे तरी शेंके वर करू शकला नाही. तत्पूर्वीच इ. स. १७२६ त शाहूमहाराजांनी उदाजीराव पवारशी माळव्या गुजराथ येथील राजकीयतेची एक नवीन तह करून घेतला. त्याप्रमाणे माळव्या व गुजराथ येथील २ राज्यांना ताकीद पत्रे पाठविली गेली. त्यापैकी सरखुर्दखान, राजा गिरधर बहादर, उमरखान, महम्मदयारखान, तेगबेगखान यांना जी गौरवयुक्त पत्रे पाठविण्यांत आली (तीं पत्र दस्तऐवज दस्तऐवज उपलब्ध आहेत) त्या योगाने उदाजीराव पवारच्या माळव्या व गुजराथ येथील वसुलीचा मार्ग मोकळा करण्यात आला. गुजराथेत सरखुर्दखानाशी मैत्रीचा तह झाल्यामुळे वसुलीचा अडथळा झाला नाही. पण माळव्यात मात्र परित्यापरांत मुसलमान अधिकाऱ्यांचा विरोध होऊ लागला. वाकानर आणि माडव यांच्या काही भाग्याने मराठ्यांचे आक्रमण झाले होते. पण दया बहादराने संताजी भोसले मिळाल्यामुळे अधिक उत्तरेकडे जाणे मराठ्यांना धोक्याने वाटले. त्या वेळीच पत्र माडव

येथून चौथ वयली शाली (*Maiva in Transition*, p. 161, पे. द., भाग १३, पृ. १३) मुरवांनीला मराठी पौजेच्या तीन दोळ्या माळ्यात आ ग. परंतु दया बहादराने त्यांना सर्व बाजूंनी घेरून वसुलीला अडवळा केला. इतकेच नव्हे तर केतो महादेवाच्या आधिपत्याखाली असणाऱ्या सैन्याला नजरकैदेतच ठेवले. मुसलमानी पौजाच्या कचाट्यातून निमटणें मराठ्यांना अशक्य जाई. दादो भीमदेवाने दिल्लीहून बाजीरावान व चिमाजी अप्पास जयसिंगाची हार्दिम इच्छा - “तुमची पौज मालविवात जल्दीनें येतें. तरी पादशा तुमचे जे मतांवर आहती तें सर्वहि करून देतां. पौज माळव्यात येऊन धामधूम करी ते गोष्ट केली पाहिजे, पौज माळ्यात येनें अगत्य केलें पाहिजे” - कळविनी आहे (पे. द., भाग १३, प. १०). सताजी भोसले दया बहादरशी मिळाला होता. त्याच्याशी पेशव्यांनीं सगनमत करून चिमाजी अप्पाच्या मदतीने शरीची तयारी केली व इ. स. १७२८ त पौजेचा गाहा करून महारजी होळकर व उदाजी पवार यांच्यासह माळव्याच्या स्वारीस सुरवात केली.

ता. २४ नोव्हेंबर, १७२८ रोजीं मराठे नर्मदेच्या दक्षिण तीरावर राजापूर सोडून दुसरेच दिवशीं नर्मदेचेतर धामपुरीजवळ आले. या पेळीं राजा गिरधर बहादर व दया बहादर यांचा तळ आमदरें मुकामां होता. गिरधर बहादराने दयाबहादराने बाकानेरच्या तोंडाशींच ताफेलाना सज ठेवण्यास कळविलें हातें. कारण मराठ्यांची पौज बाकानेरमनावर मागे येणार असा अगाऊच मुगला त्याला लागला असया. मुसलमानी पौजेची हालचाल सानध मराठ्यांना तारडतोर कळली आणि त्याप्रमाणें त्यांनीं माडव्याच्या घाटाचा अवलंब केला. ता. २७-२८ या दोन दिवशीं चिमाजी अप्पाने नालंछास जो मुकाम कला तो का कला हें कळत नाहीं. कदाचित् मुसलमानी सैन्याचा रोल अजमावण्यामाठीं पूर्वं वातमी वाढण्याकरिताच हा असेल. रावटी गिरधर बहादर व दया बहादर हे एका ठिकाणीं नाहींत अशी पक्की खात्री झाल्यावर मराठ्यांचें सैन्य नालंछाहून आमदण्याच्या रोलानें पुढें सरतावले. ता. २९ नोव्हेंबर रोजीं आमदण्याच्या जवळ येऊन घडकन्यावर चिमाजी अप्पाने गिरधर बहादराने अचानक छाप घातला. ही लढाई किती तास चालली होती याबद्दल अजून सचळ पुरावा मिळाला नाहीं. जो आहे तो सरलजी सोमवशींचे चिमाजी अप्पास पत्र. त्यात दया बहादरशीं दोन प्रहर युद्ध झालें व त्यात तो पडला असा निर्देश आहे (पे. द., भाग १३, पृ. २५).

आता गिरधर बहादर व दया बहादर यांच्या मृत्युदिनांविषयी इतिहाससंशोधकांत जो वाद आहे त्याची तोंडमिळवणी करण्याचा प्रयत्न चिंतामणूचे युवराज डॉ. रघुवीरसिंह यांनीं कला आहे. परंतु पेशवे दस्तानील उपलब्ध माधनारून जरी विधान करावयाचे म्हटलें तरी डॉक्टरांच्या प्रतिपादनाप्रमाणें गिरधर बहादर व दया बहादर हे एकच दिवशीं एकाच लढाईत मारले गेले असे वाटत नाहीं. अधिकृत पुराव्याची मदत घेऊन मराठ्यांच्या या दान प्रतिस्पर्धांची मृत्युत्तरीख ठरविण्याचा प्रयत्न आम्ही यथामति पुढें करतो.

प्रथमत हें मागणें जरूर आहे की, श्री. सरदेसाई यांनीं आपल्या मराठी रियासतींत राजा गिरधर बहादर हा सारंगपूरच्या लढाईत इ. स. १७२६ त मारला गेला असें दाखविणारी

जीं सदा सात भालेबावी पत्रे (म. रि., मध्य वि. १, पृ. ३२४ ते ३२९) समाविष्ट केली आहेत, तीं अस्तल नाहींत असें नदलाल मडलेई याचे पत्राज रावराजा छत्रकर्ण याचे कडून ठाम समजलें आहे (भा. इ. स. म., नै., वर्ष १०, अक्र २ रा, पृ. ४०). आता ही गोष्ट खरी आहे की, इ. स. १७२६ सालीं मराठ्यानीं सारंगपूर परगण्यातून १५००० रुपये वसूल केले (पेशव्याची वरतार पृ. ३७, Malcolm). तसें पण सारंगपूरच्या लढाईचा ऊहापोह निरर्थक आहे हें वरील पत्राच्या अस्तपतेवरून स्पष्ट होत आहे. फिनहुता २९ नोव्हेंबर, १७२८ पावेतो तो माळव्याच्या सुभेदारीवर होता हें सिद्ध झाल्यावर आता अधिक पुराव्याची अंभक्षाच उरत नाहीं. वस्तुतः ही बनायटी पत्रे भागाहून तयार करण्याचें प्रयोजन काय, एतद्विषयी कार्यकारणभाव समजत नाहीं.

यानंतर पेशवा दत्तयच्या १३ व्या भागात जीं अस्तल पत्रे छापलीं आहेत, त्यावरून एकरुंद समरप्रसंगाविषयी व तदनुरूपी मराठ्यांच्या हालचालीसवर्षीं ठळक गोष्टी निश्चयात्मक अनुमानिता येतात त्याचा विचार कर.

ता. २९ नोव्हेंबर, १७२८ रोजीं लढाई झाल्यावर सरासरी २ डिसेंबरपर्यंत चिमाजी अप्पाचा मुकाम आमसों येथेच होता (पे. द. २२, पृ. ५). लढाईचे इतिवृत्त त्यानें बाजी रावराज दुसरेच दिवशीं लिहिलें. हें पत्र पोहचण्यापूर्वीच पेशव्याकडून चिमाजी अप्पास ता. ८ डिसेंबर, १७२८ रोजीं पत्र तेलें तें चिमाजी अप्पास उरजेन जणळ त्याच महिन्याच्या धाव तारखेस पोहचले. बाजीरावाचें हेंच एक पत्र चिमाजीन लवकर मिळालेलें दिसतें. त्यात बाजीरावानें “साप्रत बाजीच वर्तमान आलें कीं, तुमचे व गिरधर बहादर याचें युद्ध जाहलें. गिरधर बहादर बाजीरावाक जितकें सरदार व लोक मारून गिरधर बहादर बुडविला... . येसियासी ये गोष्टीचे तत्वता वर्तमान काय आहे ते खबिस्तर लिहून पाठविणें” (पे. द., भाग १३, प. १५). यावरून बाजीरावा यास चिमाजीचें पत्र ता. ८ ते २७ डिसेंबरच्या संधि कालात मिळालें असले पाहिजे. कारण ता. २७-१२-१७२८ रोजीं पेशवानें मुकाम बाजीम येथून चिमाजीस जें पत्र लिहिलें, त्यात आमसोंवाच्या पत्राची पोंहेंच दिली आहे. यात “गिरधर बहादर याचे युधी” हे शब्द पुढील विचारसरणीस पुष्टिगार असल्यामुळे महत्वाचे आहेत. गिरधर बहादरबाई झालेल्या युद्धात उदाजी पत्राधानें केलेला पराभव चिमाजीनें “राजर्षी उदाजी पवार बाणी व हुजूरच्या पत्रांनी कल मेहनत बहुत केली” म्हणून स्पष्ट झालात व्यक्त केला आहे. यानंतर बाजीरावानें चिमाजीस ता. ४-१-१७२९ रोजीं पत्र पाठविलें आहे (पे. द., भाग १३, प. २९). ५ त चिमाजीनें पाठविलेल्या ३० नोव्हेंबरच्या व २० डिसेंबरच्या पत्राची पोंच लिहिली आहे अन् या पत्रात लिहिलेला गिरधर बहादरबाचा उल्लेख पेशव्याच हातून नजरचुकीनें केला गेला आहे असें वाटतें. कारण ता. २० डिसेंबर रोजीं उम्रेनहून पाठविलेल्या पत्रातील विषय दया बहादर टटिला. हे पत्रेची रक्कम पत्रांनी आप्पा कडून जागूद आल. त्यास रुपये ४८” असे आहे (पे. द., भाग ३०, पृ. २८७). या नोंदीचा कार्यकारणभाव सिद्ध करायला दया. ही पैसलीची जागीन नयन मूळ चिमाजीनें पत्र

लिहिलेल्या दिवसाची तारीख आहे असे पेशव्याकडून आलेल्या ता. ४ व ९-१-१७२९ अशा दोन पत्रावरून नकी वाटते. ही पौहचण्याची तारीख म्हणावी तर ३० नोव्हेंबरचे आमसन्त्याचे चिमाजीचे पत्र बाजीरावास ९ ते २७ डिसेंबरच्या दरम्यान मिळाल्यावर हें पत्र केव्हा पाठविले असावे, याबद्दल कोडेच उत्पन्न होते आणि तें सोडविणें साधन-मथावरून शक्य दिसत नाहीं. हें दुसरें पत्र पेशव्याने चिमाजीस गिरमडगाऊ, प्रातः बऱ्याडहून पाठविलें आहे. त्यातहि २०-१२ १७२८ च्या पत्राची (२९ जमादिलावलची) नोंद आहे. पण चूक असलेल्या मजदुराची मात्र पुनरावृत्ति केलेली नाहीं (पे. द., भाग १३, प. ३३) तेव्हा ता. २९ नोव्हेंबर १७२८ रोजी मराठ्यांच्या पौजेची गिरधर बहादराशी लढाई होऊन त्यात तो मारला गेला, हें उघड दिसत आहे. परंतु वरील २० डिसेंबर, १७२८ च्या चिमाजी अप्पाच्या पत्रावरून व १७२९ च्या जानेवारीतील म्हहार दादाजी, दावलजी सोमवशी, पिलाजी जाधव, अताजी गणेश, बापूजी भीमत, मडोजी, धोंडजी महादेव व [पुढें एप्रिल महिन्यात] चिमणाजी दामोदर इत्यादिकांच्या पत्रावरून राजा गिरधर बहादराच्या पाडावानंतर मराठ्यांना दया बहादराशी पुनः लढाई लागले असे अनुमान करावेंच लागते (पे. द., भाग १३, प. २५-२६ २७-२८-३१-३२-३५ ३७ ३८-४६). कारण दया बहादराच्या मृत्यूबद्दल उजैनहून चिमाजीने जसे पेशव्यास कळविले तद्वतच वरील लोकांस कळविले असलेंच पाहिजे. यावरूनच वरील पत्राद्वारे सर्वांनीं चिमाजी अप्पाचे अभिनदन केलें आहे. म्हहार दादाजी लिहितो, “ प्रथम स्वामी स्वामी गेले. वडिलांचे आशिर्वाद व महाराज स्वामीचे प्रनाम थोर येश पदरी पडले. कीर्ति घोष दिगती झाला. ” दावलजी सोमवशी सर लप्कर यास “ सतोपाच्या कोटी ” झाल्या. पिलाजी जाधवांनीं “ श्रीने थार येश दिले ” म्हणून समाधान प्रगट केलें (दिधेवृत्त मराठ्यांच्या उत्तरेतील मोहिमा, पृ. ११). इतकेंच नव्हे तर कृष्णराव महादेव चामकरांनीं मुद्रा दया बहादरासवधीच उल्लेख केला आहे (पे. द., भाग १३, प. १७). याशिवाय चिमाजी अप्पांनीं १७२८ च्या डिसेंबरात सातान्यास दादाचास (म्हहार तुनदेव) दया बहादराचा पाडाव होऊन त्याजकडील १८ हत्ती हस्तगत झाले आहेत, असें शाहू महाराजांस कळविण्यास लिहिलें आहे (पे. द., भाग ३०, पृ. ४१). स्वतः शाहूमहाराजांनीं गिरधर बहादर याम पूर्वी वसुलीच्या कामात अडथळा करू नये म्हणून पत्र पाठविलें असताना माळव्याच्या सुभेदाराच्या मृत्यूबद्दल शाहूमहाराजांना काहींच गंधर्वातां मिळू नये हें आश्चर्य नव्हे काय ? उलट दया बहादरासवधी मात्र शाहूकडे बातमी जावी याचा राजकारणाच्या दृष्टीनें काहींच उलगाडा होत नाहीं. शाहूच्या सरदाराना दया बहादराबद्दल महत्त्व घाटत असल. पण महाराजांना गिरधर बहादराच्या पाडावाने वृत्त कळविणें चिमाजीला व बाजीरावाला क्रमप्राप्त नव्हतें का ? यानंतर शाहूमहाराजांनीं पावसाळा जवळ आल्यामुळे पुढील कार्योमवधीं मनमुचा करण्याकरिता सातान्यास चिमाजी अप्पाला स्वानदेशातून पौजेसह येण्यास कळविलें होतें. बरोबर उदाजी पवार यासहि घेऊन येण्याकरिता त्यात लिहिलें होतें (शा. म. रे., पृ. ४८, पे. द., भाग १३, पृ. १४ ता. १२-४ १७२९) यानंतर चिमाजी अप्पा मे महिन्यात पुण्यास येऊन दाखल झाला (न. स्था. च. ले. ४२).

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

तेव्हा एकंदर असल पन्थववहावसून असे अनुमाने भाग पडते की, मराठ्यांच्या फौजेने माडव घाटाचा अवलंब केल्यावर ती आमसन्धाच्या नजीक पोहचते न पोहचते तोंच बाकीनेर या मनावराच्या आसपास सुसज असणाऱ्या दया बहादराला मराठे आमसन्धास पोहचल्याचा सुगावा लागला असावा. ताबडतोब त्याने सैन्यास आमसन्धाकडे वृत्त करण्यास हुकूम केला. उपलब्ध साधनावरून चिमाजी अप्पाजी गिरधर बहादराशी लढाई झाल्यावर दया बहादर फौजेसह येऊन टेपला व त्याने ताबडतोब “बहमियाने” मराठी सैन्यावर हल्ला केला असला पाहिजे. मराठे काही बेसावध नव्हतेच ! कारण दया बहादर आपल्यावर लौकच चालून येणार याची त्यांना पूर्ण जाणीव होती. आमसन्धाला पोहचताच त्याला गिरधर बहादराच्या मृत्यूचे कटु सत्य कळले व बचपा काढण्याकरिता त्याने नुकत्याच निघालेल्या मराठी सैन्यावर त्याने निकरचा हल्ला केला. आमसन्धाच्या जवळ या आहू व आमसरे यांचे दरम्यान ता. २ या ३ डिसेंबर, १७२८ रोजी उभयतांचे घनघोर युद्ध झुल्ले. दायजजी सेमवरी सरलाकर यांनी आपल्या पत्नीस चिमाजी अप्पाच्या पत्रातील “दया बहादर फौजेनिशी बहमियाने चालोन आले, त्याचे व आमचे फौजेचे दोन महर युद्ध जाहलें. दया बहादर ठार पडले,” यावर जे मजूर समाविष्ट केले आहे तो या दुसऱ्या लढाईच्या राभयतेला पुष्टिकारकच आहे. गिरधर बहादरांनंतर लागोपाठ दया बहादराशी झालेले हे दुसरे युद्ध सद्या तास झालेले आहे, हे कोण नाकबुल करील ? तेव्हा अधिक सखळ पुराव्याचे अभावी एकाच दिवशी अर्गात २९-११-१७२८ रोजी हे दोघेहि काका पुतणे पडले हे अनुमाने किंवा ठाम विधान करणे धाष्टर्षीच आहे.

आता क्षमायलीत गिरधर बहादर यात उदाजी पवार व चिमणाजी दामोदर यांनी युद्धात मारला हे कोणत्या आधारावर लिहिले आहे समजत नाही (पे. ३१, पृ. ५६). ही लढाई १७२८ च्या सुरवातीला झाली असली म्हणून श्री. वि. गो. दिवे यांनी अनुमान केले आहे ते समुक्तिर दिसत नाही. कारण गिरधर बहादराशी झालेल्या युद्धात हजर असलेला चिमणाजी दामोदर दया बहादराच्या मृत्युवदल चिमाजी अप्पास पहादुरपुन्हाहून लिहितो वया, हेच समजत नाही. प्रचलित साधनावरून चिमणाजी दामोदर हा या वेळी माळव्याच्या स्वारीतच दिसत नाही. तेव्हा बरील लढाईच्या सत्यतेवद्दल साशरूच राहवें लागतें. वाशिनाथ चिंतेगावकर पवार वैशिष्ट्यतांत व मावजीकृत वैशिष्ट्यतांत जगदेवराव पवाराने हत्तीवरून दया बहादराचे शिर उडविले, असे म्हटले आहे यावद्दल तर अजून विश्वसनीय पुरावा नाही.

तेव्हा अधिक ऐतिहासिक सखळ पुराव्याची वाढ पाहून माळव्यातील मराठ्यांच्या या दोन प्रचल शत्रूंचा अतंमल बरील उपलब्ध साधनावरून जे निदर्शनास येतो त्यावरच पूर्ण विव्छून राहावे लागतें.

रामटेक येथील

रामदेवराव यादवाच्या कालचा शिलालेख

[लेखक-प्रो. वा. वि. मिराशी, एम. ए. व श्री. ल. रा. कुळकर्णी, एम. ए.]

रामटेक हे नागपूर जिल्ह्यातील रामटेक तहसिलीचे मुख्य गांव असून नागपूरच्या उत्तरेस १८ मैलावर वसले आहे. गावाला लागूनच असलेल्या टेकडीवर श्रीरामचंद्राचे पुतण देवालय असल्याने या गावाला रामटेक हे नाव पडले आहे. गावात व टेकडीवर अनेक तीर्थे व देवालये असल्याने ह्याची खरखान म्हणून वार प्रसिद्धी आहे. कार्तिक महिन्यात येथे मोठी यात्रा भरते, त्या वेळी आश्व्याजुच्याच नव्वे तर दूरदूरच्या प्रदरातून हजारों लोक देवदर्शनास येतात.

तीर्थस्थान म्हणून रामटेकची रक्षा आज निदान दीड हजार वर्षांहत्ती शुनी आहे. गुप्त वशातील प्रख्यात राजा द्वितीय चंद्रगुप्त विक्रमादित्य याची मुलगी प्रभावती गुप्ता ही विदर्भाच्या याकाटक वशातील द्वितीय रुद्रसेन नामक राजास दिली होती. लग्नानंतर योज्याच काळाने तिचा पति वारल्यामुळे ती आपल्या मुलाच्या नावाने राज्यकारभार पाहू लागली. व हाडातील ऋद्धपूर येथे सापडलेला तिचा ताम्रपट प्रसिद्ध आहे. हा ताम्रपट तिने 'रामगिरिस्वामिनः पादभूलात्' म्हणजे रामगिरीवरील श्रीरामचंद्राच्या पादुकाजवळून कार्तिक शुद्ध द्वादशीस दिला होता. प्राचीन कोरीव लेखात पादमूल या शब्दाचा प्रयोग पादुका असा होता. सध्या सामान्यतः श्रीदत्तानथाचीच पादुकारूपाने पूजा होते. पण प्राचीन काळी इतर हिंदु देवताहीहि पादुकारूपाने पूजा होत असे. वर उल्लेखिलेल्या प्रभावती गुप्तेचा मुलगा द्वितीय प्रवरसेन याच्या वेळचा एक ताम्रपट मध्यप्रांतातील चैतल जिल्ह्यातील पट्टन या गावाी दोन वर्षांपूर्वी सापडला होता,† त्यातहि महापुरुषाच्या म्हणजे विष्णूच्या पादुकाच्या देवालयातील अन्नछत्राकरिता काही जमीन दान दिल्याचा निर्देश आहे. इतर ठिकाणीहि विष्णूच्या पादुकाचा उल्लेख आढळतो. कविकुलगुरु कालिदास याच्या मेघ-दूतातील (श्लो. १२) यज्ञ रामगिरीरच काही काळ राहात होता. त्याने मेघाला अलंकेचा मार्ग सांगण्यापूर्वी रामगिरीचा 'चन्द्रैः पुंसां रघुपतिपदैरङ्कितं मेखलासु' (मनुष्यांना वद्य अशी श्रीरामचंद्राची पदे ज्यावर उमटली आहेत) असा निर्देश केला आहे. त्यावरूनहि कालिदासाच्या काळीहि रामगिरीवरील देवालयात श्रीरामचंद्राची पादुकारूपाने पूजा होत असे

‡ भारत इतिहास सशोधक महज्जने त्रैमासिक पुस्तक २, पृ. ८९ परा.

† या ताम्रपटावरील लेख लोकरच एपिग्राफिका इंडिकात प्रसिद्ध होईल.

असें स्पष्ट दिसते. ६ यानंतर काही काळाने तेथे राम व सीता यांच्या मूर्ती स्थापण्यात आल्या व लक्ष्मणाचेहि देऊळ बांधण्यात आले असें दिसते ६ म्हणून सध्या रामदेवाकर श्रीरामचंद्राचे देऊळ मागे व लक्ष्मणाचे पुढे असें दिसते सध्याच्या मूर्ती रामदेवास दुधाळा नामक तळ्यात सापडल्या व पूर्वीच्या मूर्ती भग्न झाल्यामुळे त्याची त्याच्या जागी स्थापना करण्यात आली असें समजते ?

प्रभावती गुप्तेचा ताम्रपट कार्तिक शुद्ध द्वादशीस दिला होता. त्यावरून तिने आदल्या दिवशी प्रगोथिनी एकादशीस उपोषण करून दुसऱ्या दिवशी द्वादशीस पारणे सोडताना या ताम्रपटात उल्लेखिलेला गाय एका ब्राह्मणास दान दिला होता असे दिसते प्रभावती गुप्तेचा पुण्यात सापडलेला दुसरा ताम्रपट (a) नंदिवर्धन गायाने दिला आहे. ते नंदिवर्धन रामदेव जळ नदर्वर्धन किंवा नागवर्धन या नावाने प्रसिद्ध आहे व रामदेवमाहात्म्यातहि नंदिवर्धन गावातील तीर्थोचा उल्लेख आढळतो ६ उपर्युक्तित्तिष्ठ ताम्रपट हाच ब्राह्मणाचा रागोत प्राचीन ताम्रपट असल्याने त्यात निर्दिष्ट केलेले नंदिवर्धन हे गाव त्या वेळी ब्राह्मणांची राजधानी असावी असा काही शोधकांचा तर्क आहे. तसें असल्यास प्रभावती गुप्तेच्या फाळी म्हणजे इ. स. च्या चौथ्या शतकाच्या अखेरीस रामदेवला राजधानीच्या सानिध्यामुळे पार म्हात्त आले असावे कालिदास निदर्शित असताना रामदेवास अनेकदा गला असावा व देऊळीवरून आसपासचा देवाचा पहात असता मेघदूताचे कथानक त्यास सुचले असावे असा तर्क करण्यास हरमत नाही. ७]

यानंतरचा रामदेवाचा उल्लेख महानुभावाच्या स्थानपार्थीत महानुभाव पथमस्थापक श्रीचक्रधर हे रामदेवास गेले त्या वेळच्या वर्णनात आढळतो. श्रीचक्रधर हे रामदेवाचा यादवाच्या फाळी होऊन गेले व पुढे सिद्ध केल्याप्रमाणे प्रस्तुत झालेलेहि यादवसालीनच आहे स्थानपोथी ही श्रीचक्रधराच्या फाळीन लिहिलेली नसली तरी तीत आलेले स्थळवर्णन श्रीचक्रधराच्या फाळ्यापासून आलेल्या परंपरागत माहितीवरून लिहिले गेले यात संशय नाही. प्रस्तुत फाटीर लेखात उल्लेखिलेली तीर्थे व दयाळये पुढे परिचित झाले दिली आहेत. त्यातील काही सध्या दारानिता येत नसली तरी त्याचा उल्लेख महानुभावाच्या परीन स्थानपार्थीत आढळतो त्यावरून ती पाथी व ग्राम झालेले परंपरागतच आहेत हे दिसून येईल व याशिवाय सिंदूरगिरिमाहात्म्य नावाची पोथी काही वर्तुषांनी नागपूर येथे भी जाली

६ अणवि गयेला विष्णूच्या पादुकाचीच पूजा केेली जाते

७ एतु न व वृक्षन् भिदूभिः माहात्म्यास एवमात्मा देव्यात उल्लेख आहे, ११ वी माहात्म्ये कार प्राचीन दिवस नाहा

८ रा व दिताल यांचा रामचंद्राचा लेख दृष्टिबल अतिवरी पु २७

(a) परिप्राप्तिमा इतिहास पु १५, पु २९ पहा

६ अ १, खो १-२, ८, ७, ११, ८ इत्यादि पहा

७] वा वि निरासी कालिदास (नवभारतप्रकाश) पु १२१ पहा.

८ या पोथीस उग्रा आमने मित्र झीतुन इति नारायण नेंव, दम्, ए, यांन इत्यादि आद्यांम मित्राया

यानीं छापून प्रसिद्ध केली, तीतहि रामटेकच्या व आजूबाजूच्या पंचप्रौढांतील तीर्थांचा उल्लेख व वर्णन आहे. हे माहात्म्य पद्मपुराणातून घेतले आहे असा शेवटी उल्लेख आहे तथापि सध्या प्रसिद्ध असलेल्या आनंदभ्रमप्रथांतील किंवा वैकुण्ठेश्वर प्रेसच्या प्रथावर्तीतिल पद्मपुराणात ते आढळत नाही. [त्यातील माहिती शेट्ट्यांच्या परिशिष्टात दिली आहे.]

वर उल्लेखिलेल्या राम व लक्ष्मण यांच्या देवळापरिज इतर अनेक देवालये टक्डीवर आहेत त्यातील काही पार प्राचीन असावी. तथे वामनावताराची एर मूर्ति भग्न स्थितीत आढळते. ती प्राचीन दिसत व म्हणून पुराणवस्तुसंशोधन खात्याने ती व तिचे विशीर्ण देवालय आपल्या ताब्यात घेतले आहे या मूर्तीचा उल्लेख प्रस्तुत शिलालेखाच्या सध्याच्या अवशिष्ट भागात तमंच रामटेकमाहात्म्यातहि कोठे आढळत नाही. टक्डीवर एकात एक अस तीन प्राकार असून शेवटचा प्राकार आलाहून गेल्यावर राम व लक्ष्मण यांची देवालये व त्यांच्या सभोवरा इतर लहान देवालये दिसतात हिंदूशिवाय इतरास या तिच्या प्राकाराच्या आत जाता येत नाही

प्रस्तुत शिलालेख लक्ष्मणाच्या देवळाच्या सभामंडपात गर्भगृहाच्या पुढील भित्तीत दरवाजाच्या उजव्या बाजूस बसविला आहे या शिलालेखाचा उल्लेख जनरल फर्निगहॅमचा सहाय्यक वेग्लर याने प्रथम केलेला आढळतो. हा सन १८७१-७४ साली रामटेकास गेला होता त्याला शेवटच्या प्राकारात जाऊ दिले नव्हते तथापि आपल्या हिंदु नाकराकडून त्याने त्याचा छाप काढविला त्यात रामदेव हे नाव त्यास आढळले † तथापि हा लख नागी व कदा करिता नंतराच्या याची काहीच माहिती त्याला देता आली नाही ‡ यानंतर डॉ फ्लीटमार्शत प्रस्तुत शिलालेखाचा एक असा छाप प्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ प्रो कीलर्टोर्न यास मिळाला तो छाप असा असल्याने कीलर्टोर्नला तो सवध वाचनात आला नसावा तथापि त्यातील सिंहण व रामचंद्र ही राजांची नावे त्याला दिसली ही नावे हिंदूय वशाच्या रायपूर शाखेतील राजाच्या नामावर्तीत दिसत असल्याने त्याने हे राजे कलचुरि किंवा हैदरवशाचे असावे असे एपिग्राफिया इंडिकामधील हरिश्चंद्रदेवाच्या खलारी या लेखाचे संपादन करताना म्हटले आहे † त्यानंतर कुझेन्स सन १९०१-४ मध्ये रामटेकास गेला होता पण त्यासहि आत जाऊ न दिल्याने प्रस्तुत शिलालेखाप्रिथी काही माहिती देता आली नाही या लेखाचा शवटचा उल्लेख मध्यप्रान्तातील प्रसिद्ध पुरातत्त्वज्ञ कै. रायचहादूर डॉ हिरालाल यांनी आपल्या मध्यप्रान्त वन्दाड यातील कोरीव लेखाच्या सूचीत केला आहे ॥ याप्रमाणे अनकदा या शिलालेखाचा निर्देश केला असला तरी अद्यापि कोणी तो समग्र छापला नाही त्यामुळे त्यातील माहितीबद्दल अनंदाचा गैरसमज झाला आहे या लेखाचे यादवकालीन इतिहासात महत्त्व जाणून आम्ही तो येथे संपादीत आहो

‡ हे नाव एकमात्राच्या ओळीतील असावे पण तेथे ते श्रीरामचंद्राचे वाचक आहे

‡ फर्निगहॅम-आर्किआलॉजिकल सर्व्हे रिपोर्ट, व्हॉ ७, पृ ११२ पहा

† पृ १, म्हा २, पृ २३० पहा

॥ पहिली आवृत्ति (१९१६), पृ ३-४, दुसरी आवृत्ति (१९२२), पृ ३.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

वर लिहिल्याप्रमाणे प्रस्तुत लेख लक्ष्मणाच्या देवळात गर्भगृहाच्या दरवाजाच्या उजव्या बाजूस भिंतीत बसविलेल्या दगडावर कोरलेला आहे. आरभी हा लेख पार मोठा असावा पण सध्या त्याच्या फक्त ७५ ओळी दिखतात. त्यानीं २ फूट ६ इ. रुंद व ३ फू. १ इ. उंच इतकी जागा व्यापिली आहे. या लेखाचे दोन भाग पडतात. पहिल्यात १ ते ३१ ओळी व दुसऱ्यात ३२ ते ७५ ओळी येतात. हे दोन भाग ३१ व्या व ३२ व्या ओळीत ‘ळ’ कारकृति चिन्हे काढून निरनिघळे दाखविले आहेत. शिलेचा पृष्ठभाग अनेक ठिकाणीं-विशेषतः वर, खाली व डाव्या बाजूस खराब झाल्याने लेख नुडित झाला आहे. या लेखाच्या आरभी एका राजवशाचे व त्यातील पुरुषांनीं केल्या पराक्रमाने वर्णन केले होते, पण हा भाग पारून खराब झाल्याने त्यातील बहुतेक ऐतिहासिक माहिती आतां नष्टपाय झाली आहे. दुसऱ्या भागात रामटेकच्या देवळाचे व तीर्थोचे वर्णन आले आहे. यातील आरभीचा भाग बचवचा शायत आहे, पण खालचा भाग पुनः अतिशय खडित झाला आहे.

या लेखाची लिपी इ. स. च्या बाराव्या तेराव्या शतकातील नागरी आहे. पृष्ठभागाचा अनेक ठिकाणीं उपयोग केला आहे. ‘रि’ बद्दल ३, व त्या ठिकाणीं ४, ५ बद्दल ८, आणि ८ बद्दल ५ लिहिलेले अनेक ठिकाणीं आढळतात. ५ व ५ याच्या पूर्वी येणाऱ्या विसर्गाबद्दल ५ चा उपयोग केलेला आहे. काही ठिकाणीं अयग्रहांचे चिन्ह घोरले आहे.

या लेखाच्या पहिल्या चार ओळींतील बहुतेक सर्व शब्द नाईसि झाल्याने त्यातील मजकुराचा पत्ता लागत नाही. पाचव्या ओळीत ‘यादवो चंदाः’ व ‘[य] कुवंदाजः’ हे शब्द येतात, त्यावरून ज्या राजाच्या कारकीर्दीत हा लेख कोरविला गेला तो शत स यादव वशी म्हणवीत असं हे उघड आहे. या घशातील एका राजाच्या पराक्रमाचे वर्णन पुढील ओळींत आले होते. पण त्यापैकी रुद्र (ओळ ७) अंधाधिप व चोल (ओ. ८) व पदानिर्गुर्जेरेन्द्र (ओ. ९) एवढीच त्याच्या शत्रूंची नावे शिद्ध झाली. नवव्या ओळीच्या शब्दांनीं ‘जैत्र’ असा शब्द आला आहे वा जैत्रपाल या नावाचा अशेष असावा. पंधराव्या ओळीत मिहणाचा उल्लेख त्याच्या नंतरच्या राजाच्या वर्णनात आला आहे. मिहणाचे नाव १३ व्या ओळीतहि आले असले पण त्याची पहिली दान अक्षरे कुटून गेली आहेत. साळव्या ओळीत श्रीराघव नामक अधिकाऱ्याची घशाखळ मुरू होते. तो यायिनायक नामाच्या शहराचा नाहू होता मंतराच्या ओळीत असे म्हटले आहे की, श्रीरामचंद्राजाने आपल्या साम्राज्यातील समृद्धीमुळे मुंदर दितणाच्या लक्ष्मीला या राघवाच्या स्वार्थीने केले व स्वतः श्रीराघवाला जलिलकल्पानुषुण जरा क्रियाच्या सहजागती समान सांग. अठराव्या व एनाणिसाव्या ओळीतहि याच राघवाचा शत्र्याला म्हणून उल्लेख आल्या दिसता त्याची फनी राजाची हिचे नाव १९ व्या ओळीत आले आहे. एकदा या राघवाने आपल्या शुभ्र ग्रंथ १०० की, “मंगरु, आश्रम मंगरी माहीत आहे. तेव्हा हा अगाध समारंभावर तम्हा जग्याम योग्य जगा एगदा उपाय मन्त्र नागास.” त्यावर, “गिणूच्या मंगरीगिराव दुसरा उपाय नाही” असे त्या शुभ्र उत्तर दिले. व नंतर

या टकडीरीत व आनूगत्या दवळाचें व तीर्थचें वर्णन केलें लखाच्या पहिल्या भागान रामचक्राच्या चारी बाजूच्या घन्धर, मुधर, बदर व आजनय या चार दवळाचा उल्लेख आला आहे दुसऱ्या भागान भिंदूरगिरिमाहात्म्यातल्याप्रमाणें रामगिरीरीत व त्याच्या सभोवतालच्या दवळाचें व तीर्थचें वर्णन केलें आहे यातील बरीचशी भिंदूरगिरिमाहात्म्यात व काही महाभारताच्या स्थानपार्थीतदि वर्णिल्लीं आढळतात या सर्वां उल्लेखारून व स्थानिक माहिती करून त्यातील बहुतांश स्थानां हि निश्चितपणें ठरविता येत तमा प्रयत्न या लखाच्या शवरी परिशिष्टात केला आहे

मागे सांगितल्याप्रमाणें खलारी येथील गिला-स्ताचें संपादन करत असता कीर्तननें प्रस्तुत शिलालेखाचा उल्लेख केला आहे त्यातील सिंह व रामचंद्र ह राज, खलारी लख ज्या हस्त्रिदशव नामक हैदरगरी राजाच्या कारकीर्दीत कोरविला होता, त्याच अनुक्रमें फामह व पिता असले असें त्याला वाटले व त्यावरून कलचुरि विजा हैदरगरी राजाचें राज्य पश्चिमत नागपूर प्रांतापर्यंत पसरले होतें असा त्यानें निष्पन्न काढला कलचुरि राजाच अनन लख आणापर्यंत प्रसिद्ध झाला आहत त्यातील बहुतांश एका विशिष्ट घाटाचा उपयोग केला आहे त्याला कलचुरिदश विजा चादिसा असें म्हणतात या घाटाच्या भितीचा विचार करून कीर्तननें असें अनुमान ठाडें की, कलचुरि घाटाचा आरंभ पूर्णिमान्त आश्विन महिन्याच्या शुद्ध प्रतिपदेस होत असता पण हिंदुस्थानात आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस एखाद्या घाटाचा आरंभ होत होता याविषयी निश्चित पुढास त्याला आढळना घरी प्रसिद्ध संहितेक हन्री डोमर कोलटुक याचें एक पत्र त्याच्या मुलां लिहिल्ल्या चरित्रात कीर्तनला सापडलें त्यात नागपूर प्रांती आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस वपारंभ होता असें म्हटलें होतें रामदेवच्या लेखावरून कलचुरि विजा हैदरगरी राज्य नागपूरपर्यंत पसरले होते असा कीर्तनला वाटले व कोल टुकच्या पत्रावरून कालुकच्या कालापरत नागपूर प्रांती आश्विन शुद्ध प्रतिपदेस वपारंभ होत होता असें दिसलें तेव्हा नागपूर प्रांतातील हा वपारंभ कलचुरि शक या प्रांतात प्रचलित होता याचा त्यानें स्थानिक मानला व त्यावरून या घाटाचा वपारंभ पूर्णिमान्त आश्विन महि न्याच्या शुद्ध प्रतिपदेस होत असा असा निश्चय त्यानें प्रस्थापित केला तेव्हा प्रस्तुत शिलालेखात काण्या राजवशाचें वर्णन आहे याचा विचार केलें या शिलालेखाच्या अथा वरिंताच नव तर कलचुरि शकाचा आरंभ निश्चित करण्याकरितां हि महत्वाचा हणार आहे

हा लख समस्त पाहण्याची सवि कीर्तननें मिळाला नही या लखाचा एक अस्पष्ट छापच त्याच्यापुढे होता आन शेकडों वर्षे या लखाला तलाचीं काजळीचीं व चुन्याचीं पुटे रसलीं असल्यानें त्याचीं अवशिष्ट अर्पेहि बहुतेक बुजून गलीं आहेत त्यामुळे याचा

§ ५ १९३ पहा कोलटुक हा नागपूरच्या भोसल्यांच्या दरबारीं हजरनाचा वकील म्हणून १८ मार्च, १७९९ ते १९ मे, १८०१ पर्यंत होता सन १७९९ च्या नागपुरातील दस्त्याचें वर्णन कोलटुकनें केले आहे त्यात त्यानें हें विधान केलें आहे

† Festgruss an Rotl या पुस्तकांतील त्याचा कलचुरिदशकाचा वपारंभ हा छेद पहा

“ सरदेसाई स्मारक प्रथम ”

चमाला छाय घेता घेत नाही व घेतलेल्या आपावरून लेप्त वानर्णे अत्यंत नठिण जातें रायवहादुर हिरालालनीं हा एरा समस्त पाहिला हाता व त्यात त्यांना यादवी वशा ही अर्थेहि दिली होती पण यात देवगिरीच्या यादवाचें वर्णन आलें असतें असें न मानता किल्ल्यांतच्या मनाचाच अनुवाद त्यांनीं केला आहे व हैदरवशी राज हे यदूच्या वशातील राजे असल्याने त्यास यादव मानण्यात हरकत नाही असें त्यांनीं प्रतिपादिलें आहे यदु, नंतर त्याचा मुलगा सहस्रजित् व त्यानंतर हैदर गदी वशावळ पुराणात आढळत असल्याने हैदर ह यदुवशाज हाते यात संशय नाही पण रुढीमुळे यादव हें नाव यदूचा दुसरा मुलगा कोण्टू हाच्या वंशजानाच प्राचीन काळापासून लावण्यात आलें आहे § कलचुरि राजाचें साम्राज्य उत्तर हिंदुस्थानात दहाव्या व अकराव्या शतकात दख्खन पसरलें हातें व त्या वशाच्या दोन शाखा मध्यप्रांताच्या पूर्वजडील छत्तीसगढ या मार्गात रतनपुर व रायपूर येथे मराठ्यांची सत्ता स्थापित झाल्याने राज्य करीत होत्या हे राजे आपणाम हैदरवशी म्हणवत त्याच अनन्य लेख सापडल आहेत, पण त्यातील एकमतहि त्यांनीं आपणास यादव म्हटलें नाही किंवा आपल्या पूर्वजाच्या यादीत यदूचा उल्लेख केला नाही तेव्हा रामटकच्या शिलालेखातील राज आपण यादव म्हणरीत असल्याने त हैदर अर्थास सभ्यनीय नाही शिवाय हैदरवशी राजाच्या नामान्वयित जैनपाल हासारें नाव कोठेहि आढळत नाही हें नाव या लेखात मध्यव्या आळीच्या अखरीस आले असतें हें वर दाखविलें आहे शिवाय प्रस्तुत लेखात निर्दिष्ट कलसे सिंहा व रामचंद्र हे राजे हैदरवशी हाते असें मानण्यात सर्वांनीं मांडी अडवण घेत ती ही की, छत्तीसगढात चौदाव्या पंधराव्या शतकात रायपूर थें राज्य करणाऱ्या या राजांनीं किंवा त्याच्या पूर्वजांनीं रुद्र, आभ्राधिप, चाल, गुर्जरेंद्र या राजावर कधीं काय मिळविण्याचें त्यांच्या किंवा इतरांच्या लेखातहि नमूद नाही कारण हे राजे दुर्बल असून यानें राज्य सामान्यत रायपूर जिल्ह्याच्या पलीकडे चौदाव्या पंधराव्या शतकात पसरलेले दिसत नाही शिवाय या शतकात रुद्र नामाचा फाणी राजा राज्य करीत हाता असेहि दिसत नाही त्यामुळे प्रस्तुत लेखातले सिंहा व रामचंद्र हे राजे हैदरवशी हात हे कील्लोर्न व हिरालाल याचें मत बरोबर दिसत नाही

याच्या उलट सिंहा व रामचंद्र ही गारे दवगिरीच्या यादव वशातील प्रतापी राजाची ग्दणून प्रसिद्ध आहेत हे राजे ह ए च्या तेराव्या शतकात राज्य करीत हाते नवव्या आळीच्या शेवटीं आलेले जैनपाल हें नाव सिंहाच्या रित्याचें दिसते सतत्या आठव्या आळीत रुद्र, आभ्राधिप, चाल कॅरे नावें जैनपाल राज्याच्या परानमाच्या वर्णनात आलेली दिसतात कारण हेमाद्रीचा व्रतखंड § रामदवराजाचा पेत्रणाचा ताम्रपट || इत्यादिकावरून जैनपालानें सार्वभौमवशी रुद्रदाचा परामर करून त्याच्या पुतण्यास गादीवर बसविलें अने वर्णन आढळत रुद्र राजाचा काहीं ठिकाणीं आभ्र म्हणूनहि उल्लेख आढळतो त्यामुळे

§ पात्रिटर याचें *Ancient Indian Historical Traditions*, पृ. ८७ पहा

§ ठिठगाथिते पत्रोचिंशसन रौद्रख रौद्राकृत । इत्ता पूरुषयेप्रथम विविना लब्धसिलोदीनय ।

‡ रुद्रियम् ऐदिकरी, ख. १४, पृ ३२६.

प्रस्तुत लेखातील जैरपाल, सिंहाण व रामचंद्र ही नावे यादववशी राजार्चा होत असे निर्निवादपूर्णे म्हणता येते. यादवांचे राज्य मध्यप्रातात पूर्वेस बालाघाट जिल्ह्यातील लांजी या गावापर्यंत पसरले होते, हे लांजी येथील शिलालेखावरून स्पष्ट दिसते. हा शिलालेख सध्या नागपूरच्या सप्रहालयांत ठेवला असून त्यात रामदेवरावाचा उल्लेख आहे.†

यादवांच्या इतर लेखावरून सिंहाणाच्या नंतर त्याचा नाव कृष्ण हा गादीवर बसला असे दिसते. पण त्याचे नाव या लेखाच्या अवशिष्ट भागात आढळत नाही. तथापि ते पधराव्या ओळीत आले असते असे अनुमान करता येते, कारण त्या ओळीत आपल्या मुराज्याने त्याने पृथ्वीला सिंहाण राजाचा वियोग मानू दिला नाही असे एका राजाविषयी म्हटले आहे, ते अर्थातच सिंहाणाचा उत्तराधिकारी कृष्ण याबद्दलच असावे. कृष्णाचा बहु महादेव व त्याचा मुलगा आमग यांची नावे या लेखात आली होती असे वाटत नाही. यानंतर मागे सांगितल्याप्रमाणे कृष्णाचा मुलगा रामचंद्र राजा याचे नाव १८ व १९ या ओळीत आले आहे. हा रामचंद्र म्हणजे श्रीहानेश्वरांचा समकालीन राजा रामदेवराव यादव होय.

प्रस्तुत लेखात उल्लेखिलेले राजे हे यादव वशी होते हे याप्रमाणे सिद्ध झाले आहे. शिवाय कलचुरि किंवा हैहय याचा एकही शिलालेख मध्यप्रातातील मराठी जिल्ह्यात सापडला नाही. म्हणून कलचुरि राजाचा बर्णारभ आश्विन महिन्यात होत असे हे कीर्तनेचे मत नागपूर प्रांताच्या बर्णारभाच्या रुढीने सिद्ध होणे शक्य नाही.‡

प्रस्तुत शिलालेख अनेक ठिकाणी रजित झाल्यामुळे तो बनाविण्यात काय उद्देश होता हे सांगणे कठीण आहे. तथापि १६ व १७ या ओळीत श्रीराघव नावाच्या अधिकाऱ्याची वशावळ दिली आहे. व त्यावर राज्याचा भार टाकून रामचंद्र राजा विलासमग्न झाला असे म्हटले आहे. पुढे ६३ व्या ओळीत काही विशिष्ट काम केल्यावर या राघवाला वृत्तकृत्य वाटले असे बर्णन आले आहे. त्यावरून या लेखाचा उद्देश राघवाची रामदेव येथील कामगिरी—कदाचित् लक्ष्मणाच्या देवळाचा जीर्णोद्धार—नमूद करण्याचा दिसतो. ७० व ७१ या ओळीत माईदेव नावाच्या अधिकाऱ्याचा उल्लेख आहे. तो उपरिनिर्दिष्ट राघवाचा रामदेवला नेमलेला अधिपती असावा.

ज्या टेकडीवर श्रीरामचंद्र व लक्ष्मण यांची देवळे बांधली आहेत तिची मिदूरगिरि व तपगिरि अशी नावे प्रस्तुत लेखात आली आहेत. यापैकी पहिल्या नावाबद्दलची कथा या लेखाच्या २३ व्या ओळीत आली आहे. ही ओळ बरीच खडित झाली आहे. तथापि अवशिष्ट

† हिरालाल याची मध्यप्रात, बन्दाड यातील लेखाची मूर्ति (दिनीयावृत्ति) पृष्ठ २० पहा. या मूर्ति 'या लेखाचा बाही भाग रामदेव लेखाशी तंतोतंत जुळतो' हे हिरालालाचे विधान मात्र चित्त आहे. कारण तसा भाग आम्हास आढळला नाही

‡ ही रुढीही कोलत्रुकच्या काळी नागपूर प्रांती प्रचलित होती असे दिसत नाही. दसव्याचा मोठा समारंभ पाहून कोलत्रुकची तशी समजूत झाली. त्या वेळीहि नागपूर प्रांती चेनादि शालिवाहन शक प्रचलित होना हे तत्कालीन कागदपत्रावरून दाखविता येते.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

भागावरून, ‘यथे नरसिंहाने आपल्या तीक्ष्ण नरनामानी हिरण्यकशिपूचें वक्ष स्थळ पाडलें त्यानून बाहाणाच्या रत्तानें हा सर्व प्रदेश मावला गला, तेव्हापासून याला सिंदूरगिरि म्हणू लागल,’ ही कथा त्या ओळीत वर्णिल्ली दिसते सध्या या टकडीवर वृसिंहाची भव्य मूर्ति असलली दान दवळें आहेत रायवहादूर हिरालाल यांनी अनुमान कल्याप्रमाणें सिंदूरगिरि हें नाव प्रारंभी या टकडीवरच्या ताबूस साऱ्या दगडावरून पडलें असायें या टकडीत तपगिरि (किंवा तपागिरि) म्हणण्याचें कारण सिंदूरमाहात्म्यात असे दिलें आहे कीं, येथें शूद्रमुनि शनूक तपश्चर्या करित हाता नंतर श्रीरामचंद्रांनी मृत ब्राह्मणपुत्रास जिवंत करण्या करिता आपल्या चंद्रहास खडानें त्याचा शिरच्छेद केला तव्हा शनूकानें तीन वर मागितले त ह कीं, माझ्या देहाचें या ठिकाणीं शिवलिंग व्हावे श्रीरामचंद्रांनी या गिरीवर सदोदित वास्तव्य करावें व यात्रेकरुनीं श्रीरामचंद्राचें दर्शन करण्यापूर्वी माझें दर्शन करावें त्याप्रमाणेंच सध्या या नरक टकडीच्या दक्षिणेच्या टाऱ्यावर असलल्या धूम्रधराचें प्रथम दर्शन करून नंतर श्रीरामाच्या दर्शनास जातात शनूकाची कथा प्रस्तुत लक्षाच्या ४९ व्या ओळीत आली आहे तीत धूम्राधनामक शिवलिंगाचा उल्लेख आहे

वाल्मीकि रामायणाच्या उत्तरकांडात शनूकाची कथा आली आहे तव्हा तथील वणत रामटेनास कितपत शुद्धतें तें पाहू उत्तरकांडात शनूक शैवल पर्यंताच्या उत्तरत एका विस्तीर्ण तलावाच्या काठी तपश्चर्या करित हाता असें वर्णन आलें आहे † या शैवल पर्यंताचा इतर काठें निर्देश समजत नाहीं तथापि रामायणातच विंध्य व शैवल या पर्यंतामधाल दशमर दण्ड या नावाचा राजा राज्य करित होता ‡ त्यानें एका ब्राह्मण वन्यवनर बलात्कार केल्यामुळे शैवल पर्यंताच्या आसपासचा क्षमर याजनें प्रदेश उध्वस्त झाला व त्यालाच पुढें दडकारण म्हणू लागल असें म्हटलें आहे † या दण्ड किंवा दाण्डक्य राजाला इतर ठिकाणीं भोज शनूक हा विंथाच्या दक्षिणत विदर्भांतच तपश्चर्या करित हाता हें उपज आहे शनूकाला ठार मारल्यानंतर श्रीरामचंद्र विमानात बसून दयासह अगस्त्याभ्रमीं गेले असें रामायणात म्हटले आहे ‡ पण शनूकाच्या वधस्थानापासून अगस्त्याधम किती दूर हाता याचा स्पष्ट निर्देश

‡ दक्षिणादिशमाक्रामत्ततो राजर्षिर्नन्दन । शैवलस्थोत्तरे पार्श्वे ददर्श सुमहत्तर । तस्मिन् सरसि तप्यन्त तापस सुमहत्तप । ददर्श रायव श्रीमाहृम्यमानमधोमुखम् ॥ अ० ७१, १३ १४ शैवलपर्यंताविषयी टीकांसार राम म्हणतो, शैवलस्थ शैवलरायस्य त्रिन्धसमीपदक्षिणभागवर्तिगिरि ॥

‡ उत्तरकाण्ड, अध्याय ७५, श्लोक १६

† उत्तरकाण्ड, अध्याय ८१, श्लोक ८

¶ दाण्डक्यो नाम भोज कामात् माहृम्यमानमधोमुखो विनमाश । अ १, प्र ३

‡ उत्तरकाण्ड, अध्याय ७६, श्लो १६ २०

रामायणात आढळत नाही. एवढीत, रामायणात उत्तरेतल्या स्थळाच्या इतकें दक्षिणेतील स्थळाचें वर्णन स्पष्ट व निःसंदिग्ध नाही त्यामुळे एका कोट्टे होती याचदल विद्वानात वाद मानून राहिला आहे. तथापि उत्तरकांड लिहिले गेले त्या काळीं विध्य पर्वताच्या दक्षिणेस व गोदावरीच्या उत्तरेस विदर्भात कोट्टे तरी शत्रूणाच्या तपश्चर्येचें स्थान हेंतें यात संशय नाही. रामायणातील या स्थानाचें वर्णन रामटक्काम जुळेल असें आहे. कारण रामटक्काम टक्कीच्या पायथ्याशीं अंबावळ नागचा तलाव अद्यापि स्थिरमान आहे. [या भागात रामटक्काइतकें शत्रूकर्म्येचीं सरद असें प्राचीन स्थान दिसत नाही म्हणून उत्तरकांडाच्या कर्त्यामहि रामटेक हेंच शत्रूकाच्या तपश्चर्येचें स्थान म्हणून निश्चित हतें असें मानण्यास हरकत नाही. ॥]

ओळ

शिलालेख

- 1 णु
..... मयाधमु.....
- 2 पूजित.
..... स्तव्ये (त्वे) नऽ
- 3 देवासुरोर.....
..... अचरितो.....
- 4 क सुकविसार्थपथे प्रा.....
..... प्रोत्सृष्टे (१)
- 5 शुग्म ॥ ततोभूद्यादयो वंशः
..... किं वर्ण्यतेऽ [चं].....
[य] इवराज

॥ वर उल्लेखिलेल्या सोळा अध्यायाच्या सिंदूरगिरिमाहात्म्याशिवाय आणखी एक ४५ अध्यायाची ग्रंथ नागपूर येथील सुप्रसिद्ध वैज्ज्वलेय श्री वृत्तु भगवत्पूजिती याच्या नविलानवळ आम्हाम पहावयास मिळाली तीत (अ २, श्लो २० २२) तपोगिरि व सिंदूरादि या दोन नांवा शिवाय महाशैवल नांवाचाहि उल्लेख आहे व या गिरीवर श्रीशंकर ऋषास आणतात (अस्मिन् गिरिवरे शम्भो शैव लाति यतो भवान्) म्हणून यास शैवल म्हणतात अशी व्युत्पत्ति दिली आहे हें ब्रह्म सिंदूरमाहात्म्य पद्मपुराणाच्या कौमारखंडातून घेऊन रामानंदानें लिहिलें असें त्यात म्हटलें आहे पण यातील शत्रूकर्म्याविषयीचा मास बाल्मीकि रामायणातून जशाचा तमा घेतलेला दिसतो पद्मपुराणाच्या छापील प्रतीत कौमारखंड आढळत नाही तथापि या माहात्म्यांतील वर्णनावरून रामटेकला शैवलगिरी म्हणत असोवे या आमच्या अनुमानाला पुष्टि मिळते

§ या लेखातील दुसऱ्या अर्धचंद्रावृत्ति कप्तात व अष्टाष्ट अक्षरें चतुष्कोणी कप्तात दाखविलीं आहेत एतार्दें अक्षर लेखान गजालें असल्यास ते चतुष्कोणी कप्तात दऊन त्याला तारवाकिन घेले आहे

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

- 6[क्षो]णिपालप्कालः § प्रोचद्वैरिवीर.....
जंभशशु । भ्रश्यत्कलंक-
 विधुम.....
- 7यस्याति भीषणरणांगण.....
मंडलमिदं स्मरति स्म
 रुद्रको [ला ?].....
- 8लीवनालीतलग (?)
 भुजगवा त्वमंघ्राधिपत्वं
 रे चोड विमुंच द [पै]..... धरानाथप्रबोध
- 9पि (खि) लभूपतीनां
 शिर [स्तु ?].....[गुर्ज !] रेन्द्रः पराद्रमुखो यस्य
 पुरो रणेभूत्.....हेपु महामहीन्द्रे जैत्र-

- 10दि [शि !] प्रभिक्षप्रति-
 भटविक्र [म ?].....[मीकित*] कौषे-
 र्गगनमिव सतारं संध्यया स..... [क] रोटकराणां सादर्यस्य
- 11[क्षो ?] णिपतेरस्य
 भूमिपालो हासिनिहतप्रति-
 भटेभकुंभद्वयीपदुष्ट.....कमुक्ताच्छलाद । अमुष्य
- 12महीरुहस्य
 यशस्ता चंद्र.....वाचस्पतेः ।
 तेजोभिर्दिनकुट्टचामपि हठादा [धि] कय.....झालयभोग-
 भूमिरभवत्काल—
- 13णः
 देवनामा गुणाभि.....कृष्ट-
 चंदकोदंडमुक्तेः शितकांडदण्डैर्विप (ख) णिदतारक्त..... देहपं (खं)
 दैरमंडि क्षितिराह्वस्य ।
- 14
 [मा] साद्य शान्ति परमामवाप..... जगती क्षितीशः । शशाश (स)

§ क्षोणिपाल २ बालः अर्धे वाचावै.

§ “ सिपणदेवनामा ” अर्थे वाचावै.

विश्रामतरुस्ततो यप्फलेमहिर्ऽर्याचकपत्रिपंकेः । धराचक्रं भ्रांत्वातु
(त्रि) दश—

15
धिष्ठाय रचयत्यहो नृत्यत्क [बंध] .. अपारसंसारसमुद्रसारै-
र्यगः सुधौघैर्वसुधा यदीयैः । श्रीसिंहणक्षोणिपतेर्वियोगतापं जहौ ॥

16
..... [मः] हीतले । यामिनायक इति क्षमातले नि . दशोभरैः ।
तत्सुतः सकललोकविभ्रुतो न श्रुतः कचिदपीह यत्समः तस्याप्ययं
राघवदेवनामा

17 .. .
..... [गु] णगौरवदणयिनं श्रीरामचंद्रः प्रभुर्य साम्राज्य-
समृद्धिसुंदररुचः पात्रं विधाय श्रियः । श्रीढोद्यानतलेऽपि (त्रि) लोज्ज्वल-
कलालीलागृहस्त्रीजनालाप—

18
..... श्रीरामभूपत्वधरस्य शय्यापालीकृतात्मानममानसत्वं (त्र्यं) ॥
श्रीविद्यनाथशिवपादपयोजभक्तिसंपादितापि (त्रि) लमहत्त्वं (त्र्यं) पदाय
तस्मै । के के नृपा ज—

19
..... द्वीरं क्षातिरपि प्रधानकुलजं श्रद्धा यथा सात्वि (त्रि)
कं । तद्वद्भूषयति स्म यं पृ (त्रि) यतमा सौभाग्यसौंदर्यभू राजासीति
गुणाश्रया गुणगणाधारं धुरो—

20
..... दिनकृद्दिनकुशु (दृष्ट) ति । गुरुमात्मीयमित्येष प्रपच्छ
तदनु द्विजम् । जानासि सर्व्वं भगवंस्ततस्त्वां पृच्छानि पर्युत्सुकतामुपेतः ।
अगाध संसारपयोधि—

21
..... पि (त्रि) लपारदृष्ट्वा ॥ शय्यापालकुलाधीश
नित्रोधेदे वचो मम । संसारसागरोत्तारकारणे न हरे परं । अवतारा
दशाप्यस्य रामस्ते [पां ?]

22
..... वायुपुत्रयुक्तो वसत्युत्तमयोगिचिन्त्यः ।
महीधरस्यास्य तपंगिरेस्तं प्रभावमग्न्यं किमुदाहरामि । विहाय मे . . .

23

.....साय रघूदहस्य ॥
भागवदेवो बृहतिः सुरारोवि (वि) भेद वक्षः करजैः शितोद्भिः । तद्रक्तपूरा-
रुणितस्ततो यं

24

.....[सु] ज-
कथां सौंदर्यसारैः पुनस्तद्वद्वक्तुममुं वृ (वृ) हस्पतिसमोऽप्यन्यो हि जानाति
कः । पवी समुद्रं तुलकेन यस्तं सुनी [श ?]

25

.....
मनो मृदु.....[रा] मेध्वर इतीह कीर्त्यते । श्रीरामाय सुनीश्वर
कलशभूमध्येसमे द्र (द्र) तणः । श्रुत्वैतस्य गिरः प्र [भावः]

26

.....विलोक्य सादरं जन्तुमुच्यते द्र (द्र) दहस्यया । गोविन्दा-
(वा) लभमदायधादिपापौघपूर्णा अ.....

27

.....लयपर्यन्तं । कृतोपवासा हरियासरे ये कुर्वन्ति रात्री रघु-
नन्दनाग्रे तपगिरीऽजागर [णं]

28

.....मराधिकाभिः ॥ घटेश्वरं चैव सुधेश्वरं च कैदारमीशं च तथा-
जनेयं । द्वारेश्वर.....

29

.....[म] जनेन श्रुतिं निर्णय्य वं (वं) धच्छिदा स्वाच्छर्चं मनुजा
भजन्ति भवने भर्गस्य यत्तत्पदं ॥ म.....

30

.....प्रभायं । शक्नोति चक्रे न गुरुः सुराणामन्यस्य
तत्कस्य.....

31

.....श्रीजप (स) नास्ति ७ ७ ७ वृ (त्रि) भुवन-
जनतापूज्यपादारविन्दं ज्ञात्वा श्री.....

६ ' तपोगिरी ' अर्धे वाच्ये. नि. मा. ५५५ छवीह पोधीह तपगिरी अर्धे वाच्ये
दिमते. एष दुमन्या हस्तलिखित शुद्धलिखितगिरिमाहन्मत्त तपोगिरी अर्धे शुद्ध नाव दिष्टे अर्धे.

32

..... ७ ७ ७ लत्य (१) नलां समयमभयः शंखपाण्यंतिकस्थः ॥
तामग्नितीर्थमभवां विभूर्ति

33

.....म्व (म्ब) तीर्थं नरः स्नात्वा पूजयित्वा-
वि(वि)क्रापाति । अंवि(वि)क्रानाथसदने याति भोगैकभूमितां ॥
अधिगम्य वरुणतीर्थं

34

७ ७ वरुणादि लोकपालैर्बद्धितचर[ण].. स्व (१) रिशरणं । यत्शु-
कृतीर्थेऽप्यभिपेकमाजां जायेत पुन्यं (पुन्यं) नरपुंगवानां । तद्वन्मेधादिम
हामपा (ला) नामोर्ध्वं लम्बं न तपोभि—

35

७ रुग्ने ॥ ती [र्थं] वृत्तिहस्य कथं [चि*] दाद्यैः पु [प्येः*] समासाद्य
विशुद्धभूतैः । नरस्य लोकतृ (त्रि)तये करस्थं किर्माप्सितं नास्ति
दुरापमन्यैः ॥ अष्टमे च कुरुक्षेत्रनाम्नि तीर्थवरे नरः । निमज्ज्य व्र (व्र)-
ह्मत्यादिभृजा शुद्धो दिवं व्र—

36

जेत् ॥ तीर्थपंचकमिहाचलराजेयत्रिलोकविदिते विदि [ता]ख्यं ।
तत्प्रभावकथने न समर्थो देवसार्थगुरुरस्ति न सोऽपि ॥ लक्ष्मीतीर्थं तेषु
मुख्यं दुरापा लक्ष्मीर्न स्यान्मज्जतां यत्र तूष्णं । यावज्जीवं पातको-
द्भूतिहेतुप्रोद्य[द्]प्यो (ःलो) द्वेकदारित्रमाजां ॥

37

किं हंसतीर्थस्य तथा प्रभावः अभूतपुण्योज्ज्वलकेतनस्य । द्या
[ख्या] यत्ते यज्जलपानतोऽपि हंसो हृदिस्थो विमलत्वमेति । श्रीचक्रतीर्थ-
महिमानममानमुर्व्यां गुर्व्यां प्रवक्तुमापि कस्य नरस्य शक्तिः । यस्य स्वयं
भगवता हरिणा स्वचक्रं रक्षार्थमुद्यतमकल्पि

38

सुदर्शनाख्यं ॥ स्नात्वा धनुस्तीर्थजलं धनुश्च प्रदाय हेमाद्रिकृतं
स्वशक्त्या । नरो विदूरीकृतपापराशिः श्रीशार्ङ्गपाणे सदनं प्रयाति ॥ तीर्थं
पितृणां पितृतीर्थनाम्नि स्नात्वा च कृत्वा पितृतर्पणादि । कोटिं पितृणां
नियतः (तं) पवित्रीकृत्ये (त्ये) ति दिव्यं हि पदं पितृ—

39

णां ॥ गिरेरपाच्यां दिशि वाजिमेघतीर्थं समर्थेऽखिलतीर्थसार्थात् । नरो
निमज्ज्यांगनया समेतस्तनूभवानाशुलभेत धन्यान् । या ररक्ष कलिकालतो
बलाद्धर्ममूर्मिकरपंकजैर्नदी । सा तथास्य कलिपेति विश्रुता संनिधी
कलिमलं हरत्यलं ॥ सुरनदी च सुरीघ—

- 40 समाश्रिता निकटतोऽस्यवहत्यचलस्य सा । सुरनिकेतनभोगसमृद्धिदा
सकृद्विवाचमनादिकृतां वृणां ॥ कलिपासुरनद्यं (बु) संगदार्गार्कजां-
(बु) नोः । संगं न गणयंत्युच्चैर्मनुज्य (प्य) मुनिदेवताः ॥ नाश्रयमस्मि
न्मणिकालकुंडं तीर्थोत्तमं प्राप्य समस्तसिद्धीः ।
- 41 प्राप्नोतिमर्त्यखलु मुक्तिरस्य प्रसादतः साऽपि न दूरसंस्था ॥ मोक्षकुंड
समासाद्य दक्ष (क्षि) णस्यां महीभृत । दुर्लभोऽपि भवेन्मोक्षः सुलभ
प्राणिनां क्षणात् ॥ श्रीरामतीर्थं यदिहास्ति तीर्थं साक्षात्सदर्थप्रथितप्रभावं ।
तस्याप्लुतिप्रोद्भवपुण्य (प्य) रात्रेऽप्यलप्रवाता दशकंधरा—
- 42 रि । एकादशीवासरवासभाजां तीर्थं शुभार्थं दशकंठशत्रो । मुक्तिर्ब
राकी करपंजरस्था करोति सेवां गृहसारिकेव । यत्कार्तिके मासि नरं
निमज्ज्य श्रीरामतीर्थं दशकंधरारिं । भक्त्या प्रपश्येन्न शरीरकोशे कीटत्व
मायाति तदन्तरात्मा ॥ सकृदामगयाश्राद्ध गिराविह क—
- 43 रोति यः । लभन्ते पितरस्तस्य मुक्तिमर्त्यतदुल्लंभां ॥ श्रीरामचंद्रस्य
समीपतोऽहि सिद्धूखापी सुकृतप्रपा सा । यस्या विशुद्धेन विलोकनेन
विजित्यनाकं सुमुपैतिमुक्तिं ॥ कर्पूरयापी सुकृतप्रवाहपूरेणपूर्णां किञ्च
वर्णनीया । देवस्य सीतादयितस्य पार्श्वे दास्यं हि यस्याः कुरुतेऽपि
- 44 मुक्तिः ॥ काशो नोज्ज्विनी न चापि मथुरा नो द्वारका नो पुरी तद्वत्पुण्य-
भरं प्रयच्छतिवृणां वासेन नित्यायुषा । यद्द्विस्तरमेकम (!) प्लितिकृतां
सिद्धूखभूमीधरः श्रीरामस्य पदारविंदुगलस्पर्शेन सर्वोत्तमः ॥ जगन्मंगल
माधत्ते यस्य कुंभद्वयी स्मृता । गजेन्द्रवदनः
- 45 साक्षाद्व्रास्ते रामकाक्षया ॥ [आस्ते] धर्मेभ्वरो नित्यं स रामस्य
गिराविह । पीडितं कलिना धर्मं यः कृपालुरपालयत् ॥ श्रीरामचंद्रस्य
करेण चंद्रहासाद्धतः प्राप्य पदं सुरारिः । स शम्भु (श्चु) कः शूद्रमुनिर्मरीभ
राजेऽत्र धूमाक्ष इति प्रसिद्धः ॥ पश्यन्ति मुक्तीश्वरनामधेयं शिवं शिवा—
- 46 नाथमिहाचलंद्रे । शिवव्रतस्थाः शिववासरे ये शिवत्वमायांति शिवालये
ते ॥ गोपीजनानंदसमुद्रपूर्णचंद्रो विनिद्रोज्य (ज्ज्व) लपन्ननेत्रः । गोपाल-
मूर्तिर्जगदेकमूर्तिर्वसत्यसावत्र घराधरेन्द्रे ॥ अतीवतेजः प्रसरप्रतप्तं जग-
त्समग्रं कृपया ररक्ष । योऽयं चतुर्थोऽपतरोऽच्युतस्य श्री—
- 47 मान्दृशिहोपि वसत्यमुष्मिन् ॥ सतांभोनिधिपूरदूरपरितं वि (वि) भ्रद्वरां
दंष्ट्रया योऽयं भाति सरोजिनीदलनिभो दन्तेन यद्दंन्मयन् । यं रोमान्तर-

§ पुष्कराद्ये-पुष्कराणां-अमे नाचले

§ कदाचिद् ‘जगन्मयन्’ असा पाठ विवक्षितः भवेत्.

गुतयाससुखिनो देवर्षयस्तुष्टुवुष्कल्पान्ते दशकंधारारिसदने सोऽत्रादिकोल-
प्रभुः ॥ अनन्यलभ्यामतुलां सपर्या नित्यं

- 48 परित्यज्य महेन्द्रदत्तां । श्रीमान्वृषपंक्तिरथोपि पुत्रप्रीत्या वसत्यत्र
गिरीन्द्रसानी ॥ सुती श्रीरामचंद्रस्य गिरी कुशलवाविह । दधाते कल्प-
वृक्षत्वं भक्तिभाजां जगत्प्रभू ॥ मातरोष्ट महासिद्धिनामधेयोपलक्षिताः ।
अत्र तिष्ठन्ति भक्तानामणिमायप्रकप्रदाः ॥ कल्पान्ते कवली-
- 49 करोति सकलं त्रैलोक्यमल्पेतरज्वालाजालकरालकालवदनो यष्कालि
काकेलिभूः । सिन्दूराचलमीक्षणं क्षणमपि क्षीणास्य (१) यासस्पृहः
श्रीरामस्पृहया करोति भगवान्किं वा महाभैरवः ॥ पंचास्य चंद्रमालि
दशभुजमुदयत्कोटिमानू—
- 50 दयश्रीः ..घरशरधनुः छूलप (ख) दृगहस्तं [१] हृत्पद्मे भक्तलोकाभय-
घरदकरं चिन्तयन्त्यं नरः स्यात्त्रैलोक्ये सिद्धिसम्पादयसति पवनजः सोऽत्र
रामैकभृत्यः ॥ मालां पुष्पमयीमिव क्षितिमिमां वि (वि) भ्रच्छिरोभि-
र्ध्विभुः श्रीरामावतरे हरेः सहचरः शंखोऽप्यशंखात्मकः । आस्ते
सोऽ [३] स—
- 51 मस्तभक्तजनतातत्तन्मनोवाञ्छितं संयच्छन्जनकाधिराजननयानाथां-
तिकेलश्मणः ॥ यन्नामस्मरणात्प्रयाति निषि (खि) लः पापाद्रिरुच्चेः क्षयं
या विश्वैकपतित्रताध्यानि गुरुर्देवी दयैकापगा [१ :] या शापेन निनाय
भक्षमकणिकाभूयं न लंकापतिं कर्त्ता मे दयिताऽ [ख]
- 52 नाशमिति साप्यत्रास्ति रामान्तिके ॥ इहाचलेंद्रे दशकंदशत्रोर्विलोक्य
मूर्तीः खलु ..भर्त्यः । [प्रयाण ?] काले न करोति भीतिं [फान्तासमं ?]
संहतिघोरमूर्तेः ॥ भक्त्या महत्या प्रभुमादिरामं जगत्सुपा (खा) रामतनुं
निरीक्ष्य । नरः सुंद्वाविकरोपनीतपूजाग्न्यपात्रत्वमु [पेति] [नि ?]
- 53 त्यं ॥ श्री [भो] गराममभिरामतनुं निरीक्ष्य क्षीणापि (खि) लाघसरणिः
शरणे मुरारि । भोगा [नभंगुररसा] न्मुचिरं विचित्रान्प्राप्नोति कल्पशत-
मल्पितदेवराजः ॥ दृष्ट्वा प्रकृष्टमहिमानमनन्तभक्त्या तं गुप्तराममतिगुप्त-
पदं च किञ्चित् । प्राप्नोति यत्तदिह किं ननु देवरा [जो].....

१ तुष्टुवु कल्पान्ते अर्धे वाचावे.

२ ...श्रीमान्वृषपंक्तिरथो—अर्धे वाचावे.

३ ' य × कालिका—' अर्धे वाचावे.

४ ' संयच्छन्जनकाधिराज ' अर्धे वाचावे.

- 54 तद्गुरुत्वांगिरसोऽपि सोऽपि ॥ श्रीगंघारामं प्रणिपत्य मर्त्यः पदं स
भ्येति हि शंसपाणेः । विशुद्धभावेन हृदा महेंद्रमुख्यादिवेदेरभिव्यमानः
जगन्महानन्दनिदानमीशं श्रीमिथिलीलक्ष्मणदेवमुक्तं । श्रीरामदेवं प्रणिपत्
मूर्द्धा नमस्कृत्स्वये (प्ये) त्यतैर्व्व ॥
- 55 वेद्य श्रीरघुनन्दन तृ(त्रि)जगतामद्वैतवादप्रभो भास्वर्द्रामहाविभूषणमणे
कारुण्यरत्नाकर । त्रैलोक्यारिदशस्यकंठदशकच्छेदोल्लसत्पाणये पा...
.....ते त्रैलोक्यगोप्त्रे नमः ॥ देव [क्षी] रसमुद्रसांद्रल-
हरी.....[नि]र्मथ्य हृत्कीर्त्तयेत्तादृगुण—.....
- 56 विश्वैकभर्त्रे नमः ॥ श्रीरामाय हनूमंदादिवदनां भोज ~ — — ~ भर्त्रे
श्रीजनकक्षितीन्द्रतनयानन्दैककंदाय च । देवत्वा स्फुरदुग्रशोपण ~ — —
~ ~ ~ ~ ~, — — दारचादुसु...
- 57 ध्वस्ता (1) त्यन्तसुजात्यरत्नचयभाभ्राजिष्णुपादांबु(बु)जं.....देव
.....रि.....पाद.....ल..... जामुष्टिप्रहारो.....
.....निपि(स्त्रि)लं विलोक्य
नाशक्षम धाम्ना येपु सत्सपूजंरुचिम.....मं नुमः ॥.....
- 58 विसर्परोगं जगतीनाथ.....भक्तजन.....नामस्मृतेः । गण्य-
तिप्र.....
देवत्वां करुणां.....सिद्धरजं रेणा शमयन्तमः...
- 59 क्षो भुजा (?) तेजसां । हुत्वाग्निं भविष्यष्टिममृतासारा.....शोम्न-
थिनी.....प्रार्थितदा (?) प्रभाकर.....
.....म्यि (म्वि)कास्तु.....
सिद्धराचलमौलिकल्पि.....
- 60 प्रतिष्ठं विभुं कुंभोजूतमुनीश्वरेण भगवन्भवे मुदे नित्यशः.....त्वां पुरुषं
पुरातनमजं तत्त.....
भगवते भक्त्या नमोऽस्तु प्र [भो*].....
- 61 रामदेवं य [ः] स्तीति मर्त्यः पावित्रधीः । सिद्धराचलमौलि.....
.....काशीप्रभू
कल्पांतायाधिनिर्मलारिलज्जला वृक्षा.....
- 62 ल । आस्ते या (वा, लममुद्र एव विलसद्देवालयाली मिल.....
...जलो जलक्षणकृतां देवा
.....ध[?]न्यया नमम्यर्च्यं नरोभक्त्या न.....

63 विद्वान् । दुर्लभां लभेत कां कां न हि सिद्धिं विशुद्ध [धीः ? ॥]

.....रगणितानि देवधिरा.

.....भरणं गरीयः श्रीराघवोऽस्मिन्स्त कृतार्थमुच्चैः । ॥

परिशिष्ट

शिगलेसात उहेरिलेल्या देवळाची, नग्राची व तीर्थांची यादी.

रामेश्वर रामटेक गावात रामाळें नावाच्या तळ्याजवळ असलेले हे शिगलिंग होय. सि. मा. ९ (अ. ६, ओ. ४) मध्ये ही रामेश्वर नामक शिगलिगाचा उल्लेख आहे, पण ते नदिवर्धन गावात आहे असें म्हटले आहे.

घंटेश्वर सिंदूरमाहात्म्यात (२, १) हा रामटेकच्या पूर्वेस आहे असें म्हटले आहे. अ. २ श्लो. ११ वरून हा कल्पा व मुरनदी याच्या संगमाजवळ होता. ते देवालय आता लिंडसी तलावात बुडाले आहे.

सुधेश्वर सि. मा. (२, १) मध्ये याला सिद्धेश्वर म्हटले आहे. अ. ३ श्लो. २२ वरून सुधेश्वराचे मंदिर दक्षिणेस होतें असे दिसते. नदिवर्धनात पुष्करणीजवळचे मंदिर निश्चित असवे.

कैदारेश हे मनसर येथील शिवालय होय.

आंजनेय याचे मंदिर उत्तरेस होते, (सि. मा. २, १) सध्या जपाळें तीर्थांजनाळ हनुमान आहे तोच येथे निवडित असावा.

दंशतीर्थ हे अशाळ्याच्या पूर्वेला आहे (सि. मा. ५, ४).

अग्नितीर्थ हे अशाळ्याच्या अग्नेयेस आहे (सि. मा. ५, ४).

अंबतीर्थ हे अशाळा तळ्याच्या दक्षिणेच्या काठावर आहे (सि. मा. ५, ४).

वरुणतीर्थ हे अशाळा तळ्याचा पश्चिम काठावर आहे (सि. मा. ५, ५).

॥ या पुढील बारा (६४-७५) ओळी अतिशय खडित झाल्या आहेत त्यामुळे त्या येथे दिल्या नाहीत. ६९ व ७१ व्या ओळीत. माशेदेव नामक अधिकाऱ्याचा उल्लेख आहे. ७० व्या ओळीत ' गैथिला नाथरुण्यति येन मे कुह...' असे शब्द स्पष्ट वाचता येनात, त्यावरून श्रीरामचंद्रास सतोष होऊन असे पराई वृत्त गटावर करण्याविषयी राघवदेवाने माशेदेवास आज्ञा केलेली दिसते.

९ आंशुत जोशी यांनी वाही वर्षापूर्वी छापलेल्या पोथीचा येथे सि. मा. असा निदेश केला आहे. कमातील आकड्यापैकी पहिला अध्यायाचा व दुसरा श्लोकाचा आहे.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

शुक्रतीर्थ हे अवाळ्याच्या पश्चिमेस आहे. (सि. मा. ५,५) येथे यात्रेच्या सहाव्या दिवशी खान करतात (सि. मा. ५,२२).

वृसंहतीर्थ हे अवाळ्याच्या उत्तरेस आहे (सि. मा. ५,५,२५).

कुरुक्षेत्र हे अवाळ्याच्या उत्तरेस आहे (सि. मा. ५,६).

लक्ष्मीतीर्थ } याचीं स्थानें सध्या निश्चितपणे समजत नाहीत.
हंसतीर्थ }

चक्रतीर्थ याला सि. मा. (७,२६)त चनालय म्हटलें आहे. येथें चक्रेश्वर नामक शिवालप होतें. (सि. मा. ७,२६) सध्या याला चाकोरडे म्हणतात. हे रामगिरीच्या दक्षिणेस एक मैलावर आहे.

धनुस्तीर्थ हे चक्रतीर्थाजवळ आहे. (सि. मा. ७,२८) याच्याजवळ धन्वीशाचे मंदिर आहे. (सि. मा. ७,३४) याच्याजवळ पिप्पल नामक तळें होतें (सि. मा. ७,३५)

पितृतीर्थ सि. मा. (४,५)त हे तीर्थ पनंतामध्ये (शैलस्थाम्यन्तरे) आहे असें म्हटलें आहे. याला रामगया असें नंतर म्हणू लागले (सि. मा. ४,१५) सध्या अवाळ्यापासून खिंडी तलावाला जाण्याचा जुना मार्ग आहे त्या मार्गावर हे तीर्थ आहे. सध्या त्याला गायत्रुरी म्हणतात कारण सिंदूरगिरिमाहात्म्यात वर्णिलेल्या पावुसा खडकावर उमटलेल्या गाईच्या पावलासारख्या दिसतात.

वाजिमेध हे गडाच्या पश्चिमेस आहे असें प्रस्तुत गिलेलेखात (ओ. १९) म्हटलें आहे नदिवर्धनास राज्य करणाऱ्या राजानें येथें अश्वमेध केला, त्याचा धूप व विहीर जवळ दिसतात असें सिंदूरमाहात्म्यात (८-७,१४) म्हटलें आहे. हे रामटकडून नदिवर्धनास जाण्याच्या बाटवर लागतें

कलिपा नदी रामटकाच्या उत्तरेस वाहणारी नदी-प्रस्तुत लेखात कलीपासून धर्मांचे रक्षण केलें म्हणून तिला हे नाव प्राप्त झाले असें म्हटलें आहे. याच्या उत्तरे सि. मा. (१,२-१६) मध्ये धर्मांचा पाटलग करणारा कलि रामाच्या हुकारानें नदी झाला. लामुळें गुलनदीशीं सगम होईपर्यंत कलिचे जळ अपय आहे असें म्हटलें आहे.

सुरनदी हिला सि. मा. मध्ये एके ठिकाणीं सूर्यनदी (२,२) व इतरन सुरनदी (२,१६) म्हटलें आहे. हिचा पुढें कलिपेचीं सगम होतो.

मणिकालहुंड मणिकालात खान वरून हिडिंबेची पूजा करवी असें सिंदूरमाहात्म्यात (२,६) म्हटलें आहे. सध्या याला मनसर म्हणतात. सध्या येथें हिडिंबेचें मंदिर नाही, पण या तीर्थाला हिडिंबातीर्थ असेंही म्हणतात

मोक्षकुंड हे दक्षिणस आहे असे प्रस्तुत शिलालेखात म्हटले आहे (आ. ४१). हे दक्षिणद्वाराजवळ आहे. त्याजवळच्या देवीला मोक्षजा म्हणतात (मि. मा. २,४). हे नगरधनच्या विस्तारामध्ये असले.

रामतीर्थ याचे प्रथम ईशाल असे नाव होते. यालाच पुढे पुष्कर व शेवटी रामतीर्थ म्हणू लागले. (मि. मा. १५,४०) कार्तिक महिन्यात विशेषत. शुक्रपक्षात येथील स्नानाचे विशेष महत्त्व आहे (मि. मा. १५,५१). सध्या याला रामतळे किंवा रामपुष्कर म्हणतात.

सिंदूरवापी ही गडावर नृसिंहमंदिराच्या ईशान्येस आहे (मि. मा. ५,२). सध्या हिला सेंदूरवाली म्हणतात व येथून पुजेचे व पिण्याचे पाणी नेतात. हिला स्थानपोथीत सिंदुवांसी म्हटले आहे.

कपूरवादी ही गडाच्या खाली जैनमंदिराहून घटेश्वरास जाण्याच्या रस्त्यावर आहे. हिला स्थानपोथीत कापूरवादी म्हटले आहे.

गजेन्द्रवहन याचे मंदिर शेवटच्या प्राकारात मारुतीच्या मंदिरासमोर आहे.

धर्मेश्वर याचे मंदिर लक्ष्मण-मंदिराच्या दक्षिणस आहे.

धूम्राक्ष याला मि. मा. (५,८) मध्ये धूम्रपक्षेश्वर म्हटले आहे. प्राकाराबाहेर दक्षिणेच्या पठारावर याचे मंदिर आहे.

शुक्रतीश्वर यमलक्ष्मणाच्या देवळाना प्रदक्षिणा घालताना पश्चिमेस याचे मंदिर लागते.

गोपाल नगरखान्याजवळ याचे मंदिर आहे.

आदिकोल (वराह) याचे मंदिर पूर्वेदिशेस आहे (मि. मा. १६,६५). गडावर पूर्वेकडून जाताना ते उजव्या बाजूस लागते.

दशरथ याचे मंदिर सध्या गडावर नाही. सध्या दशरथाचे म्हणून जे मंदिर दाखवितात त्यात हरिदाच्या मूर्ति आहेत.

कुशलव ह्याचे मंदिर सध्या गडावर नाही. सध्या याचे म्हणून दाखवितात त्या मंदिरात गवडाहूड नारायण आहे.

महाभैरव याचे मंदिर उत्तरेस होते (मि. मा. १६,६५). भैरवदरवाज्याजवळ याची मूर्ति आहे. भैरवाचे मंदिर भोगरामाच्या मंदिराजवळ होते असे स्थानपोथीत म्हटले आहे.

चंद्रमौलि अनाळ्याचे पश्चिमेस सूर्यनारायणाच्या देवळाजवळ पंचमुखी महादेवाचे देऊळ आहे.

भोगराम अनाळ्याकडून गडावर जाणाऱ्या रस्त्यावर डाव्या बाजूस लागणारे हे मंदिर होय. याच्याजवळ महानुभावाचे देवालय आहे. 'भोगरामाच्या मंदिराजवळ

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

श्रीचक्रधरानी दहा महिने वास्तव्य केले. भोगरामाचें देऊळ पूर्वाभिमुख आहे' असें स्थानपौर्यांत म्हटलें आहे.

गुप्ताराम यांचे मंदिर पुष्करतीर्थाजवळ आहे (सिं. मा, १०-११). सध्या याला कपटराम म्हणतात. घुंघ्रेश्वराच्या मंदिराला गारातून गेलेल्या वाटेवर हें मंदिर लागतें. स्थानपौर्यांत याचा उल्लेख आहे. पण तेथें गुप्तारामाचें मंदिर भोगरामाच्या ईशान्येस आहे असें म्हटलें आहे तें बरोबर दिसत नाहीं

शंकराराम यांचें निश्चित स्थान सापडत नाहीं. कदाचित् राखतीर्थाजवळ असावें?

मराठशाही लष्कर

(इ. स. १७९५)

[खडर्ग्याच्या मोहिमेवर हजार असलेल्या मराठी
लष्कराबाबत मॅलेटने सादर केलेला रिपोर्ट]

[लेखक—वि. गो. दिघे, M. A., पुणे]

[“मराठशाही लष्कराची उभारणी, घटना, त्याची शिस्त, व्यवस्था ही पेशव्या पद्धतीपेक्षा अगदी निराळी आहे, मी स्वतः जातीने मराठी सैन्याबरोबर हजार राहून प्रत्येक गाष्ट पाहिली आहे, याचें विस्मरण हाऊ नये म्हणून हें टिपण तयार करतों.” अशी सुरुवात करून पुणें दरवारी अकरा वर्षे (१७८६—१७९७) बकिलीवर असलेल्या सर चार्ल्स मॅलेट यानें एक अत्यंत महत्त्वाचा, माहितीपूर्ण रिपोर्ट आपल्या बरिश्दाना सादर केला. पेशव्याच्या निशाणाखालीं एकत्र होऊन सर्व मराठी फौजा लढत्याचा खर्चाचा रणसमाम हा शेंकट्या प्रसंग हाय. यानंतर आठव वर्षांत वसईचा तह मान्य करून बाजीराव आपलें स्वातंत्र्य गमावून बसला व असई, लासवारी, आढगांव या ठिकाणीं शिंदे भोसल्याचा पाडाव करून इम्रजानीं मराठी मयुक्त साम्राज्याचा निकाल लावला. सैनिकच इम्रजापुढें मराठ इतरे निग्रम का ठरले असा मनात विचार येतो मराठ्यांचे गुणदोष, त्यांच्या लष्कराचें स्वरूप, त्याची शिस्त याचा अभ्यास चिकित्सापूर्वक, शास्त्रशुद्ध, झाल्याशिवाय या प्रभाचें समाधानपूर्वक उत्तर मिळणार नाहीं. राख्ता उक्तर्पापकर्म व्यक्तीवर फार थोड्या प्रमाणात अवलंबून असतो. मराठी लष्कराबाबतचा हा महत्त्वाचा खलिता सर जेडुनाथ सरकार यानीं इंडिया जॅम्पिमच्या दस्तखतून मिळविला व ता पुणें रेसिडन्सीच्या निवडक पत्रव्यवहाराच्या चौथ्या भागात प्रसिद्ध झाला आहे. वाचकाच्या सोयीसाठी त्याचा अनुवाद येथें दिला आहे. मुरवातीन मॅलेटने दिलेली पागा पयभयाची याद गाळली आहे.]

प्रथमच या लष्कराचें मख्याबल किती असावें हा प्रश्न उद्भवतो. या वेळीं पेशव्याच्या निशाणाखालीं गायकवाड व बुद्धले सोडून मराठशाहीतील बहुतेक प्रमुख सरदार जमा झाले आहेत. माझ्या माहितीप्रमाणे हुजुरा व पयर्के मिळून सुद्ध पेशव्याचे सत्तर हजार, हिंदुस्थानातील फौज सोडून शिवाचे पयर्पीस हजार, होळकर दहा हजार, भोसले पयस हजार,

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

व परशुरामभाऊ पटवर्धन सात हजार म्हणजे सर्व मिळून एक लाख सत्तावीस हजार सैनिकांना तळ येथें पडला आहे.

ही सर्व फौज एका सेनानीच्या हाताखाली नाही. शिंदे, होळकर, भोसले, पटवर्धन यांची आपापल्या विभागावर पूर्ण हुकूमत चालत असून, कित्येक पथक्येहि आपल्या पथकापुरते स्वतंत्र आहेत. राहिलेली पेशव्याची सरजामी व नकदी किंवा इतलासी फौज या फौजला खर्चाकरिता सरजाम तरी लावून दिलेला आहे किंवा सरकारी तिजोरीतून पैसा मिळता ज्या धर्तीवर पेशव्याची फौज उभारली आहे त्याच पद्धतीवर सरदाराच्या सैन्याची उभारणी झाली आहे उदाहरणार्थ, मराठी लष्करात शिंदे होळकरासारखे, मोठाले सरजाम जहागिरी मिळालेल्या सरदाराच्या फौजा आहेत, परगण्याचें उत्पन्न खर्चाकरिता लावून दिलेल्या पाग्याच्या पागा आहेत आणि शाह मीरजान, मसिअ नोदोना, बाबा झिरोळकर यांची इतलासी किंवा नकदी फौजहि आहे हाच प्रकार खुद्द शिंदे-होळकर यांच्या फौजात दृष्टीस पडतो. सरदाराच्या फौजात छोट्या जहागिरदारांची पथके, सरजामी पागा व इतलासी फौज हे सर्व प्रकार आढळून येतात जहागीर देताना ठरलेली सख्या पथकात नेहमी आटविलेली असा मान नेम नाही बहुदा ही सख्या कमीच भत्ते. पथक्यात नकदी व इतलासी फौज ही सरजामी फौजपेक्षा कमी दर्जाची समजतात पण त्यामुळे नकदी फौजेच्या सरदाराच्या अधिकारास बाध येत नाही, त्याची आपल्या पथकावर इतर सरदारप्रमाणें पूर्ण सत्ता असते त्याच्या मार्फतच पथकातील लोकांना पगार मिळतो. दर माणसीं ठराविक मासिक वेतन व सरदारपना साडीना तैनात अशी योजना असते देखरेख राहारी म्हणून सरदारातून प्रत्येक पथकाला दिवाण, वडणीस इत्यादि अधिकारी नेमलेले असतात पण सरदारातून पैसा नियमितपणें मिळण्याची मारामार असल्यामुळे इतलासी फौजेचे सरदारसुद्धा, सरकारी तपासणी नुसविण्यानरता अनेक चुक्या लढवितात. त्याचलुचपत सर्व अधिकाऱ्यात सरंश चालू असल्याने १०० चे पथकात जेमतेम तिन्ही लोक असण्याच थिबाच्या शिपायाच्या हातात पगाराची पुस्तती रक्कम कधीच पडारयाची नाही

पथकात शिपायाची सख्या ठराविक असावी असा सुद्धा निर्बंध नाही एका पथकात पन्नास स्वार असतील तर दुसऱ्यात पाचथे ! प्रत्येक पथक्या आपल्या मगदुराप्रमाणे आपणें पथक तयार करील दरमारी शिरस्ता वाटचानादेखील तो एकाला बीसच रुपये देईल तर दुसऱ्याला दोनशें ! वास्तविक पाहिलें असता पागाची उभारणी करताना जनावर व हत्यार, सरदाराचें वा सरकारी असणें असा सामान्य नियम, पण तो नहमींच पाळला जातो असे नाही. प्रत्येक पथकात स्वतःच्या मालकीचा घोडा व हत्यार असलेल किती तरी शिलेदार असतात, आणि मराठी सैन्यातील प्रत्येक शिपाई जरी आपल्याला सरदाराच्या तालाचा समजतो, तरी बारगिरापेक्षा ५ शिलेदाराचा दर्जा मोठा समजतात इतलासी फौजप्रमाणें देश रेल ठेवण्यासाठी प्रत्येक सरजामी पागावर दिवाण, वडणीस इत्यादि सरकारी अधिकारी असतात पण दखरेख करण्याएवजी हे अधिकारी लचउचपतीला इतर साम्राजलेले असतात वी,

§ सरकारी जनावर व हत्यार वापरणारा सैनिक

घाड्याच्या दाणाचदीमध्यें नहर्माच गफलत होते. खागीरभरतीपुरती घाडीं हजार करणें, घाडीं मळ्याच खातच दाखल देणें, इत्यादि प्रकार हमेशा उघड उघड चालताना सरकारीहें हें सर्व जाणून असतें आणि काहीं बळेला पागच्या तैनातीची रकम दण्याचें नाकारतें पैसा न पाहाच न्यामुळें सैन्यात वारवार दोषापा हातात राख पैसा पसवून हाताआड केल अमल्यामुळ पथक्यामुद्धा प्रसंग म्हमा निरपराय यऊ दत नाहीं परें, सरकारीतून पैसा नियमित न आल्या मुळें त्याला शिपायाना वाटल त्या सगरी सामता यतात गरीब निचारा शिपाई, एक पथक साडून दुमरीसड नासरी पाहाता व अशा रीतीने त्याची सर्वस्वी नागवणूक हात, शिवा खर्च भागशिपायारिता आपल्या पथकाच्या जमादारानडून किंवा कारतुनासडून भारी दराने कर्च काढता

खागीर शिन्दासशिवाय मराठी सैन्यात एकाज्याचा आणखी एक वर्ग आहे एकाडा म्हणजे एका ह एकाडा मान्या खानदानीच्या घराण्यातील असून आपल्या तैनातीरिता दान चार पागें बराबर घऊन चाररासरिता राहण पत्तात मोठले पगार, व बनावयाला आपल्या पागेंतील निरडन घाडीं दऊन, जिवान जीव दणार रुई म्हणून या एकाज्याम मातबर सरदार आपल्याजवळ चाकरीम ठेवतात

मराठी राउताचीं हत्यारं म्हणजे तलवार, भाला, ताड्याची बंदुक आणि कचित् धनुष्य राण तलवार ही प्रत्येकाजवळ असावयाचीच भात्याची जागा आता ताड्याच्या बंदुकीने पन्नासली आहे प्रत्येक जण गहुतेक बंदुक राळगता पण जातिधन एकाडा किंवा शिल्दार पार झालें तर दान पळदार तलवारीशिवाय दुसरे हत्यार जवळ टक्णार नाहीं शिल्पास व हत्यार हाराच्या मालकीचे असल्यामुळें त्याच्यात एक तहा कधीं आढळावयाची नाहीं प्रत्येक जण आपल्या आवडीप्रमाणें व मगदुराप्रमाणें आपला जामानिमा तयार करील

प्रत्येक पथकावरवर फक्त एक राहुटी, शामियाना याशिवाय डरे तबू दिसावयाच नाहीं राउताच घाट सभारासमार बांधून जा रस्ता तयार हाता त्या रस्त्याच्या दोकाला राहुटी डभी करतात या राहुटीचा उपयोग राऊत फक्त पाऊस वाऱ्याच बळीं करील इतर बळेला सकाळ संध्याकाळ ही राहुटी म्हणजे शिल्दाराची बगण्याउटण्याची जागा राउताचा मुकाम नहर्मा आपल्या धान्याजवळ तथेच ता आपली हत्यार, जामानिमा ठेवील, तथेच जणखाण उरकल व तथेच ता रात्रीची विश्रानि घेईल पथकावरवर कणखर तट्टे असतात वृंच करून दुमरा मुकाम मैय गाऱेंतें तीं मातदार ही तट्टे आमपास फिरवून वहाकभाड, घामदाणा जमा करून आणतात किंवा हाराचें सामानसुमान मुकमाला पोचतें करून घामदाण्याच्या दोधाथ बाहेर पडतात इतकेहि करून जनावरांच्या चाण्याण्याची मष्ट झाली नाहीं तर स्वतः राऊत बाहेर पडून आपल्या जनावराची साथ लावील आणि नंतर रस्त्या च्या मोडकड पाहील

आतापर्यंत मराठी फौजेचें म्हणजे घाडदळाच वर्णन झाले अलासड भराठ्यानीं पायदळ व ताफताना उभारण्याम मुखवात रत्ना आहे, पण या बाबतीत त्यानीं सर्वस्वी पाश्चात्यांच्या पद्धतीचें अनुसरण केलें आहे ऐसे त्याचें वेगळें वर्णन करण्याची जरुरी नाहीं

सैन्याचें कूच

आदल्या दिवशीं चिऱ्या पाठवून सरदाराना कूच करण्याचा हुकूम कळविण्यात येतो व रात्री प्रीजेंट दवडी पिढून सर्गाना तो जाहीर करताव. दुसऱ्या दिवशीं पहाटे चार वाजता माठी नौबत वाजते व सर्गाना सूचना मिळत. थोड्या वेळानें दुसऱ्याने नौत झडताच विनीराला पेशव्याचें निशाण घेऊन विनीच्या पथकासहित कूच करता. शत्रूपासून धाऱा असल्यास विनीच्या पथकास दुसऱ्या पथकाचें साहाय्य मिळतें विनीच्या पथकासोबर सरदाराच्या विनीहि बाहेर पडतात व त्याच्यासोबर लष्कराचा बाजार, बाज लफ, प्याद, ताफसाना व बहिखुणगे मुकाम हालवितात. पेशव्याचा विनीवाला पुढें जाऊन पाण्याची सोय पाहून निशाण रोवून नवीन मुकामाची जागा वायम करता. त्याच्या पाठोपाठ बाजारसुणगे येऊन पाहानतात. कूच करताना शिस्तीचा अभाव असल्यामुळें हुणग्यात एरनच गर्दा हात. पेशव्याच्या डालाच्या राखानें प्रत्येक सरदार आपले डेरे तवू उभारतो. तळवर डेरे तवू उभारताना शिस्त किंवा व्यनश्चितपणा कसा तो विलकृत दिसायचा नाहीं. घाडी, तोंडे, गाड, उड, तोफसाना यांचा एरनच खच पडतो. नाहीं म्हणावयास मुख्याच्या तनूसमेरील बाजारचा रस्ता मान याला अपवाद असता प्रत्येक सरदारानें मुख्याच्या डाव्या किंवा उजव्या बाजूस आपल्या दर्जाप्रमाणें ठराविक अंतरावर डेरे घावे हे ठरलेलें असतें व प्रत्येक जण आपल्या मानाप्रमाणें आपला मुकाम ‘हड बोर्डरी’ नजीक राखण्यास जागरूक असतो. सरदाराची मुकामाची जागा फाडें असावी हे ठरलेलें असलें तरी डेरे उभारताना ती कायम करून अंतर आखलेलें नसतें, तसेंच काणाची पौज निती आहे हेसुद्धा निश्चित नसल्यामुळें एकच पणवजपुरी माजते नदीकाठी उताऱ्याच्या ठिकाणानर मुकाम झाल्यास दोन्ही तीरावर पौजा उतरून आघाडी व पिछाडीकड पसरल्या असतात. उजनी किंवा डावी सामाळली जात आहे किंवा नाहीं इतकच कत सर्वोचें लक्ष असतें.

डाला देऊन मुख्याची जागा निश्चित झाली म्हणजे सरदाराचें निशाणें त्याच्या त्याच्या जागेवर उभारलीं जाऊन त्याच्या अनुरोधानें सरदाराच तवू ठेकतात व त्याचे बहिखुणगे त्याच्या आसपास उतरतात. इतकें हात उरी सरदाराचा मुकाम अत्राप पहिल्या तळवरच असता आणि एरनच तो स्नान, पूजा व सकाळची न्याहारी एका लक्षनशा राहुदीत आटपता समान सुमान, राहुच्या सर्व काहीं विनिवाल्यासोबर पाठवून, पौज सरदाराच्या निपण्याची वाट पाहात तयापेने राहत स्नान, न्याहारी आटवून सुमारे ९-१॥ च सुमारास सरदाराची स्वारी सजारूढ दाऊन माव्या घाटानें आपल्या पौजेसहित निघत व दुपारी आपल्या नवीन मुकामास पाहानते ही वेळ सरदाराना सोईची पडत, त्याना मुकामास स्नान, न्याहारी करता येत व वाट चालताना हत्ती किंवा पालखीसारख्या वाहनाची साय असत. पौजची याबिद्द माठी आरड आहे एक तर सामानसुमान पुढें गेल्यामुळें सनताना आडग्याला काहीं राहत नाहीं व भर उन्हाच्या तापात कूच कराव लागतें. यामुळें नैराण मुल्लानून कूच हाताना माणसाचा पारच गळाटा हाता.

लष्कराची छावणी

पेशव्याच्या किंवा मुल्याच्या दाला नवीन मुकामावर दाखल झाल्या की पाठोपाठ ल्हान मोठ्या सरदाराचे विनीगळे आपापल्या मुख्याच्या दाला घेऊन हजर होतात व आपली नवी जागा कायम करतात. या नवीन जागा ठरताना दगेघाणे ठरलेले. गोदातील एका भागामध्ये मान व्यवस्थितपणे दहीम पडतो, तो म्हणजे लष्कराचा बाजार. मुख्य सेनानी व सरदार यांच्या डेव्यामभोर रुंद रस्ता आणून त्याच्या दोहों बाजूस पाळ उभारून वाणी, उदमी आपली दुकाने माडतात. या बाजारात हरेक जिवस खरेदी करता येतो. हा भाग सोडला तर मात्र बाकीच्या तळास विस्तारित पसरलेल्या जेजेच्या बाजाराचे स्वरूप येते. व गर्दीतून मुकामाच्या मध्यभागी पोहोचणे मोठे सुफलीचे होते. शत्रूची जर का एकाकी आवई आली तर गोंधळ विचारायला नको! तोफांचे गांड या गर्दीतच बोंठे तरी भिमळलेले असल्यामुळे तोफा बाहेर काढताना अपघात होण्याचा फार मभव असतो.

डेरे तबू उभारले गेले की, भारदारीची तट्टे, उट, पासदाणा जमा करण्याकरिता बाहेर पडतात. सरदाराची स्वारी मुकामावर दाखल होते तो पासदाणा सैन्यात घेऊन पोहोचतो. पासदाणा जमा करणाऱ्या टोळ्या मोठ्या पट्टाईने गावावर, खेड्यावर, हत्ता वरून टोळ्याडी-प्रमाणे वाडवरील मुडुल एडून पन्ना करतात. या येथी शत्रूचा मुहुष गुडाबयाचा, आपल्या सुललांना हात लावावयाचा नाही असा काही निषेध राहान नाही. दिनेल तेथून लाकूड, सर्पण, गवत, गोळा करावयाचे हे तेवढेच वहीचे लोक जाणतात. या मोहिमेत पेशव्याच्या तळाच्या १०-१५ मैलाच्या परिघात पौजेच्या पायमल्लीखाली कित्येक स्वडी उभस्त खाली असून एक तमूभर लाकूड किंवा गवताची काटी या लोकानी शिल्लक ठविली नाही असे मला वाटते. बहुतेक कारभार पौजेचा म्हणजे राडताचा. हा अमल्य राडताचा जसाच कित्येक कोसावर पसरला असल्यामुळे मार्गाच्या (Line of communications) सरसण्याची काळजी राहान नाही. तमेंच लष्कराचे तांडेच्या तांडे हजारों बैल घेऊन सैन्याचरोवर हिंडत असल्यामुळे मार्ग चालताना पाण्याशिवाय दुसरी सोय पाहण्याचे कारण नसते. माघार घेण्याची वेळ आल्यास पिछाडीस वाटेवर तटबंदीच्या जागा, धान्यमाग्रीचे माटे तयार ठवण्याची त्यांना या कारणाने जरूर भासत नाही. गोदाच्या सुरक्षितपणामुळे सैन्याचरोवरील बाजारात सर्व प्रकारचे व्यापार-उर्दाम, धंदे चालतात. तेथे हरेक जिवस मिळतो. त्यामुळे इतर राष्ट्राप्रमाणे मराठ्यांना शिवाईगिरी खडतर, कष्टाची वाटत नाही आणि बोंब्या बों मराठा शिलेदार घरी आपल्या गावी जिनक्या मुखाने राहातो तितक्याच मजेत तो सैन्यात असतो. मराठ्यांची राहाणी साधी, त्यांच्या सरजा किती तरी थोड्या व पौजेचरोवर भेटाले बाजार असल्यामुळे लष्करापेशा पत्करणाऱ्या शिलेदाराच्या रोजग्या राहणीत बाही विशेष फरक पडत नाही, परंप्रतात सुडा तो देशावर अमल्याप्रमाणे मुखी अमलो. याचा परिणाम म्हणजे इतर राष्ट्रां दिसून न येणारी अशी शिलेदारीची आवड मराठ्यात सर्वत्र दिसून येते. या बाबतीत मराठी लष्कर आपल्या इंग्रजी लष्करापेक्षा वरचढच म्हटले पाहिजे. मराठीच्या प्रांतातील आपल्या लष्करी छावण्या

प्रेमआरामाच्या जगा वनल्या आहेत. सैनिकांना जादा भत्ता चालू असल्यामुळे कामगिरी करून दाखवावी अशी इश्या राहिली नाही. स्वारी शिकारी न करता चैन्याजीमडे सर्वांची प्रवृत्ति आहे. ही बाबतने शिष्टाश्रिता उभारलेली त्रिगेड सुरवातीपासून कामगिरीवर दाखल आहे. आमच्या शिपावाना ज्या सुखसेई आहेत त्या ही बॉर्नच्या पलटणांना नाहीत, असे असूनसुद्धा आमच्या पलटणात ज्या सरख्या तक्रारी, फुरफुरी चालू असतात त्या मराठी पलटणात ऐकू येत नाहीत. ६

राउताची ही अपाट पौज समुद्राप्रमाणे चोंहोफडे पसरलेली असल्यामुळे गोटाच्या सरक्षणावरता आपल्या इंग्रजी लष्करभोक्तीच्याप्रमाणे खदक, चौक्या, नाकी इक्षित पडतात तरी मराठ्यांच्या छावणीभोंवती दिसत नाहीत. नाहो म्हणावयाम रात्रीच्या वेळी छात्रिच्या तुकड्या चोंहोफडे हिंइन गरत घालतात. शिवाय पौजेचा जय दाडगा असल्यामुळे एक भाग नेहमीच हरोल म्हणून आघाडीस वृच करतो. जसजशी शत्रूची समीपता होते तसतशी या हरोलची पुन विभागणी करून नुसत्या सव्या पौजेच्या तुकड्या आघाडीत राहातात. हत्याराशिवाय सर्व सामानसुमान काही अवरापर पिछाडीस ठेवून ही जरिदी म्हणजे सडी पौज नावाप्रमाणे अगदी मुटमुदीत राहते. ११ मार्चला निजामादी जे युद्ध झाले त्या वेळी मराठी सैन्याच तीन गाड (पॅप) होते. सड्या पौजेच्या पिछाडीत २० मैल पाठीमागे मुख्य सैन्याची छावणी होती व या दोहोंमध्ये आघाडीत असलेल्या विभागाचे बाजारखुणगे होते. या सैन्यविभागाची पायदा मराठ्याप्रमाणे घोडदळ बरचढ असलेल्या शत्रूला मिळेल. पण ज्या सैन्यात पायदळ मुख्य आहे किंवा घोडदळ अगूनसुद्धा ते मराठ्यापेक्षा हलके आहे त्याला त्याचा काही उपयोग नाही. इंग्रजी पलटणाची पायदळाची छावणी नेरून वेदा वसविणे मराठी पौजाना सव्याबलापुढे मुलम आहे. आपीच मराठी पौज म्हणजे स्वाराचा आरागर आणि त्यात पेंढाराची भर पडने. या पेंढाराना पगार तर नसतोच, उलट छुटादूट करण्याला सुभा मिळावी म्हणून छुटीचा भाग ते सरदाराना नजर म्हणून वकूल करतात. शत्रुमुलत्तातून मिळणारी छूट हीच या छुटारूच्या प्रातीचे मुख्य माधन असल्यामुळे मुख्य सैन्यापेक्षा याचाच उपद्रव मुन्ताला वार होतो. हे पेंढार, प्रातच्या प्रात जाळून छुटून घेता करीत. छुटमार करण्यामध्ये पेंढार माटे वारवगार, पण शिपाइगिरीचे शौर्य त्याच्या अमान जेमतेमच. छूट मिळविण्यामडे त्याचे लक्ष असल्यामुळे जीन घोब्यात पडेल असे प्रसंग ते हटवून टाळतात. छात्रांत याचा विभाग वेगळा असून ते आपापल्या सरदाराच्या गोटाभोवतण राहातात. माझा दखिन जे पेंढारी पडले ते बहुतेक मुमलमान होते. पण सर्वच पेंढारी मुमलमान असनात असे नाही. छुटमारीची ज्यांना आरड आहे अगे सर्व जातीचे व सर्व वर्गाचे लोख त्याच्यात आढळतात. बहुतेक पेंढारी मादग्याने रहिवासी असून ते शिष्टाश्रित शिंदेसाही व होळकरसाही म्हणून आळगते जातात. दिगपण तर ते शुद्ध भगम दिमतात. त्याचीं जनावरीं लहान पण काढा, हत्यारे हलक्या दर्जनी

६ हे पलटने विधान वस्तुस्थितीला सोडून आहे मराठी पलटणात शिरण व मी दर्जनी व पगार जाल अशी घरी परिस्थिति होती

अमल्यामुळें कोणत्याहि सुमज्र पौजेरोर समना देण्याची त्यांची ताकद नसते. लोकाना या लुटारूची इतरी धावली बसली आहे की, ज्या मल्लखान मराठ्यांच्या स्वाभ्या नेहमीं हेतात तिमडील बहुतेक गागाना तटवदी घातली आहे. काही ठिकाणीं बसव्याच्या गागीं तटवदी शिगाय मध्यभागीं गट्या बांधल्या आहेत.

युद्धाच्या वेळची सैन्यरचना

मराठी सैन्यानीं समोरसमोर दगूशीं गगना केल्याचीं आतापर्यंत पत्त दोन उदाहरणें आहूत. पहिलें म्हणजे पानपतचें युद्ध. अर्जुन अफगाण व मोगल घाडेस्वारानीं मराठ्यांना घेरून त्याची रसद बंद करून उपासमारीची वेळ अणली तहा बाहेर पडण्याकरिता जिवावर उदार होऊन मराठे लढले. या लढाईत त्याचा अत्यंत नाश झाला. दुसरा प्रसंग म्हणजे मोतीतलाव एथें त्रिकराय मामानें हैदराचा पराभव केला तो. या दोन्ही वेळेला मराठी सैन्याची माडणी कशी होती याची मला माहिती नाही. § अलीकडे मराठ्यानीं पायदळ व तोफखाना मोठ्या प्रमाणावर उभारल्यास सुखात केली असल्यामुळें सैन्याच्या माडणींत पूर्वीपेक्षा बराच फेरफार झाला असल्याचा समज आहे. आता मराठी पौजेला एक प्रकारचा पाया अगर मध्यविंदु निर्माण झाला आहे. साहजिकच त्याच्या धारपळीच्या व लुटारुटीच्या लढाईच्या पद्धतींत आमूलग्रं फरक झाला आहे. त्यानीं तोफखाना उभारून जे नवीन फेरफार केले आहेत, त्यामुळें एतद्देशीय लहानसहान राजेरजाज्यांविरुद्ध त्याचें सामर्थ्य वाढतें, पण माझे असे ठाम मत आहे की, पायदळ, तोफखाना जवळ बाळगल्यामुळे त्यांच्या हालचाली पूर्वीच्या चपळ्याईने होणे शक्य नाही अवजड तोफखाना व मंदगति पायदळ यामुळे चपळ्याईच्या भरान्या आता गेल्या, आणि जर कां आपल्या राष्ट्रासारख्या सुधारलेल्या राष्ट्रांशीं त्यांची गांठ पडली तर तोफखाना व पायदळ हीं मराठ्यांना मारकच होतील ज्या वेळीं कंपनीचें मराठ्यांशीं युद्ध झुपेल त्या वेळीं हा मुद्दा निवालात निघेल. हा समय मोठा आणीबाणीचा ठरून याच्या निवालावर आपल्या पूर्वेकडील साम्राज्याचें भवितव्य अवलंबून राहिल. मराठ्यांची साथी राहणी, कपडलत्याच्या धारतची काटकसर, सारखे शरीरेंत राहिल्यानें अगात आलेला साक्षिकपणा हे त्याचे गुण पाहिले, आपली क्वायती पळण्याची छोट्टी सैन्ये व त्याचा घोडेस्वारचा अफाट सनावसुद्ध यातील विप्रमता ध्यानात आली कीं काही काळ या निवालाबद्दल चिंत सायक होतें.

पग ११ मार्चला युद्धप्रसंगीं या सैन्याची माडणी कशी होती हा आपला प्रस्तुत विषय पुरा करतो. वास्तविक पाहिलें असता या वेळीं दोन्ही पक्षाचे विशय नुकसान न हाता निजामाच्या वेवळ भिन्नपणामुळें मराठ्यांना अकल्पित यश मिळालें. माझ्या माहितीवरून अमे दिमतें कीं ११ तारखेला मराठ्यांचा हरोल निजामापासून ६ मैलावर होला. निजामाचें § सैन्य

- § ही माहिती अग्रासकास काशीराजाची पानपतची बखर व माऊमाहेबाची बखर यांत मिळेल
- § परिला निलगाचा बाध्य व्हावा हा निजामाचा विचार, त्या रोपानें तो चालला होता

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

मार्ग चालू लागले अशी बातही येताच आवाडीवरील ही मराठी पौज ॥ पुढे सरदावून तिने निजामाच्या पौजेला सत्तावून सोडण्यास सुरुवात केली. सरदाव्याची आवाडी ज्या प्रदेशातून पुढे सरकली तो खडकाळ, लहान मोठ्या टेकड्या व खाचखळग्यांनी भरलेला, पौजेच्या कुचाला अत्यंत गैरसोईचा होता. आवाडीच्या पौजेची सख्याहि काही लहान नव्हती. यामुळे या सर्व पौजेच्या हालचाली सारख्या व्हाव्या व ती एकाच वेळी मोगल पौजेनजीक पोचवी हे सभनवीच नव्हते मध्यभागाची तुळडी परशुरामभाऊ पटवर्धनाच्या हाताखाली होती, तिच्यात भरणा निव्वळ राउताचा होता, पायदळ तिचा तोफा मुळीच नव्हत्या. यामुळे साक्षर ही तुळडी सर्वोपार्थी निजामाच्या पौजेजवळ जाऊन धडाली आणि मार खाऊन परत फिरली या अनेपेक्षित प्रसाराचा परिणाम मान सरदाव्याना अनिष्ट न होता पायदेखीर झाला. कारण परशुरामभाऊची मोडलेली पौज मागे फिरते ती दुसऱ्या तुळड्या मोगलानजीक जाऊन पोहोचल्या. भाऊच्या पाठीवर असलेली मोगली पौज थोडकी असल्यामुळे तिला परताने लागले. या वेळी हुजरातची पागा एकदम उठून तिने शत्रुनर हल्ला चढविला असा तर या मोगली टाळीची केव्हाच धूळधाण झाली असती. पण भाऊने भाघार घेतल्यावर सरदाव्यांनी आपली घेई काही रणात घातली नव्हते. पुढे यादून आलेथो मोगलाची पौज मागे फिरली ती शिंद्याच्या तोफाच्या व मोसल्याच्या गाणाच्या माऱ्याने एक विचाराने योजना ठरून लढाई करावयाची असा वेत आखलेला दिसला नाही. कुच झाल्यानंतर प्रायेण सरदासाला योग्य दादले याप्रमाणे त्याने लढाई केली. बाजार व गदिरुणायाच्या सरक्षणार्थ ठवल्या लहान चौक्या व घांस भैल पिछाडोस पेशव्यांसोबत असलेली पौज सोडली तर राजीव पौज म्हणून विभाग वेगळा काढला नव्हता, माघार घ्यावी लागल्यास सैन्याने कोणत्या मार्गाने कसे परताने, पराभव झाल्यास पुनः काणला ठिकाणी परत व्हावे, वाचवधी नाही एक योजना तयार नव्हती. सर्व पौजरहिता लढण्याची दिला व विशिष्ट याजना नव्हती, तरी शिंद्याच्या विभागातील योग्य ती लवरी टापरीप व बंदोबस्त मान नजरेत भरण्यासारखा होता. पेशवांची ब्रिगेड आणि मायनेल व जौनच्या हाताखालील भरभक्कम तोफगाना याच्या कुचाच्या व लढाईच्या वेळी हालचाली पद्धतशीर झाल्या. कबाकती पलटणाना राजनी घेत घादून पिछाडीकडून शत्रुनर हल्ला चढवून नव म्हणून दोन्ही बाजू व पिछाडी यांचे सरक्षण करण्यास शिंद्यांनी नित्यच पथके तैय्ये तयार ठेविली होती.

असे. मराठ्यांच्या स्वमात्राची विशिष्ट ठवण, त्यांच्यातील दिलीचा पूर्ण अभाव, विशिष्ट हेतु नजरेसुटते ठेवून उपार्थी लढाईची योजना आणून त्याप्रमाणे वागण्याचे त्यांना अमलठे वाटते, या गोष्टी मी पाहिल्या असल्यामुळे माझा असा अंदाज आहे की, जर का या मराठ्यांची एखाद्या यजरात शत्रुशी गाठ पडली आणि त्यांच्याजवळ मराठ्यांच्या घादोडीला अटमान करील तर ते सरचढ घोडदळ असले तर त्याची काही घडण नव्हती.

॥ दावीरुटे दौलतराई सिंद, लढाया बाबत मोठे व मध्यभागी परशुरामभाऊ, दुसरे दौलतर राते.

देवाजीपंत चोरघोडे यांचें एक वाक्यायस्मारक

[लेखक—सदाशिव लक्ष्मीधर फात्रे, एम्. ए., उज्जयिनी]

प्रास्ताविक

ह्मण्णी सनाच्या अठराव्या शतकाच्या उत्तरार्धां बृहन्महासाष्टान्म अत्ता भामपुमीना य आणीयाणीचा अग्न सज. या काळांत मराठेशाहीं य सक्क प्रदशांत दिव्यजयाच्या अनेक प्रयत्नांपरावरच उलट-मुलट राजकीय झालाच, हजे-वेरदति, जय-पराजय, गणि-विग्रह, विजुरी-मचाटो, धरगाड-निजारी, देवाण-पेशवा, इत्यादि प्रकार आणतात झाल. त्या आघातें मुत्तादेगिरीचें म्हणजे राजकीय बाह्यपण्याने मनस्वी पीडा येणें अपरिहार्यच होतें. त्या पिडाचा मुख्य यशान्ता बहर बहुतेक प्रमर्गी अर्थात्च पुण्याच्या राज्यास येई. तरी पण आड राहून मुख्य व्यक्तीच्या नांवाचें सूनै हालीणाच्या मुख्यम बाह्यपणांचीहि या वाळांत सार्थप्र गर्दी होऊन त्यां पैकीं 'गाडतीन बाह्य' म्हणून रुपांत झाल्याच्या चार इतरतींम आशिय महत्ता आले. या गाडतीन बाह्यपारैरीं सरदाराम बापू य नाना फडणीस या दीड बाह्यपणांचा याटा पुण्यास मिळाला आणि विठ्ठल सुंदर य देवाजीपंत असा एकचक सार्थ बाह्यपणा अनुक्रमे निजामाच्या य नागपूरकर भोगण्यांच्या भागाम आला. या चारहि हसमागुळें तरीच वाळांत बृहन्महासाष्टाच्या इतिहासांत चार महत्त्वाच्या घडामोटी झाल्या अगल्याने दाखल सागडतात.

पूर्वपीठिका य उदय

नागपूरकर भोगण्यांच्या भागाम आलेला सवष बाह्यपणा देवाजीपंत यांचे सगुण नांव विचाकर पुरुषोत्तम चोरघोडे. तत्कालीन पेनिहागिज यादूमायांत रिया पपथ्यपहारांत याचा निर्देश 'दियाकरपा', 'दियाकर पडित', 'देवाजी पडित' 'दियाकर पुरुषोत्तम' 'देवाजी पुरुषोत्तम', इत्यादि सवेतानें केलेलाहि आडळणो. हा कर्तरीदी देशराय बाह्यपण अगून नागपूर जिन्मातीन् नरवेड्या बाह्यपारा. याचा जन्म इ. स. १७०० च्या जवळपास झाला अगावा, पण इ. स. १७५५ सालापूर्वीच्या त्याच्या हालचालींचा माममुग पारसा लागत नारी. नागपूरकर भोगण्यांचा सरदार त्रिषकजी राजे भोसले यावीरर यांच्या कोन्तेरराम उमरेडकर या चारुनायडे देवाजीपंत हा यापूर्वी बागिर्द म्हणून होला इतकीच माहिती नागपूरकर भागल्यांच्या घराणीं सागडत. इ. स. १७५५ साली पदिला रघूजी भोसले

मरण पावल्यानंतर त्याच्या मुलांपैकीं जानोजी व मुधोजी यांचीं सेनासाहेबमुभा-पदासाठीं भाडणें चालू असता जानोजीच्या पक्षाचे शिरकणीं यजे व यापूढव कोन्हेर हे जानोजीसाठीं रीतसर वर्षें मिळविण्यास पुण्यास गेले होते. त्या वेळीं वस्त्राग्रदल पेशव्याचा नजरणा निती ठरवता यासर्धी बादाभाट चालू असता देवाजीपतानें मध्ये पडून उभय पक्षास समत आणि सोडस्कर अशी रकम ठरवून दिली. या कामगिरीमुळे देवाजीपतावर जानोजी व नानासाहेब पेशवे या दोघांचाहि लाभ जडून येवूनच त्याच्या उदयास प्रारंभ झाला. ॥

इतिहासकार श्री० यादवराव काळे यांनी देवाजीपताच्या भाऊनदाच्या नागपूर व नरसेड येथील विद्यमान यशजानुदे देवाजीपतासर्धी जुने कागदपत्र मुळींच सापडत नसल्या वद्दल निराशेचे उद्गार काढले आहेत. १ पण आणखी प्रयत्न झाल्यास किंवा यागायोगानें नागपुरातील इतर प्राचीन घराण्याच्या दफ्तरातून देवाजीपताविषयक जुने वारंमथ अजूनहि मिळणें शक्य आहे याचें प्रत्यंतर देताना आज मला आनंद वाटत आहे. नागपूर येथील ऐतिहासिक महाराष्ट्राच्या ‘जामदार’ † घराण्याच्या दुसऱ्या शाखेतील सुप्रसिद्ध कै. भी मोरेश्वर आत्माराम ऊर्फ मोतीबाबापेदेव जामदार याजकडील प्राचीन पेशव्याचें निरीक्षण त्याचे पौत्र श्री. आत्माराम बळवंत ऊर्फ शाह्यासाहेब जामदार, ॲडव्होकेट, याच्या परवानगीनें ऑक्टोबर १९३६ च्या सुमारास मी करित असता त्यात ‘पुरवूनचरित’ नामक एका पन्नाची संस्कृत नाटकाची हस्तलिखित प्रत मला आढळली. नाटक अप्रसिद्ध दिसल्यावरून तें बारनाईनें वाचू

॥ नागपूरकर भातल्याच्या इ. स. १७५५-१७८१ च्या इतिहासातील महाराष्ट्राच्या बहुतेक सर्व घडामोडींन देवाजीपताचें अथ प्रासुटवानें असलेले दिसतें या लेखात त्या सर्व घडामोडींचा परामर्श घेणें शक्य नाही व आवश्यकहि नाही देवाजीपताच्या कामगिरीची सदभासद माहिती वरून पेश्यानाठी निशान्यनी ‘नागपूरकर भातल्याची बखत,’ ‘नागपूरकर भातल्याचा ऐतिहासिक पत्रव्यवहार,’ ‘कॅप्टन ऑफ पॅरिशमन कोरपोन्डन्स,’ बंगालचे जुने इमथ रेकार्ड,’ ‘पेशवे दफ्तर’ भाग १०, तसेंच राजवाडे व खरे यांनी संपादिलेले मराठ्यांच्या इतिहासाचे साधनग्रंथ किंवा सरदेसाई यांच्या रियासतीचे विविध भाग, राजारुद्रराव बानर्जी यांच्या ओरिसाच्या इतिहासाचा द्वितीय भाग, या भा काळे यांच्या ‘नागपूर प्राताचा इतिहास’ इत्यादि वस्तुष्ट इतिहास ग्रंथच वाचले पाहिजेत

‡ ‘नागपूर प्राताचा इतिहास’ प्रकाशना, पृ. ५

† हे ‘जामदार’ घराणें व हाचे माझ्याचें असून याचें मूळ आडनाव ‘बखले’ असें आहे या घराण्याचा नागपुरातील मुख्य शाखेचा मूळ पुरुष नासो दांकर बखले यास पडिल्या रघूवीनें शब्दोदरवामी धाववशीवरच्या शिकारसीवरून जवोटच्या हस्त सुसलमानाच्या भटकेनून सोडवून नागपूरस आणले व काही काळानंतर त्याकडे बीसव्याच्या जामदारखान्याचा मुख्य अधिकार देण्यात आला श्री. यादवराव काळे यांनी ‘नागपूर प्राताचा इतिहास,’ पृ. ५७३, येथें या ‘जामदार’ घराण्याची यशावळ दिली आहे, पण तिच्यातील काही तपशील जुकीचे व अपुरे असावे वर नाटवें

लंगने तो त्याच्या प्रस्तावनेत व अन्तिम प्रशस्ती भोमल्यांच्या नागपुरातीतून कांहीं निर्देश आढळते व थोड्या विचारानंतर ते नाटक देवाजीपंत चोरघोडे याच्याच एका आश्रिताने रचिलेले असल्याबद्दल पूर्ण निश्चय करतां आला.

‘पुरजनचरित’ नाटकाची पोथी

'पुरञ्जनचरित' नाटकाची ही 'जामदार' प्रत बाळबोध (देवनागरी) लिपीत लिहिलेली अमून दिमण्यात १००-१२५ वर्षांदरम्यान प्राचीन वाटते. तिची अदगमें १३×१३ इंच आकाराची प्रारंभीची चीम पणें विद्यमान आहेत. तेवढ्या भागात नाटक संपूर्ण लिहिले गेले आहे, पण अन्तिम प्रशस्तिपद्याचे दोनच चरण विसाव्या पत्रावर दिसत असल्या बसून त्यानंतरचे एक पत्र महाळ झाले असावे असे वाटते. पोथीत वापरलेली शब्द काजळी वस्तुन त्यानंतरचे एक पत्र महाळ झाले असावे असे वाटते. पोथीत वापरलेली शब्द काजळी रंगाची असून हस्ताक्षरादिकाच्या दृष्टीने पोथीचे दोन भाग पडतात. पहिल्या पत्राच्या द्वितीय पृष्ठाच्या प्रारंभापासून पंधराव्या पत्राच्या प्रथम पृष्ठाच्या अखेरपर्यंतच्या भागांत नाटकाने प्रारंभीचे चार अंक आले असून पहिल्या पत्राचे प्रथम पृष्ठ व पंधराव्या पत्राचे द्वितीय पृष्ठ कोरचे सोडलेली आहेत. या भागात पत्रांच्या प्रत्येक लिखित पृष्ठावर प्रत्येकीं सुमारे तीन अक्षरे असलेल्या चौदा ते सतर ओळी आहेत व लेखकाचे हस्ताक्षर मुद्राच्या असून लिहिण्या-अक्षरे असलेल्या चौदा ते सतर ओळी आहेत व लेखकाचे हस्ताक्षर मुद्राच्या असून लिहिण्या-तील अक्षरे अगदी स्वल्प आहेत. या भागात पृष्ठाच्या चारही बाजूंस सोडलेल्या सुमारे एक इंचाच्या मर्यादेच्या जागेत लेखकाने नाटकातील प्राकृत स्थळांची संस्कृत छाया व इतर काही संस्कृत टिपणेहि दिलेली आढळतात. सोळाव्या पत्राच्या प्रारंभापासून विसाव्या पत्राच्या अखेर-पर्यंतच्या भागात नाटकाचा शेवटचा पाचवा अंक अन्तिम प्रशस्तिपद्याच्या दोन ओळींसह आलेला आहे. या भागांत पत्राच्या प्रत्येक पृष्ठावर प्रत्येकीं सुमारे अष्टावीस अक्षरे असलेल्या अकरा ते तेरा ओळी आहेत. लेखकाचे हस्ताक्षर चाईट असून लेखनप्रमाद अतोनात आढळतात. या भागातहि पृष्ठाच्या चारही बाजूंस सुमारे एक इंचाची मर्यादा सोडलेली आहे, पण त्या जागेत लेखकाची टिपणे मुळीच दिसत नाहीत व पाचव्या अंकात प्राकृत स्थळेच नसल्यामुळे संस्कृत छाया देण्यास मुळातच अवसरहि नाही. पोथीचे शेवटचे पत्र महाळ असल्यामुळे ही संस्कृत छाया देण्यास मुळातच अवसरहि नाही. पोथीचे शेवटचे पत्र महाळ असल्यामुळे ही प्रत कोणी, कोणत्या कार्त्तिकी व कोणत्या स्थळी लिहिली तें समजत नाही. मात्र दोनहि भागांचे लेखक महाराष्ट्रीय असलेत असे वाटते. पोथी दिमण्यात बरीच प्राचीन असली तरी अत्राप माधुराण बऱ्या अवस्थेत आहे.

‘पुरञ्जनचरित’ नाटकाची रूपरेखा

भागवतपुराणाच्या स्कंध ४, अध्याय २५ ते २९ या भागात मूळ पुराणोपाख्यान संवादरूपाने सविस्तर दिलेले आहे व त्यातच अध्याय २९ मध्ये त्या समग्र आख्यानाचे तत्त्वज्ञानपर निरूपणहि केलेले आहे. त्याच आख्यानाच्या आधारावर कृष्णदत्त नामक मैथिल कवीने प्रस्तुत नाटक रचिले आहे. पुराण राजा

नामांच्या ‡ नगरांत जाऊन तेथील राजकन्या पुरज्जनीशीं गांधर्वविवाह करतो व त्यानंतर तिजबरोबर अंतःपुरांतच सर्व काळ घालवितो. ही संधि साधून गंधर्व, यवन, इत्यादि शत्रु चढाई करून पुरज्जनाचें राज्य हस्तगत करतात व पुरज्जन स्त्रीवेष घेऊन पळून जातो. त्या वेळात त्यास खरोखरच ‘वैदर्भी’ नांवाखालीं स्त्रीत्व प्राप्त होऊन त्याचें मलयध्वज राजाशी लग्न होतें ! नंतर वैदर्भीरूपधारी पुरज्जन मलयध्वजाच्या विरहामुळे अत्यंत व्याकुळ झाला असतां त्याचा प्राचीन मित्र योगिराज अविज्ञातलक्षण यास त्याची कीर्त येते व तो नवलक्षणा नामक कामधेनूच्या द्वारे वैदर्भीरूपधारी पुरज्जनास कृष्णभक्ति करावयास लावतो. पुरज्जनाची इतकी तयारी झाल्यानंतर अविज्ञातलक्षण त्यास योगवळानें सत्यपरमात्मज्ञान म्हणजे अद्वैतज्ञान प्राप्त करून देतो. अशा प्रकारचें हें कथानक असून त्याची ‘अविज्ञातलक्षण म्हणजे परमात्मा,’ ‘पुरज्जन म्हणजे जीवात्मा,’ इत्यादि वेदांतपर उपपत्ति लावण्यात आली आहे. त्यावरून प्रस्तुत ‘पुरज्जनचरित’ साधारणपणें कृष्णमिश्राच्या ‘प्रबोधचन्द्रोदय’ नाटकाच्या धर्तीचें एक दार्शनिक नाटक आहे असें म्हणतां येईल. नाटकाचें कथानक भागवतांतील मूळ आख्यानास धरूनच असून त्यात प्रायः काहीं फेरफार केलेले दिसत नाहींत. तरी पण कवीनें त्यांतच मधून मधून स्वतःच्या प्रतिभेची चुणूक दाखविणारे व स्वतःच्या विद्वत्तेचें आणि बहुभुतपणाचें प्रदर्शन करणारे प्रसंग निर्माण केलेले आढळतात. दर्शन, व्याकरण, § अलंकारशास्त्र, इत्यादि विषयांचा हा कवि चांगला पंडित असून त्यानें विविध प्रांतांतून श्राव प्रचान्दि केला असावा असें दिसतें. त्याची गद्यपद्यरचनाशक्ति उत्तम असून नाटकांत इतस्ततः विलुरलेख्या एकंदर १२९ पद्यांत त्यानें बरेच अलंकारहि साधलेले दिसतात. यापैकीं बहुसंख्य पद्यें संस्कृत भाषेंत असून काहीं प्राकृत भाषेंतहि आहेत.

नाटकारांनींचा प्रस्तावनेचा भाग ऐतिहासिक महत्त्वाच्या असल्यामुळे तो व पाचव्या अंकांतील दोनट्या भरतवाक्यादिकांचा भाग खालीं उद्धृत करित आहें.

नाटकाचा प्रास्ताविक भाग

श्रीगणेशाय नमः ॥

नित्यानन्दचिदात्मकस्य कलया यस्याच्युतस्याखिलं
विश्वं चेतितमप्यचेतनमिव द्वाग्भ्राम्यति भ्राम्यति ॥

यो गृहात्यकरञ्जलत्पचरणः पश्यत्यचक्षुः शृणो—

त्यश्रोत्रो मनसो गिरोऽप्यधिपयो भक्तेर्ब्रह्मोऽप्यत्स च ॥ १ ॥

‡ मुख्यतः या ‘नागपुरा’शीं संबद्ध असल्यामुळेच पुरज्जनोपाख्यानाचा विषय भोसल्यांच्या नागपुरांत तयार झालेला प्रस्तुत नाटकास घेण्यांत आला असावा असें वाटतें.

§ “मा शब्दीः” इत्यादि अष्टागिनीय प्रयोग प्रस्तुत नाटकांत कचित् दिसतात. पण त्यांसहि इतर व्याकरणकारांचा आधार असणें संभवनीय वाटतें. बंगाल, मिथिला, इत्यादि भागांत पाणिनीयर प्राचीन व्याकरणकारांच्या ग्रंथांचें आज्ञामितीसहि अध्ययन केळें आहे व प्रागप्य मानलें जातें.

अपि च ।

एकं वृक्षमधिप्रितौ सहचरो दिव्यौ सुपर्णा भजे
पङ्कं पिप्पलमत्यदक्षिह ययोरेको गुणैर्वध्यते ॥
नाश्रन्नप्यतिदीप्तिमश्नति परो बुध्वा ततः तमेव श्रितो
बद्धोऽसावपि मुक्तिमेति न परो मोक्षाय पन्था मतः ॥ २ ॥

(नान्वन्ते) सूत्रधारः—अलमतिविस्तरेण । भक्तिभाजनाभिभाकरिभाविभाजना
शुद्धमानसमारमणमारमणामितरमारमणपदचरणस्य क्षणक्षणविलक्षणविनयविनेरुदयादानदाक्षिण्यादि
गुणगणस्य निरुपधिवशेपनारजागरुनयशोभापनसारप्रसारसुरभीकृतमनारस्य परमरमणीयाकारस्य
श्रीदिवाकरपुरुषोत्तमस्य सभाया महलमयमूर्तिश्रीयङ्कटेशकेशत्रयनिवेशनद्वारमभिधाने
मिददपदनदम्बदम्बरतलितमस्तृजप्रकृतमयनिरवपद्मपद्मपद्मप्रबन्धममुदायेन वेदान्तनिदान
सारसम्बन्धप्रायेण भाग्यव्यामरीष हरिदासशितन्यमान लक्ष्मीनिवासकीर्तनामृतमतिनिभृतमापीय
मुदिताना विविधोपधानान्यलम्ब्य मुखोपशिष्टाना मिशिष्टाना शिष्टाना देशविदेशवास्तव्याना
शास्त्रिनाम्नाना राजनार्यभारिणा व्यापारिणा च मण्डली समुल्लसति । तदन किमपि नवीन
नाटकमभिनैतन्मिति (नेपथ्याभिमुता) आर्थे । इतस्तावत् ।

(प्रविश्य) नटी—अञ्ज ! एतस्मि । आगवेदु अञ्जो को निओआ अणुचि अदुत्ति,
आर्थ ! एयास्मि, आरापय वार्थः को नियोगोऽनुशीयनामिति ।)

सूत्रधार —आर्थे ! साधुसमाजमेतमाराधयितुमिच्छामि ।

नटी—कदर उण पओअ समस्मिअ एदस्स आराएण करिस्सदि अञ्जो । (कतर पुन-
प्रयोग समाश्रित्यैतस्याराधन करिष्यत्यर्थः ।)

सूत्रधारः—यत्किल कृष्णदत्तकविना मैथिलेन पुरञ्जनचरित नाम नाटकमस्मात्
समर्पितं तदभिनयेनाराधनमस्य सम्भाष्यति ।

नटी—मिथिहविमलविज्जाविलास (विल) विदितपवित्तकिर्तीण बहामुत्तीण एदाण इध
कथ सवणममुस्सुअ हिअअ हविस्सदि । (मिथिधविमलविज्जाविलासविश्वविदितपवित्रकीर्तीना
बहामूर्तीनामेनेपामिह कथ श्रवणसमुत्सुक हृदय भविष्यति ।)

सूत्रधारः—हरिभक्तिरूपैवानुश्रूयामुत्पादयिष्यति । उक्तं च तेन कविना ।

हरिपदभजनात्तदुद्धिमेतां लघुमपि मद्भिरमाद्रियेत सभ्यः ॥
गिरसि शशिकलां त्रिमार्गगां च त्रिदशानुतोऽपि विभर्ति हि त्रिनेत्रः ॥ ३ ॥

देवाजीपुरुषोत्तमो गुणवतां वाणीरसास्वादवि—

त्तसभ्याः सदसद्विवेकपटवः सर्वे गुणग्राहिणः ॥

लंके हारि पुरत्रनस्य चरितं प्रौढः कविर्मैथिलो

नाट्ये दक्षतमा वयं च तदयं स्वर्णेन योगो मणे ॥ ४ ॥

“सुरदेसाई स्मारक ग्रन्थ”

नटी—अज्ज । सा एसा देवाजीपण्डितो जस्स पत्ता सदादा सुणिअदि । (आर्य !
क एव देवाजीपण्डितो यस्य प्रसादा सर्वत श्रूयत ।)

सूत्रधार—नामैव दत्तमुत्तरम् ।

देवोऽज परमेश्वर परहितोऽस्त्यस्मिन्स्वभक्ते यतो
यद्विप्रावनबुद्धिमत्पुद्गयते देवोऽयजेन्नान्वय ॥
अर्थो यत्स्फुटमाह देहि ह्यमित्यर्थे प्रकृत्युक्तिभि
देवाजीति यथार्थमेव चलते नामास्य तत्सर्वथा ॥ ५ ॥

किं च, याज्ञातुद्रव इव यदुर्वारस्य, सुमन्त्र इव रघुवीरस्य, दृहस्पतिरिव सुनाशीरस्य,
वीरजल इवाकम्बरसाहस्य, अमर इव साहसद्वयस्य, चाणक्य इव चन्द्रगुप्तस्य नागनगरनाथस्य
भोसलाचमसिन्धुसम्भवराज्यचन्द्रस्य साचिद्वयमवलम्ब्य नरपतिजनपदहितप्रिय
नार्यमस्ति यामयार्षि प्रीतिप्रतीतिपात्रमतिमानमुद्रासत ।

नटी—त आरम्भीभवतु पञ्चाशा । उस्सुअहिअआ विअ सभलो समाजा दीतई ।
(तदात्म्यता प्रयाग । उत्सुकद्वय इव सकल समाजा ददयत ।)

सूत्रधार—

यदपि जगति सन्त शीलयन्त सुशील
परगुणपरमाणुनप्यमी शीलयन्ति ॥
तदपि मनसि शङ्का यत्तते मे किमेषा—
ममिमतमभिनेय दुर्विद्व हन्यचेत ॥ ६ ॥

नटी—ता सभलविदिमूल हिंस्रिवेस पषादेदु अजो । (तत्त्वगणितिमूल हृणीकस्य
प्रवादगत्यार्थ) ।

सूत्रधार—(तात्पर्य) सम्यगभिहितम् ।

वेदुण्ठे प्रजघटभाजनहतस्वान्तस्य घृन्दाटयी—
सवास कमलाशृटीतमनसो हन्मात्रेदन्य तत्र ॥
येव शास्त्रमिह प्रमाणमिति त श्रीनाथ । किं दीयता—
मद्याजप्रिय । दीयते वत मया चेतस्तदादीयताम् ॥ ७ ॥

अपि च ।

अघटितघटनापटीयसीय नटयति ते जगदेव देव । माया ॥
भ्रमणशतपरिभ्रमेण तत्र क्वचिदपि कस्यचिदपि तोषमप ॥ ८ ॥

नटी—अज ! अदा वर किं त्रिलम्बीअदि । (आर्य ! अत पर किं विलम्बते ।)

सूत्रधार—सत्ता मम गुणाख्य नाम मामनाश्रय्य व्यापायनुयुगता नदीरधननगर
भागना दर्शितकामरूपगुणप्रकाशया कयापि कामवदल्या बशीरुना बलीभूय किमपि न प्रति
सन्दधातीति चिन्तामापन्नोऽस्मि ।

नटी—अजस्र आण्णए मये तुह समीप सो आणीअदि । अज्जेण उणं लो
आर्यस्याजया मया तव समीप स आनीयत । आर्येण पुन. प्रतिशेचनी ६

सूत्रधार—(सहस्र) तर्हि सर्वे सम्पन्नम् ।

पुरज्जनो भक्तिरसायनामृतैः ॥

भवेकचेद्योपहतैर्यथा जहो

चिन्तामिमां त्वद्वचनैरहं तथा ॥ ९ ॥ (इति निष्पत्ता ।)

आमुखम् ॥

(तत. प्रविशति पुरज्जनो राजा सचिवश्च ६०).

..... —.

नाटकाचा अन्तिम भाग

.

पुरज्जनः—

सखे ! सत्यप्यस्मिन्मम तव च भेदव्यपगमे
त्वदीयोऽहं नाथ ! त्वमसि न मदीयः क्वचिदपि ॥

तरङ्गः सामुद्रो भवति न च तारङ्ग उदधिः
स्फुलिङ्गश्चाग्नेयो दहनकणकीयो न दहनः ॥ ३७ ॥

अविज्ञातलक्षणः—सखे ! किं ते भूय प्रियमुपकरोमि ?

पुरज्जन—अतः परमपि किं प्रियमस्ति ? यतः ,

भवानेतायन्तं समयमुपकुर्वन्नपि सुहृ—

न्ममान्धस्येवासीद्ब्रह्मणिरविज्ञातचरितः ॥

अथ श्रुत्वा मत्वा किमपि सुनिदध्यास्य सुरस—

स्पृशि प्रोन्मीलन्त्यां दृशि सपादि साक्षात्पुत इति ॥

तथापीदमस्तु ।

श्रीतनुच्छदिसुवर्णरोखितस्वांशुकान्तसतद्विधनाश्रयि ॥

कृष्णरूपनिकपे निवेशितं प्रेमहंस सुपरीक्ष्यतां मम ॥ ३९ ॥

अपि च ।

काले काले तद्वित्वानमृतरसमयीं वृष्टिमिष्टां विधत्ता-

मुयीं सस्योघगुयीं सचिवजनहितं भूमिपा पालयन्तु ॥

सर्वे सर्वत्र नन्दत्वखिलगुणगुरो विन्दतु प्रेममार्कित

देवे श्रीव्यङ्गदेवो प्रचरतु परितः कृष्णदत्तस्य सूक्तिः ॥ ४० ॥

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

अविज्ञातलक्षण.—एवमस्तु ।

(इति निष्पन्त्वा सर्वे ।)

इति श्रीपुञ्जनदु सभञ्जनोऽ नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

शाके नन्दनरावनीपतिमिते शुद्धद्वितीयायुधे

चित्रे नागपुरे ..रघुनृपावासादयोध्यागमे ॥

(मानितरत्ना भाग गङ्गाळ)

उद्धृत स्थळाचा निष्कर्ष

पर उद्धारलेल्या भागातील महत्त्वाच्या माहितीचा निष्कर्ष घालून दिल्याप्रमाणे काढता येईल. प्रस्तुत नाटक मिथिलेच्या कृष्णदत्त कवीने रचिलेले असून त्याचा रागभूमीवरील प्रथमच प्रयोग नागपुरात देवाजीपताकरडे स्वप्नदशनेशनाच्या † देगधरपुर्तोल मंडपात झालेल्या महोत्सवाच्या प्रसंगी करण्यात आला. हा महात्म्य रच दिवसाचा असून त्यात अगोदरच्या शुभकारी कोणा तरी उत्कृष्ट हस्ताक्षरें विष्णूच्या आख्यानावर अद्वैतब्रह्मनिरूपणपर संस्कृत व प्राकृत मजकुरानें भरलेले, विद्वत्ताप्रचुर व मनोरंजन असें सर्गात कीर्तन झालें होतें. महोत्सनातील सभासदांत निरनिराळ्या देशातून आलेले प्रतिष्ठित व महत्त्वाचे असे निडबुरींग शास्त्री, ब्राह्मण (वैदिक ?), राज्याधिकारी व व्यापारी आहेत व ते सर्व गुणग्राहक व सत्सन्नीरसाचे परोक्ष असून या नाट्यप्रयोगाच्या वेळीं निरनिराळ्या लोकांस देऊन ऐदीत बसले आहेत असा दैत्याचा वर्णिल आहे ! एतद् देवाजीपताप्रियी, तो अत्यंत दैवतगुण व भव्य असून विष्णूचा परमभक्त आहे, त्याचे विनय, चिन्तक, दया, दानदाक्षिण्य, इत्यादि गुण अद्भुत असून तो निष्कपट परोक्षार करण्यास नेहमीं सिद्ध असतो, त्याच्या कीर्तीचा डका सर्व जगात दुमदुमत असून सर्वत्र त्याची प्रशंसा ऐकू येते, त्याची वाङ्मय रसजता उत्कृष्ट असून त्यास त्याच्या कार्यांत परमेश्वरी साहाय्य मिळतें, तो ब्राह्मणाच्या रक्षणांत तत्पर व पराक्रमी असून पराक्रांतेचा उदार आहे तो नागपूरकर भोसल्याच्या क्षात्रिय राजकुलातील विद्यमान राजाचा दिवाण असून राजा व प्रजा या दोघांसहि प्रिय आणि हितकर अशी कामें करण्यामुळे दोघांच्याहि प्रेमास आणि विश्वासास पात्र होऊन अविशय महत्त्वांस चढला आहे, इत्यादि माहिती सापडते. 'देवाजी' या मराठी नामाच्या तीन संस्कृत

§ 'पुरजानधीरत' नाटकाच्या पाच अवकाशीं नावें अनुक्रमें पुरजनप्रसन्नन, पुरजनरथन, पुरजनपुराणन, पुरजनसमजन व पुरजनदुःखमजन अशीं असून मरय पात्रें स्वप्नधार, नगी, पुरजन (राजा किंवा पैरमां), पुराणा, सचिन, प्रयागर, चेदी, वृत्तिमजिका, रसत, शुमान्, अनभूत, धुनधर, चर, सितपक्ष, मेधापति, विलक्षण, अविधानलक्षण, नवलक्षणा, अमिलक्षणा, युरोजन, हीं आहेत.

† 'व्यक्तेश्वरेश्वर' म्हणजे गिरीचा वाल्मीकी सस्कृतातीत शुद्ध रूप 'वेङ्कटेश्वरेश्वर' असे आहे, पण पोर्तुगीज 'व्यक्तेश्वरेश्वर' असे भराळा रूप लिहिलेले आढळते.

व्युत्पत्त्याहि दिल्या असून देवाजीपताची उद्वन, मुमग्न, बृहस्पति, गीरबल, अमर व चाणक्य या प्रख्यात प्राचीन राजमन्यादीं दुल्हा केलेलीहि आढळते भरतनाक्यात इतर मागण्या श्रेवर “राजे लोमनी सचिवमंडळीच्या दितास जपवे” अशी मागणीहि केलेली आढळत तिच्या द्वारे करीत “भोमन्यानी देवाजीपताचा उत्तम मन्मान ठेगाय” अशी रस ची इच्छा ध्वनित केली असल्याचा भास होतो !

महोत्सवास ऐतिहासिक पुरावा

नाटकाच्या प्रस्तावनेत निर्देशिलेला प्रसंग काल्पनिक नसून तथा महोत्सव देवाजीपतारडे मोठ्या प्रमाणावर खरेच घरे होत असे असे दाखविण्यात ऐतिहासिक आधार आहे. जानाजीने रसत च्या कारकीर्दीच्या अखेरीस देवाजीपतास कैद करून व त्याचे मरें घर छुडून त्यास पार नाम दिला. तो प्रसंग माधवराव पेशव्यास कळविताना पेशव्याचा नागपुराचा बकील चिठ्ठल शामराज हा आपल्या सविस्तर पत्रात लिहितोऽ—

“ दिवाकरपताचा मजकूर, काहीं नग जडावाचे व साने, धेंपे, राहिले होते तेहि घेऊन गेले. नवरात्रांत उद्याहासाठी पांच हजार रुपये ठेविले होते तेहि नेले उद्याहास त्यांचे घरी कोण जातो म्हणाले तमाम ब्राह्मण ज्यास गाय स्वास्ती वृत्ती ज्यास आहेत व आपले चाकर जितके आहेत तितके कोणी देवाजी पताचे घेथे न जावे, गोसावी कोणी न जावे अशी परिछिन्न ताकीद केली आहे ”

या प्रसंगां देवाजीपतानेहि स्वतःचे वृत्त वरील चिठ्ठल शामराजमाफतच माधवरायान रळविले. त्यात तो म्हणतो †—

“ . . . येथर केव्हास पैर्याभिणि चित करोन भीहरीसवेत सादर आहे. पुढे विजेयादशमीचा उत्साह आहे प्रतिवर्षी पंडित अयदीकरोन येत असता त्यास सहा हजार रु मात्र ठेविले तेहि त्या दिवसपर्यंत राहून उगेगी पडतील येसे निश्चये करणियात येत नाही अर्थहरण तो जाल पुढे प्राणावादि सकल्प केला परंतु आत पर याचा कारभार नको. येथिथईची प्रतिशा समर्थाचे पायासी ती खरीदुरी आहे शरीरहि घळ निर्माण जाला. भेस होत आहेत. मोहारत्साह मात्र जाला पाहिजे येवटी वासना हे सित्धीस गेल्यावर मग काहीं आरडा राहिली नाही ”

या दोन उताऱ्यावरून देवाजीपताकडे नवरात्राचा उत्सव किती मोठ्या प्रमाणावर दरमान माजव होत असे व त्यासाठी किती दूरदूरचे पंडित व इतर लोक नागपुरास येत असत, तमेंच अत्यंत विकट परिस्थितीत अन्ताहि देवाजीपतास स्वतःच्या घरी तो उल्लव साजरा दाण्यावृल किती तळमळ लागली होती ते स्पष्कणे दिवून येते. मुद्दाजीच्या कारकीर्दीत

‡ पेशवे वत्स८, भाग २०, पृष्ठांक १९८, पृष्ठ १९१

† पिठा, लेखांक १९७, पृष्ठ १८४

देवाजीपंताचा पुनरुदय झाल्यावर त्याजकडे हा उत्सव पुन्हा होऊ लागला असावा. या लेखांत वर निर्देशिल्याप्रमाणे इ. स. १७७९ च्या ऑगस्ट महिन्यांत देवाजीपंत दसऱ्याचे निमित्त काढून तांतडीने पुण्याहून निघून नागपुरास परत आला तो मुख्यतः त्याजकडील या उत्सवासाठीच आला असावा असे म्हणण्यास हरकत नाही. देवाजीपंताकडील नवरात्र देवीचे नसून बालाजीचे असते व बालाजी हेच त्याचे कुलदैवत असते असे प्रस्तुत ‘पुरज्जनचरित’ नाटकांतील वर्णनावरून दिसते. देवाजीपंताची यपुष्मत्ता, त्याची ईश्वरभक्ति, त्याची रतिकृता, त्याचे संस्कृत वाङ्मय व वेदान्तशास्त्र यांजवरील प्रेम, इत्यादि गोष्टींबद्दि हे नाटक चांगला प्रकाश पाडते.

नाटकाविषयी जुनी चुकीची माहिती

‘पुरज्जनचरित’ नाटकांत आढळणाऱ्या देवाजीपंतविषयक माहितीकडे यापूर्वी कोणाचे लक्ष गेले असल्याचे दिसत नाही. पण हे नाटक अगदीच अज्ञात असे मात्र नाही. दोन पिढ्यापूर्वीचे प्रख्यात विद्वान् व संतोषक बाबू राजेन्द्रलाल मिश्र यांनी संग्रहितलेल्या वर्ग-नात्मक विस्तृत संस्कृत ग्रंथ-सूचींत या ‘पुरज्जनचरित’ नाटकाची संक्षिप्त माहिती दिलेली आढळते. § ही माहिती दरभंगा जिल्ह्यातील त्या वेळचे प्रसिद्ध मैथिल पंडित हर्षनाथ झा यांच्या संग्रहांत असलेल्या या नाटकाच्या एका मैथिल लिपीतील प्रतीवरून दिली आहे. पण बाबू राजेन्द्रलाल मिश्रांच्या हाताखालीच ज्या इस्माने प्रस्तुत नाटकाच्या माहितीचे हे टिप तयार केले त्याने नाटकाची प्रस्तावना समग्र वाचली नसावी किंवा त्यात महाराष्ट्राच्या इतिहासा शान अगदी नसावे असे वाटते. कारण त्याने “या नाटकाचा प्रथम प्रयोग ओरिसाच राजा पुरुषोत्तम देव याच्या दरबारात प्रथम करण्यांत आला होता,” अशी माहिती सद टिपणांत दिली आहे! या लेखात नाटकाच्या वर उद्धृत केलेल्या समग्र प्रस्तावनेवरून । नाटक नागपूरकर भोसल्यांचा दिवाण देवाजीपंत चोरघोडे याजकडील बालाजीच नवरात्राच्या महोत्सवप्रसंगीच कोणत्या ठराे कधी संगभूमीनर प्रथम आगले गेले व ते ओरिसाच राजा पुरुषोत्तमदेव याच्याशी कोणत्याहि प्रकारे संबद्ध नाही याबद्दल शंकाच राहत नाही.

नाटकरचनेचा किंवा प्रतलेखनाचा काळ

नाटकाच्या ‘जामदार’ प्रतीतील अंतिम प्रकाशितपद्याच्या विद्यमान दोन ओळींत “रघुराजाच्या (—दुसरा रघूजी भोसले याच्या) नास्तव्यामुळे अयोध्येशी सादर पारलेल्या नागपूर शहरांत चैत्र शुद्ध द्वितीया शके १६९९ शुषवार या दिवशी...” इतकाच वाक्याचा समाविष्ट झाला आहे. नंतरचा वाक्याचा “.....कृष्णदत्तकवीने प्रस्तुत नाटकाची रचना पूर्ण केली” किंवा “.....अमुक लेखकाने कृष्णदत्तकवीच्या प्रस्तुत नाटकाच्या प्रस्तुत प्रतीचे

§ *Notices of Sanskrit Manuscripts, Vol. VI (Calcutta, 1882), Pages 20—22., No. 2000.* येथे दिलेल्या स्वरूप उताऱ्यावरून या प्रतीत काही पाठभेदादि अमानेज असे दिसते.

लेखन पूर्ण केलें ” या दोहोपैकी कोणत्या तरी आशयाचा अभाव. पण तो निर्देश नाट्यरचना किंवा प्रतिलेखन या दोहोपैकी नकी कसाचा अभाव तें या नाटकाची नागपुरातील दुसरी एखादी प्रत उपलब्ध होईपर्यंत सांगता येणार नाही. निर्देशिलेला काल इ. स. १७७७ च्या एप्रिल महिन्याच्या सुमारास असून देवाजीपंत त्यानंतर पुढे चार साडेचार वर्षे हयात होता. त्यानून हा नाट्यरचनेच्या सभासीचा निर्देश अगणें जाला सभ्यनीय वाटतें. कदाचित् हा प्रतिलेखनाचाच निर्देश असला तर तो प्रस्तुत ‘जामदार’ प्रतीचा नसून ‘जामदार’ प्रतीस आधारभूत असलेल्या मूळ प्रतीचा असा असें वाटतें. कारण ‘जामदार’ प्रतीच्या अन्तिम भागात अशुद्ध अंतोनान दिसत असल्यामुळे त्या लेखनाकडून सद्गत प्रगतिपत्राची मौलिक रचना होणें अगदीं अशक्य दिसतें. तरी पण ‘जामदार’ प्रत बरीच प्राचीन आहे यात शक्य नाही.

बाबू राजेन्द्रलाल मित्र याच्या सूचीत उपयोगिलेल्या प्रस्तुत नाटकाच्या ‘मिथिला’ प्रतीत तिचा लेखनकाळ इत्यादि निर्देशागारी प्रशस्ति आढळते ती अशी—

शाकंजदे धरणीवियन्मुनिधरासम्भासमाने शुभे
माघे मासि दिवामणौ मकरगे विष्णोस्तिथौ सादरम् ॥
श्रीमन्मैथिलकृष्णदत्तकृतिना यत्निर्मितं नाटकं
प्रालेखीतदिदं मुदा हुततरं श्रीहेमनाथद्विजः ॥ शुभमस्तु ॥

“शके १७०१ साली माघ शुद्ध एकादशीस सूर्य मकरराशीत असल्या वेळीं हेमनाथनामक माझागणें कृष्णदत्तमैथिलाचें हें नाटक चार्दने व उत्साहाने लिहून काढलें ” अशा आशयाचा हा निर्देश आहे. हा काळ म्हणजे इ. स. १७८० सालाच्या जानेवारी-फेब्रुवारी सुमारा. त्यावरून प्रस्तुत ‘मिथिला’ प्रत आमच्या ‘जामदार’ प्रतीत निर्देशिलेल्या काळानंतर पावणेतीन वर्षांनी लिहिली गेली असल्याचें उघड होतें.

नाटककाराविषयी माहिती

याप्रकारें हें सद्गत पुराणचरितनाटक देवाजीपंत चोरपोडे याचें एक समकालीन उत्कृष्ट बाइमयस्मारकच होय असें म्हणण्यास हरकत नाही. नाटककाराणें या ग्रंथात स्वतः विषयी विशेष काहीच माहिती दिली नाही. “त्याचें नांव कृष्णदत्त व देश मिथिला असून तो एक प्रौढ कवि आहे ” इतकीच माहिती प्रस्तावनेत असून भरतवाक्यात “कृष्णदत्ताच्या बाइमयाचा सर्वत्र प्रचार होवो ” अशी इच्छा प्रकट केलेली आढळते. कृष्णदत्ताचे देवाजी-पन्नाशीं मरद नमलेले तीन इतर ग्रंथ हस्तलिखित उपलब्ध असून त्यापैकी दोन ग्रंथातून त्याने स्वतः-विषयी अधिक तपशील दिलेले आढळतात.

जयदेवाच्या ‘गीतगोविन्द’ काव्याचे कृष्णपर आणि शिवपर असे दोन अर्थ रावणारी ‘गङ्गा’ नावाची सद्गत टीका या कृष्णदत्त मैथिलाणें रचिलेली असून तिची एक

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

प्रत लंडनच्या इंडिया ऑफिस लायब्ररीत आहे.† तिजमधील काही स्थळात कवीने स्वतःच्या मातापितरांची व बडील भावांची नावे दिली आहेत. त्यापैकी दोन पणे—

“तामम्बां पतिदेवतां भगवतीदेवीं भवेशं गुंरं

भक्त्यानम्य पुरन्दरं कुलपतिं श्रीमालिकं चाग्रजान् ॥

गङ्गाख्यां जयदेवदिव्यकविताव्याख्यामिमां मैथिली

ब्रह्मर्थप्रतिपादनाय तनुते श्रीकृष्णदत्त कविः ॥” (प्रारम्भचा द्वितीय श्लोक)

आणि

“माता पुण्ययशस्वती भगवती-देवी भवेशः पिता

सन्तो यस्य पुरन्दरः कुलपतिः श्रीमालिकश्चाग्रजाः ॥

तेने मैथिलकृष्णदत्तकविना तेनेह गङ्गाभिधा

टीकाया लहरी समाप्तिमगमचस्यामियं द्वादशी ॥

इति भगवतीभवेशसम्भव श्रीकृष्णदत्तकृपाया श्रीगीतगोविन्दव्याख्याया द्वादशी लहरी ” (अन्तिम भाग)

अशी आहेत. त्याचवरून कृष्णदत्त मैथिलीच्या नावाचें नाव ‘भवेश,’ आईचें नाव ‘भगवतीदेवी’ व नियमान् ज्येष्ठ भावाचीं नावे अनुक्रमे ‘पुरन्दर,’ ‘कुलपति’ व ‘श्रीमालिक’ अशीं असल्याची माहिती मिळते. या टीकेत प्रारम्भच्या सवुर्थ श्लोकात इसवी सनाच्या सतराव्या शतकातील मधुरादनसरस्वतीचा उल्लेखहि आलेला दिसतो

कृष्णदत्त मैथिलीच्या इतर दोन ग्रंथांच्या मैथिल लिपीतील प्रती मिथिलेंतच कै. प. हर्षनाथ झा याच्या संपादात असल्याबद्दल माहिती वायू राजेन्द्रलाल मिश्र याच्या घर निदिशिलेल्या वर्णनात्मक संस्कृत-ग्रंथ-सूचीतून मिळते.‡ त्यापैकी प्रथम ग्रंथ म्हणजे मारुण्डेय पुराणातील दुर्गास्तोत्राची व्याख्यानं रचिलेले देवीचरित्रवर्णनपर ‘चण्डिकाचरितचन्द्रिका’ नावाचें अकरा सर्गांचें व ७३४ पद्यांचें एक संस्कृत काव्य होय. पण त्यात कवीने स्वतः निपथी विशेष तपशील दिलेले दिसत नाहीत. दुसरा ग्रंथ म्हणजे कुवलयान्त व मदालसा यांच्या प्रसिद्ध प्रेमकथेवर रचिलेले ‘कुवलयान्तोद्योय’ नावाचें सप्तमी संस्कृत नाटक होय. त्यातहि कवीने स्वतः निपथी विशेष माहिती दिली नाही. पण नाटकाच्या प्रस्तावनेतील

“कृष्णदत्त इति मैथिलः कविर्नालभायसुलभात्तुतुहलात् ॥

नाटकं यदभिव्यक्तातनोत्कोऽत्र सम्प्रति गुणागुणमहः ॥”

† J Eggeling Catalogue of Sanskrit Manuscripts in the Library of the India Office Volume VII (London, 1904) p 1458, Ms No 197

‡ Notices of Sanskrit Manuscripts, Vol VI, (Calcutta, 1852,) Nos 2005 (p 30) and 2035 (p 64-66)

या श्लेसाख्येन कृष्णदत्त मैथिलाने हें नाटक तो स्वतः "प्रौढ" झाल्यानंतर रचिलेल्या 'पुरञ्जनचरित' नाटकाच्या अंगांदर रचिलेले अमलें पाहिजे असे दिसते. या 'कृष्णयात्रीय' नाटकातील शेवटचे

"काले काले तडित्वात्ममृतरसमयी वृष्टिमिष्टां विधत्तां
पृथ्वी सम्पन्नशस्या भवतु विजयिनः पान्तु लोकं नरेन्द्राः ॥
सर्वः सर्वत्र नन्दत्वखिलगुणगुरो विन्दतु प्रेमभक्तिं
तद्विभ्वेदो दयाद्रे प्रसरतु परितः सत्कवेः सृक्तरत्नम् ॥ "

हें भरतवाक्यहि महत्त्वाचें आहे. त्यात कृष्णदत्त मैथिलाने स्वतःची शिवभक्ति प्रकट केली आहे. त्याच्या या इतर तीनहि प्रयांनील प्रारंभीच्या मद्दलावरणातून शिव आणि पारंती यानाच बदल केलेले दिसत असल्यामुळे 'पुरञ्जनचरित' नाटकात आढळणारी शिणूची शिवा व्यक्तेश्वराचाची भक्ति वस्तुतः प्रचाराची नमुन ती त्याच्या आश्रयदाता देवाजीपंत चोरबाड याचीच असावी हें निःसंशय सिद्ध होते. कृष्णदत्त हा वस्तुतः इतर मैथिल ब्राह्मणाप्रमाणें शैव शिवा शक्ति असून त्याने देवाजीपताचा तोंडपुजणा करण्याच्या उद्देशानेच 'पुरञ्जनचरित' नाटकात व्यक्तेश्वराचे शान्तिपर्याय उमना शिवा भाटानी जिव्हाळा दाखविल्या असावा असे म्हणण्यास हरकत नाही !

कृष्णदत्त मैथिलाच्या तीन प्रयांच्या मैथिल लिपीतील वर निर्देशिलेल्या हस्तलिखित प्रतींचा मध्याचा ठावटिकाण माहीत नसून पण्यामाठी व त्याजनिपर्याय इतर माहिती मिळविण्या माठी म्हणून काहीं दिवसापूर्वी मी आमच्या अल्हाबाद युनिव्हर्सिटीचे माजी व्हाइसचान्सेलर व कै. पंडित हर्षनाथ झा यांचे जमान गरमपूज्य पिढ्यर्थ महामहोपाध्याय डॉ. गंगानाथ झा यांची प्रयाग येथे मुद्दाम भेट घेतली. कृष्णदत्त मैथिलाचें प्रचारातलें नाव 'कृष्णदत्त झा' असें होतें, तो कै. प. हर्षनाथ झा याच्या पूर्वजापैकींच असून त्या काळातील नामांकित विद्वान् होता, तो नागपुराम काहीं वर्षे राजाश्रयानें राहिला असल्याची परंपरागत माहिती मिथिलेंत त्याच्या पराण्यात अद्याप रुढ आहे तसेंच कै. प. हर्षनाथ झा याच्या मालकीचे वर निर्देशिलेले कृष्णदत्ताचें ग्रंथ त्याच्या मालकीच्या इतर अनेक प्रथासह मिथिलेंतच त्याच्या विद्वान् चिरजीवांनीं सुरक्षित ठेविले आहेत, इत्यादि माहिती त्या भेटींत त्याजकडून मिळाली पुढें मागे 'पुरञ्जनचरित' नाटक छापून नाटकाचें जुळव्यास त्या वेळीं त्याची 'मिथिला' प्रत पाठभद्राच्या तुळनेमाठी म्हणून मिळविता येईल.

राजपूत-मराठे युद्ध

(इ. स. १७५४-इ. स. १७६६)

[लेखक— मा. वि. गुजर, बी. ए.]

औरंगजेब बादशहानें दक्षिणें स्वारी करून, मराठ्यांचें स्वातंत्र्य नष्ट करण्याकरिता अथाहत बळीस बरो मोठ्या निघारानें लढा चालू ठेविला होता. या प्रसंगी अनेक राजपूत सत्स्थानिक आपआपल्या फौजनिशीं, मुलमानांरोबर लढाई लढा देऊन लढले. राजपूतांचा पराक्रम स्वधर्मीयांचें यवनापासून संरक्षण करण्याचे कामी उपयोगी न पडता स्वधर्मीयांचें लढाई करून यवनांचें साम्राज्य वाढविण्यासाठीं गाजला पुढें इ. स. १७१४ मध्ये शाहू महाराजांनी स्वराज्याच्या मतलबाची यादी घालाजी विश्वनाथ पेशवे यांना करून दिली त्या यादीवरहुकूम मोगलांचे ताब्यातील गुजराथ व माळवा ह्या दोन प्रांतात मराठ्यांचा अमल जेपर्यंत उभारिला येईल तेपर्यंत बसवासा, असा मराठ्यांचा मनसुबा ठरला. मराठ्यांनी दिल्ली दरबारात माजल्या अराजकतेचा फायदा घेऊन आपल्या हात दिल्लीचे राजकारणात शिरकविला, आणि बरील मनसुबा पार पाडण्यासाठी इ. स. १७१९ मध्ये अनुरूप भूमिका तयार केली शारंगराय धालाळ पेशवे यांनी नर्मदा नदी आलाइन गुजराथ व माळवा या प्रांतावर स्वाभ्या करण्यास सुरवात केली. या प्रसंगी पेशव्यांना मराठ्यांचा अमल या प्रांतात बसविण्यासाठी निजामाशी, मोगल सुभेदाराशी व प्रसंगात राजपूतांशी, अनेक वेळा राजकारणे लढवावी लागली, परंतु ही सर्व राजकारणे, मराठ्यांनी राज्यवृद्धीसाठीं आरंभिलेल्या प्रयत्न केवळ यशस्वी होण्यासाठीं म्हणून होती, त्याचें अधिष्ठान धर्म नव्हें.

जयपुरचा राणा सवाई जयसिंग यानें मराठ्यांशी राजकारण करून त्यांना माळव्यावर स्वाभ्या करण्यास प्रोत्साहन दिलें ह्या राजकारणाचे बुडारी राजपूत मराठे एक होऊन यवनांमार्फत मुलुख जिंजारा व हिंदूंचा अमल जारी करवा हें नव्हतें. सवाई जयसिंगान आपला मुलुख यमुना व नर्मदा नद्यांमध्यें भिडवून, मोगल दरबारात स्वतःची प्रतिष्ठा वाढवावयाची होती. पुढें त्या प्रतिष्ठेच्या जागवर सर्व राजपूत राजांचें धुरीणत्व संपादवें ही सवाईजीची जय मनीषा होती. परंतु मोगल बादशाही मरुतपरपरेंत सापडून मेडाडुटीम आल्याशिवाय ती कशी साध्य होणार ? तेव्हा सवाई जयसिंगानें ह्या स्वार्थबुद्धीने बादशहास सत्तावून सोडण्याचे कामी मराठ्यांचेंहि माध्यम घेण्याचें ठरविलें.

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

सन १७२९ मध्ये बादशहाने जोधपुरचा महाराजा राजराजेश्वर अभयसिंग यास गुजरायचा सुभेदार नेमले, आणि त्या प्रांतात मराठ्यांचा उच्छेद करण्याचे कार्य त्याच्यावर सोपविले. सन १७३० च्या ऑक्टोबरत त्याने या प्रांताचा अधिपति स्वीकारिला. पुढे दोन वर्षांच्या कारभारानंतर सुद्धा त्याला मराठ्यास पायबंद घालता येईना. तेव्हा शेवटी मराठ्यांना चौथाई देणे म्हणून ठरून तो कारभार सोडून परत गेला.

प्रांतिभू सुभेदाराकडून मराठ्यांच्या गुजराय-माळव्यावरील हान्यास प्रतिबंध होत नाही हे उमजल्यावर बादशहाने मराठ्यांचा प्रतिपक्ष करण्यासाठी यजीर कमरुद्दीनखान व सराई जयसिंग यांना फौज देऊन सन १७३२-३३ त मराठ्यांवर चाल करून पाठविले. त्या वेळी मराठ्यांना सराई जयसिंग व त्याचे राजपूत शिपाई यांच्याबरोबर लढणे भाग पडले. या लढाईत राजपूतांचा पराभव होऊन सराई जयसिंगाने मराठ्यांस सहा लाख रुपये रोख व सुत अडा निशीची खडणी देण्याचे कनूल केले. ६

सन १७३४ मध्ये मराठ्यांनी बुंदी सल्तनचा पूर्वीचा राजा बुधसिंग याची बुंदीचे गादीवर स्थापना करण्याचे कार्य हाती घेतले व त्यांनी राजपूत राजकारणात प्रथम प्रवेश केला. त्यामुळे राजपूत राजांचे डोळे उघडले. मराठ्यांचा वेळीच बंदोबस्त करण्यासाठी राय थारग योजाये, आचा निचार करण्याकरिता सराई जयसिंगाने पुढारून घेऊन सर्व राजपूत राज महलाची बैठक मेराठालील हद्दी गाठी तारिल १७ जुलै १७३४ रोजी भरविली. तीत सर्व राजपूत राजांनी एकी करून पायमाळ्यानंतर मराठ्यांना नर्मदेपार घालवून देण्यासाठी हारीर निघण्याचा ठराव केला. ठरावप्रमाणे सर्व राजपूत राजांनी बीजेगड स्वारीच्या सिद्धतेने रामपुरा येथे जमा होण्याचा वेत केला होता. परंतु या योजनेत सराई जयसिंगाचा स्वार्थ हेतु आहे असे दिसताच इतर राजपूत राजांनी त्याला मदत करण्याने नाकारिले. सराई जयसिंगाने निरुपाय होऊन निरुन मराठ्यांची तडजोडीचे दौलते सुरू केले. सराईजीचा असा डाव होता की, सर्व राजपूत राजेराजांच्याची एकी करून मराठ्यांना विरोध करवा आणि त्याने माळव्यातून उघा टन करावे. पुढे सर्व माळव्या आपल्या हान्यालाही आणवा. हा डाव मिडीस नेण्यासाठी सराई जयसिंगाने सर्व राजपूत राजांच्याची एकी करण्याचा पुन्हा प्रयत्न केला, परंतु त्याला यश आले नाही. ५

चाहू अमराठी माहीम माझून त मयें आपआपल्या मुखाचा बदास्ता राण्यागा^१ ि -
पुढे मीर बंधाखान डौरानने मराठ्यांचे मध्यस्थाने मराठ्याम माळव्याचे चौथादर^२
रूप दण्याचें कबूल केलें. †

त्यानंतर अशाच नसाब सादतखान व उजीर कमराखान यांनी मराठे नयामा^३
सादतखान या अपनयासून नागरी करी तव्हा आग्रा व माळवा प्रांत बादशहा
आपल्याकडून घणार ह्या भीतीने मराठेनां सादतखान व कमराखान यांच्या खर्चणी
हाणून पाठव्यामाटी, आपल्या दरबारी अमराठ्या मराठ्यांच्या वरिगमाफत रात्रीगर
पशाचाकडे राजकारण लाविले रीं “ आर्ही (मराठेजी) रायाचा (बाजीराव पेशवा) उत्तर
रजिग मरर हीं तुमचा (बादशहाचा) भरमा नाही तर (मागल) दक्षिणी फौजार
(मराठ्यावर) दार हाते, तर आम्हामही न मानत यामुळे मराठी रायाचा बाल
उपर केला ” ‡—

पुढे १७३० सालच्या आठवरात बाजीराव पेशवा उत्तर हिंदुस्थानचे स्वारावर निघाले
या स्वारीत सन १७३६ मध्ये मराठ्यांनी उदपुरच्या राण्यावर खडणी बनविली घात्रीराव
पेशवान ३ मार्च १७३६ रोजी मराठे जयसिंगाची भेट घेतली, आणि त्याच्याकडून
माळव्याचे चौथादर त्या घराचे २२ लाख रुपये घेतले या समयी मराठेनां मराठ्यास
माळव्याचे मुभदारीचे पमान ६ महिन्यात बादशहाकडून मिळवून देण्याचें कबूल केलें त्यानंतर
माराठ्यांचा राणा अभयसिंग मराठ्यांविरुद्ध मागल दरबारातील तुराणीपभास सामील झाला हाता
सवरा सन १७३६ च्या एप्रिल महिन्यात मराठ्यांनी माराठ्यांचा प्रदेश उध्वस्त केला सवाई
जयसिंगाशीं केल्ल्या राजकारणाने मतलब साध्य होत नाही हे उमज्यावर बाजीरावाने मन
१७३६ च्या नांदेरात फौजेच्या जाग्यार मोगल दरबाराने आपले कार्य करून देण्याचें
टरिने त्या प्रमगी बादशहाने मराठ्यांचे प्रतिशोध जे तमाम फौज जमा केली, तीत सवाई
जयसिंग ताफखाना व पेशवा हजार फौजेनिशी आणि राणा अभयसिंग दहा पेशवा हजार
फौजेनिशी डरे दाखल होऊन, मराठ्यांशीं टकर देण्यामाटी आपल्यानजीक येऊन, खान डौरान
व नसाब सादतखान यांना सामील झाले पुढे मराठ्यांना नमदेपार काढून लाण्याचें कार्य
निजामाने शिरावर घेतलें तव्हा मराठे व निजाम यांच्यामध्ये भापाळ येथे १६ १२ १७३७
रानी लढाई मुरात झाली ह्या लढाईत राजपूत राजरजवाड्यांनी मराठ्यांविरुद्ध निजामाचा
उपराळा केला तेव्हा निजामाचा पराभव केल्यानंतर मराठ्यांनी निजामास सामील झालेल्या
राजपूत राजाचा सूड घेण्याचें कार्य आरंभिलें त्याप्रमाणे बाजीरावान काठ्याचा राणा दुत्तनमाल
याच्यावर चाल करून त्याचा पराभव केला राण्याने १० लाख रुपये खडणी देण्याचा
करार केला †

† पे ८, भा १४, ल २४ २६, २७

‡ पे ८, भा १४, ल ४७ ३१

† पे ८, भा १५, ल ६५, ६८, ६९

“सुरेदेसाई सारक ग्रंथ”

द. स. १७४१ मध्ये मराठे उत्तर हिंदुस्थानात गेले. तेव्हा मराठी फौज अंतरवर्दीत उतरून बादशाही मुख्य उपरस्त करणार ही बातमी बादशहास पोहोचली. त्याने त्या मुख्याने मरक्षग करण्यासाठी, प्रयागचा सुभा व अयोध्येचा सुभा व सवाई जयसिंग या तिघांना मराठ्यांवर चाल करून जाण्यास सांगितले. परंतु प्रयागचा सुभा व अयोध्येचा सुभा सवाईजीच्या मदतीस न आल्यामुळे, सवाईजीस मराठ्यांचा प्रतिकार करणे अशक्य झाले. तेव्हा निरुपाय होऊन त्याने नानासाहेब पेशव्यास सल्लुखासाठी मदीस बोलावून भेट दिली.¶

मराठे गुजराथेत मुख्य जिंकित. त्या मराठ्यांना पायनद देण्यासाठी बादशहाने मारवाडच्या राण्याचा भाऊ बख्तसिंग यास तारीख १९ जून १७४८ रोजी गुजराथचा सुभेदार नेमले. पुढे मारवाडचा राजा अभयसिंग २१ जून १७४९ रोजी वारला. तेव्हा बख्तसिंगाने आग्रा व अजमीर सुभ्याचे मराठ्यांच्या राज्यापासून संरक्षण करून, त्या सुभ्यात राज्यकारभार सुरळीत चालण्यासाठी बादशहाने अधिवाण्यात मदत करण्या म्हणून, बादशहाने बख्तसिंगास मारवाडचे राज्य मिळवून देण्यासाठी, मीर बंधी सल्लुखतखान यास १८००० फौजेनेशी बख्तसिंगाचे मदतीस पाठविले. §

अशा प्रसंगे मराठ्यांच्या राजवडीच्या कार्यात, राजपूत आरम्भापासून मोगलांचे वर्तने मराठ्यास कटूत विरोध करत होते, हे स्पष्ट निदर्शनास येते सवाई जयसिंग मराठ्यांशी सख्ख राजण्याचा प्रयत्न करी, याचा भाग्य इतरांचे की मराठ्यांच्या मदतीने, दिल्ली दरबारात स्वतःचे वर्चस्व प्रस्थापित करून, आपला मुख्य यमुनेपासून नर्मदेपर्यंत वादवावा आणि मराठ्यास राजणीनज रोज रक्कम देऊन त्यांना ठिकाणी पसवार्. त्याप्रमाणे मराठ्यांनी सवाई जयसिंगाशी राजकारण चालिले ते एवढ्याच उद्देशाने की आपली बाजू उचलून घेणारा एका पक्षा दरबारात असण्या. नाही तरी शेवटी ही मध्यस्थी सोडून, स्वतःचे सैन्याचे जोरावरच आपले हा त्यांना पार पाडणे भाग पडले.

बादशाही सत्ता क्षीण करून स्वतःचे राजकीय वर्चस्व प्रस्थापित करायाने हे मराठे व राजपूत या दोघांचे उद्दिष्ट, दोघांचा अनुजरी एक आला तरी घोरण परस्पर विरोधी. राजपुताच्या सहायाने मोगल बादशाहीचे बामाडे काढण्यास मराठे तयार झालेले, तर मराठ्यांच्या मदतीने मालवा, आग्रा, राजपुताना या भागात आपली स्वतः सत्ता उभारण्याची अशी राजपुताची इच्छा. अशा परिस्थितीत राजपूत राजेरज्जजाळात एकी सावूत ठेवून त्यांचे सामर्थ्य वाढविणे म्हणजे मराठ्यांनी स्वतः स पंच निर्माण करण्यासारखे होते. राजपुतास देखील, मोगल दरबारात आपले वर्चस्व प्रस्थापित करण्याची हाच होती तेव्हा अठराव्या शतकात मारवाडचे राठोड, जयपुरचे कछवा आणि बुर्दचे हाडा या तीन प्रमुख पक्षांमधी राजपूत घराण्यात, भाटणे मानून जो भेदभाव उत्पन्न झाला होता, त्या सत्तीचा पायदा घेऊन, नानासाहेब पेशव्याने राजपुतास

¶ ५८. ८, भा १, ले १४९

§ *Fail of the Mughal Empire, Vol I p 307*

नेहनायूद करण्याचा प्रयत्न कला त्याने सन १७४२ च्या एप्रिल महिन्यात, राणाजी शिंदे व महाराज हाळकर या उभयताना मारवाडचा राणा अभयसिंग याचावत जे पत्र लिहिले त्यात पश्याने धारण स्पष्ट होते

“अभयसिंगाने मैत्रिकीची समता सर्गाशी न घेता, ज्ञातपुत्रावर राह दऊन, दोन च्यार जामा मानवर जवेस्वारी आणून, द्रव्य माध्य होये ता अर्थ करणे तुम्हीं (शिंदे, हाळकर) त्यासी (अभयसिंगासी) निष्ठुरता केल्याखरीज त राजकारणावर येऊन, पळ्याचे व मध्याचे कार्य करून देत नाहीं त्यातकडील वकील यथे आल आहत परंतु त सामानर यत नाहींत तुम्हाकडील अनल्प धरतात तरी गदाड उद्मान, त्याची माया किमपि न धरता साफ उतर लिहणे ”

त्यावर शिंदे व हाळकर या उभयता मरदारानीं पशव्यास समजाविले कीं “स्वामीनें नाव आमचे पदरीं याजमुलेंच या राजपुतासीं राह अजर वाण्हासी निरुध त्याम ह राजपुत ज्याजपायून निर्माण जाल अथवा साक्षान यष्टे परंपरे येकाच येऊ नव्हेत, तथ आमने कोडून हाणार ? आम्ही याचा भरवता कोडे धरणार ? अभयसिंगाने आपणावर कधीं कुतोपकारहि कला नाहीं अथवा जाल्चेवा प्रसंगही आह नाहीं त्याम कायावान्नामनेकरून यकनिश्च स्वामीनें पासीं आहे ” हे यावयून नातागाह येरावे व मराठ मरदार याचें राजपुताशिपासीं काय मन हातें आणि त्यानीं काय धारण स्वीकारिले हें पृष्ठांनें निदर्शनाम येत

राजपुत राजेंद्रशहादखील जट करून, उत्तर हिंदुस्थानातून मराठ्यांचा अमल उदविण्याचा धारदार कला प्रयत्न करीत हें शिंद्याचा कारभारी रामचंद्रबाबा याग लिहिलेल्या पत्रातील मजदुरावरून तात्काळ समजून येत

“ येथील (सवाई जयपुर) वर्तमान-नवी गुलामसिंग याजला शिरपाऊ देऊन, चार हजार पीत देऊन, तुम्हांत (मराठ्यां) तवी पाहोत्वाऊन, भदार व कछवा धोरत अमल केल्या, व किं जालीचा बदलस्ती करून, बुधल्यामी सामील व्हावे त्यानीं यांनीं (गुलामसिंग य ठेवले) मिलोन, तमाम बुधेलखड व दनिया, थोडस, भदार, व कछवा धार, मालवेमुधा गतीमाचा (मराठ्यांचा) नीर वाढावा येमा कथर करून, सर दरवारात विडा येऊन आला आहे ” —

तेव्हा मराठे व राजपुत यांचे परस्पर द्विस्वर्ध एतरेय घडवून आणण्यास अनुकूल असे नव्हत प्रयत्नास त्यांचे द्वि लढूनच साध्य होई शक्य हातें तेव्हा मराठ्यांनीं राजपुतातील एकीने अभयसिंगाचा पायदा घेऊन, अवस्था राजपुत राजाकडून ओलेलीं राजकारणे नेमून करून, त्या राजना पदरीं पाडून, शिवाय द्रव्य आणि सुदुस्त साधून, आपल्या हातांनीं त्यांना स्थापित केलें राजपुताना आपले अक्षित बनवून मराठ्यांनीं उत्तर हिंदुस्थानात मराठेशाहीची सत्ता वाढविण्याचे काय अने साधने ह्या राजपुत प्रकरणात मराठ्यांनीं एसा मार्गस महत्त्व देऊन,

§ दे द, भा २७, अ २

§ दे २, भा २१, अ ८

ती त्यानीं पूर्णपणे अमलात आणिली. ती म्हणजे मुद बादशहाची, किंवा मोगल दरबारात अधिकारपत्र असलेल्या उमरावाची. ज्या राजकारणांने विशेष येणार नाही तेंच राजकारण स्वीकारायची.

जयपुरचा राणा ईश्वरसिंग याचा घाऊटा भाऊ माधोसिंग यांचे राजकारण महाराष्ट्राव होळमरामार्फत, जेव्हा नानासाहेब पेशव्याकडे आले, तेव्हा पेशव्याने केवळ द्रव्यलाभानेच दृष्टि देऊन, पूर्वीचा ईश्वरसिंगाचा पक्ष सोडून, माधोसिंगानी राजू पतकरली, असे म्हणता येत नाही. माधोसिंगाचे राजकारणात, नानासाहेबांने आपलेल्या धोरणास पोषक अशा अनेक गोष्टी साध्य होत होत्या. होळकरांने माधोसिंगाचेरावत पेशव्यास येणेंप्रमाणे स्विकारिलें—

“राणार्जांने आग्रहासी करार घेला आहे कीं पंचवीस लक्षांचा माधोसिंगाचा पट्टा करून घ्यावा, वीस लक्ष नजर घ्यावी, येथिनी निळतुल्य असले नाही. आणखीही एक अर्धा सार्धपणे तैय्यार साधूनच, परंतु हा निश्चये इत्यर्थे जालेला उपरी. हाडे व राठोड येथ (आहत भर) त्यानी आग्रही माभीक जालिया. तेव्हा ईश्वरसिंग सहजच मर्या करून, विरहे लागतील. वाडीला कलह होत नाही जाला तर आपला नफाच आहे. दिल्लीहून अनुमधान तर मग अमीर (तुघलानी नाईमान दुसरा अर्थ धरीत नाहींत. आपण) आग्रारून मगसुर अलीगान व अमीरतान, माधोसिंगाच वाढित्यारच आहेत. येथिनी त्यानी पत्र आग्रहात येतात. ईश्वरसिंगाचे कलहामुळे वीगी अमीर आदीकरून पातशाहा विषाड करिता येत नाही. हा निश्चये असा घ्यावा. बुर्खा मचनूर गुदस्ता जागा जो करार घेला त्याप्रमाणे आपला पैका न आण, आणि कलहही न तुटीला. बुधसिंगाचा पुत्र उमेदसिंग बुदीयातें धामधूम करून कजिया करील आहे त्यानी त्यानी (उमेदसिंगाची) ममचारिम तरांनी येथे ईश्वरसिंगाचे मानम आहे. यैरनाम हेदि रावतारण आपले (मराठ्यांचे) हातें. विरहे लागल्याने धार्यानिधी चागलीच होईल. अनेक राज (मराठ्यांच्या) पदवी पडून, द्रव्य ग्राभ्य हाऊन, स्त्रीसु उत्तम हाता. मराठी (राजपूत) आपआपल्यामध्ये ममजून रावतारणे विरह लागतील, परंतु आपले (मराठ्यांने) यांचे ये गोष्टीने माध्या नाही. यास्तव आपण हात स्थापित करीया आग्रही यांचेनिधी होऊन

“ उदेपुरसर व कोटेकर हे पहिल्यापासून सरकार लक्षात. त्यांचे व जयपुरसर, जाधपुरसर, यांचे निरूप होते ते सरकार उपयोगी होते. परसरे राजेरजवाडे यात फूट असल्याने यात सरकार उपयोग असे आहे. हल्ली उदेपुरसराचे व उभयेताचे ऐक्य करून दिले. त्यात सारे राजे एक, ठीक नाही. दिल्लीचा बदामस्त जा करील, त्यास हे सारे एक असल्याने ठीक पडणार नाही, कोण समयी काम करतील हा भरसा नाही. यात फूट असल्याने चांगले असे आहे. आपण पहिल्यापासून यांचे (रजपुतांचे) रीतीस व चालीस माहीतच आहोत. त्या होणे असे नाही. व आपण असे कणासही नाहीत. तर कोटेकर याम उपद्रव लागू नये. व उदेपुरसर व कोटेकर यांची व जाधपुरसर व जयपुरसर यांची एकी अभू नये, असे करावे. कोणास दुखातू नये ” †

मराठ्यांचे मुख्य धोरण यादगाही कारभाराचा बदोस्त करणांचे होते. त्या सार्थात राजपूत राजेरजवाडे अडथळे उत्पन्न करीत, सवरा मराठ्यांनी त्यांच्यात बेकी राखून, त्यांना निर्मल्यवत् करून, शत्रूंना अशित करण्याचे धारण करीतिले या धोरणानुसार जयाप्पा शिंदे यांनी मारवाडचा राणा विजेसिंग याच्याबरोबर युद्ध आरंभिले ते युद्ध जुलै १७५४ ते फेब्रुवारी १७५६ पर्यंत चालू राहिले. या युद्धाचा नृचात यशोप्रमाणे आहे.

युद्धाचा वृत्तान्त

जोधपुरचा राणा अभयसिंग ता. २१ जून १७४९ रोजी बारला, व त्यांना मुल्गा रामसिंग गादीवर बसला पुढे रामसिंग व बुलता बख्शीसंग याच्यामध्ये गादीबद्दल तडा उत्पन्न झाला बख्तसिंगाने ता ८ जुलै १७५१ रोजी जोधपुरचे राज्य मिळविले. तेव्हा रामसिंग हमरखणासाठी आपला सासरा ईश्वरसिंग याच्याकडे जयपुरस पळून गेला. ता २३ ९, १७५२ रोजी बख्तसिंग महामारीचे उपद्रवांनी भेल्या नंतर त्याचा मुल्गा विजेसिंग गादीवर बसला मग रामसिंगाने बापाचे राज्य मिळविण्यासाठी मराठ्यांची मदत मागितली आरंभी स १७५२ च्या जून महिन्यात जयाप्पा शिंदे यांनी सावाजी शिंदे व राणोजी मोदटे यांच्याबरोबर रानाची पाच हजार फौज व होळकरांची एक हजार फौज देऊन रामसिंगास मदत करण्यासाठी मारवाडात खाना केले. त्यांनी रामसिंगाचे धरिल्यासह दिल्लीहून अजमेरकडे वृत्त केले. मराठ्यांनी अजमेरस वडा दिल्या, त्या शहरातील घरादारे जाळली आणि शत्रूचे जे लोक आडोरे आले त्यांना कापून काढिले, आसरासचा मुलुख छुटून उजाड केला. तेव्हा बख्तसिंग अजमेरच्या मरखणासाठी मराठ्याबरोबर चाल करून गेला. राजपुतांच्या तोफांच्या आगीपुढे मरखणावर हार खावी लागली मराठ्यांनी राडोडाच्या मुलुखातून पाय काढून दंडावरडे मार्चा फिरविला. †

† २ डि, भा १, ले ३

† डि मु व ०४, ले ००४, F M L, Vol II, p 173

पण रामसिंगाचा राज्याचा हव्यास सुटला नव्हता. तो पुन. १७ डिसेंबर १७५३ रोजी राधेरा दादास भेटला आणि आपले राज्य परत मिळविण्यासाठी त्याने साहाय्यी यानना घेतली. दादाने रामसिंगाचा पक्ष उचलला. ता. २३ जून १७५४ रोजी जयापा शिंगास दहा हजार फौज बरोबर देऊन त्याम त्याने मारवाडात खाना केले, व रामसिंगास जोधपुरच्या गादीवर बसविण्यास सांगितले. जयापाजमळ एकरुंदर चाळीस हजार फौज जमली. विजेसिंगास गाढून त्याचा निकाल लावण्याकरिता मराठे सामर्थ्याच्या मार्गाने वृत्त करून निघाले. मराठ्यांच्या थोरल्या फौजेची तोंड देण्याची तयारी नसल्यामुळे विजेसिंगाने मेडत्याचा आश्रय घेतला, तेव्हा जयापानेहि मेडत्याकडे आपला मार्ग बदलविला. वारंदा विजेसिंगाचा कुणागड (किला) मराठ्यांनी आंगरुदात सर केला. मेडत्याजमळ मराठे येऊन पोहोचतात तो तथे ६ ऑगस्ट रोजी रामसिंग बारा पथरा हजेर राठोड फौजनिशी त्यास सामील झाला. राजपूत मराठ्यांच्या सयुक्त फौजानी ठाण्यात वेढा दिला, तेव्हा विजेसिंग आपून पाच पथरा हजार फौजेनिशी काढून आला. ता. १५ सप्टेंबर रोजी दान्ही सैन्यात तुकळ पुढे झाले. मराठे विजेसिंगावर चाडून जाऊन नीट धोडे घातून त्यानी त्यास मोडिले. विजेसिंगाची फौज छुटली गेली आणि त्यास नागोरला पळून जाणे लागे पडले. मेडते शहर छापीज घेण्यावर जयापा व रामसिंग यानी १७ सप्टेंबर १७५४ रोजी शहरात प्रवेश करून ते तीन तास छुटले. त्यानंतर या विजयी फौजानी नागोरकडे वृत्त करून त्या शहरात शह दिला.१

या मारवाडच मोहिमेसवधी एकरुंदर परिस्थिति लक्षात घेऊन, राठोडांनी लढण्याच्या ईश्वरेंत न पडता आपले शिव साधारे असे नानासाहेर पेशव्याने लिहिले होते. नानासाहेबाने जयापास हयारा दिला की,

“मारवाडी राजपूत अत्राप गरिज (आहेत) तरी त्यास तजविजीने दमवून, युक्तीने समय पाहून, जरूय देऊन, स्वकार्यसिद्धि करायी. श्रीकृष्णे मरदापी व शिपायगिरी व दास उपाय जाणणे सरे गुण दुग्दास आहेत. तदनु रूप साध्य असोध्य विचार करून कार्य करणे. जर जोधपूर निम्म राज्य थारेमें (विजेसिंगाचा) विचार जहाल्यास उत्तम आहे. दाढून अगदी ध्यावयासाठी कलहवृद्धी न करायी, हा थोरचा सप्रदाय आहे. जर युद्धावाचून साम न होयेमंच असल्या सावधतेने आपले रीतिने त्यास (विजेसिंगास) आयास आणून नष्ट करून कार्य संपादारे.”

पुढे विजेसिंगाचा मेडते येथे पराजय झाल्याचे वर्तमान पेशव्यास कळल्यावर, त्याने जयापाम सुचविले की, पूर्वी बलसिंग व राजे अभयसिंग यांनी वाटणी झाली आहे, त्याम अनुगमून बलसिंगाचा वाटा त्याचा पुत्र विजेसिंग यास यास आणि अभयसिंगाचा वाटा त्याचा पुन रामसिंग यास द्या. या दावाचा एर विचार परस्पर करून देऊन, विजेसिंगा पावून आपले स्वकार्य शरिल ते करून घ्यावे, व रामसिंगापावून नरासप्रमाणे कार्य करून घेऊन

माफळ व्होंपें कारण विजसिंगाची सानू उखडून टाकणें हा दीर्घ प्रयत्न अगून त्यामकार दिवस लागल असेने शिराय पशव्याची अशा इच्छा हानी की जयाप्याम मारगडात गुप्त न राहता थार मनसुब शिरार घडून विशेष फलप्राप्ती करून दाखवावी या वेळीं गोहदकर राणा ग्वाल्हास आपल्या मुलखात पळवल्या हाता त्यानें पारिषय करणें जरूर हातें अनखेदीनील राहिले शिरजार झाल हाते त्याचा पाडाव करण्यानें राम मराठ्याना हातात प्यातयाचें हातें तसून अयाप्याचा सुभेदार बचीर मरदरजम हा नुकताच वारला होता आणि त्याचा पुन मुजाउमैला हा अयोध्या अलाहाबाद प्रांताचा सुभेदार झाल हाता तव्हा मुजाउमैलाकडून भरी मारी रकम व प्रयाग, बनारस, अलाहाबाद वगैरे हिंदूचीं पवित्र भूमें मिळविण्याची ही संधि होती ह उमदे मनसुबे गांध्यासाठीं दिल्लीमंड राधेबाच्या मदतीन जयाप्या शिंद व त्याच्या हाताखालील मराठी फौज याची जरूर होती पण नागाराम अगून पडल्यामुळे दिल्लीमंडील कार्यास दिग्गम हातभार लावता येदना §

मारवाडच्या माहिमेचें काम लखमीर पडू नये, व तें स १७५५ च्या जानेवारी फुलापचे सुमारास सगळें अशी इच्छा राधाबा व मल्हारराव हंडळकर याच कारभारा मखाराम भगवत बारील व गंगाधर पणवत चंद्रचूड यांची हानी तव्हा या कारभार्यानीं जयाप्या शिराचा कारभारी रामाजी अनन दाभाळकर याम निदिलें कीं

“आप या साह्यास यऊन फाणेहि प्रकारे तूर्त निराल काढावा असे असिले तरी मखर निहान यधून चार मजली दुमच्या झाडावरी आल्यानें निराल पडत असल तर तसेच निहान जा विचार जयाप्यानें ध्यानात असेल तोच लिहावा दिल्लीचे कार्यभागाना निराल महाप्रयासे हाऊन मल्हारराव हाळकर जयनगरचे रोखें गेल राधाबा दादाहि सत्यरच यतील सुरा गण जयाप्याम येथें ठेवून श्रीमतांनी (राधाबा दादांनी) जावे, हें आमच्या (सखाराम यांच्या) चित्तात येत नाहीं त्याहीमधें श्रीमंत व सुभेदार मिळोन ग्वाल्हीच्या रोखें दिहल पनाच (विंचूरकर) माहिगास गलियांनें त्याचे काग खामता होते अत असिल तरी ताही प्रकार आरण जयाप्याम पुमाना मारण जयाप्रकार करून गातवर सरदार पवाकून निघत ते जरूर कल पाहिजे सर्व एकरूप जालिया उत्तम आहे ”

पुढें जयाप्या शिरानें राधाबास ममजाविलें कीं,

“राधाबा दादाधनी आहेत त्यानीं येथें राहावे आणि मारवाडचा कारभार विल्ह लावता परतु त्यानीं मल्हारराव आणू नये व मल्हाररावा पाय यात नसावा मल्हारराव आणावयाचे चित्तान भयल तर श्रीमंतांनीही जावे आमचे आम्ही विन्हेस लावू ”

त्यावर राधाबानें हळकराचा कारभारी गंगाबा ताबा याम चालावून खलबत केलें खलबत सान्यार मनींनीं एकर हाऊन विचार केला की राधाबानें रुपनगरास माचें लावून तें स्थळ हस्तगत करवें गंगाबा तात्यानें मल्हाररावकड जाऊन त्याम आणावें व जयाप्याचे चित्तात

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

मनसब आहत त्याप्रमाणे मल्हाररावांनी ऐकून विव्हास लावार्हे मग सत्रांनी एवढा हाऊन दशास जावे परंतु जयाप्पा शिंद्याने सत्काराम बापूस सगळीं लिहून कळविले की, “तुम्ही जिंकड जाणें तिंकड जावें, आमच्या मनसब्यात चित्त न घालावे” अशा प्रस्फार सन १७-५ ज्या पदुवारा व मानेमध्ये मराठ सरदारात भद्रभाव उत्पन्न हाऊन गांधी ह्या घरास आल्या §

इकड राधाबा व गंगाधर यशवंत यांनी अंतरवर्दीतील राहले पठाण यांचा तह कायम कला तसच मल्हाररावां हाळकर व सत्काराम बापू या उभयतांना रवाडी व पागादि या ठिकाणी राहून, सत्राचा परामय करून जयपुरच्या माधोसिंगाकडे मामलत ठरविली त्यानंतर साभर प्रार्थी यऊन त्यांनी नागोरच्या रांगे जावयाचा विचार कला राधाबा साभरजवळ येऊन पोहोचल्यावर राज विजसिंगाकडील विजभारती गावारी सालजाबाफरिता त्याच्याकडे आला तेव्हा राधाबांनी विचार केला की विजभारतीचें मानस धऊन, नागाराकडे जाऊन, जत बनल तसें जयाजी शिंदे याच व विजोसिंगाचें सत्य करून दऊन, रामसिंगास जाधपुरी स्थापून पुढें जा नतव्यार्थ वा कराया यस्तव राधाबात मल्हाररावात व सत्काराम बापूस परें पाठवून पुष्करास यऊन सामाल होण्यास सांगितलें पुष्कराम येऊन पात्रताच जयाजी शिंदे याचें पर येऊन पावलें की,

“अजमेरच्या गडात तर ठाणें कायम झालें ज्यापरिता विजोसिंगांनी इतकी एगवी भागरी त्या स्थळाचें बळहि भाटे हातें विजोसिंगाचें जमसचित न त्याच भित्याचे विचविषय देखील तय त्याच ठिकाणी हातें का स्थळाची मोठी आड पडली होती परंतु तें स्थळ रामसिंगाजीच्या राजपुताच्या हातासीं आले तहा नागर आता फत्ते झाली म्हणून जाणार्हे विजोसिंगाकडून पाचजण भले माणूस यऊन सडुवासाठीं रदबदल करीत आहत मनसबा ठराव हार्दल आता योडक्याच दिवसात इकडील गुला उरफून तुम्हास (राजेशा दादास) सामील हातें तौर हुम्मी रूपनगरसी शिवा दऊन ती जगा कारीज करावी हेंच उत्तम ”

व रवदलीत घालविल या समयात गासावी व चव्हाण यांच्या अगभूते मारेकरी माणसे होती त्यांनीं मधि पाहून ता २४ जुलै १७०० रोजी दगा करून जयापाचा खून करून जयापा स्नानास चौरीवर उभे बसले त्यासमयीं रजपूत दगयासी आला मुर्ग घेऊन, अस्तनीत लपवून त्यानें पोगात दान मुर्ग चालविली या प्रकारें जयापास दगा झाला राजपूत व त्यासवरील दुसरे चौथे राजपूत मारकरी मृत्यु पावले मराठ्यांच्या लष्करात एमच हाडा कार झाला जयापाच्या मृत्युमुळे तमाम जात, रजपूत, मागल इतर झाले तेव्हा प्रसंगाभान राखून दत्ताजी शिंदेने मोर्चे कायम केले नागारची फौज नागोरास, जालारची जालोरास व जाधपुरची जाधपुरास कायम केली अजमिरास जावयाचा विचार झाला होता तो रद्द करून, कारण आता कुटूत पळी उचलारी तर अबू जाते तव्हा दत्ताजी शिंदेने असा करार कला कीं, शह न सोडिता शराडे कापून काढावेत नाहीं तर तमाम हिंदुस्थानास जोर यईल व सार विमूर वरतील त्यानें नानासाहेब पेशव्यास लिहून उळविलें कीं, “ विजेमिंगास उत्तम प्रकारे तग कले आहे वारकड शंणाच्यानें काहीं त्याची हुमक करवत नाहीं शरामिनी (पेशव्याने) त्याच (विजेमिंगाचे) घडिल्यास साफ सापून निराप यास कैलासवामी आप्पानीं जे अभिमान धरिला हाता तो शेवदास नेल्याने लौकिक व स्वामीकार्य, मर्बास जय आहे ” तव्हा पेशव्याने दत्ताजीचा परामर्श नालीपूरक घऊन, जयापाच्या धारणात किंवा वर्तनात काय दाप हात ह गाड शब्दात बर्णन करून, राज्यचालकांने आपला दाह नता ठवाया याविषयी मार्मिक पत्र दत्ताजीस लिहिले—

“ आप्पानी जे अवलंबिले ते आम्हास (पेशव्यास) सर्व प्रकारें करणे परतु हा राजराय प्रसंग आहे तुम्ही अवलंबिले काय ते अगत्य आम्हास करणे परतु हाणारानुरूप आपानी (जयापा) हातेर घाडिल शिपायगिरीची रीत केली सरदारगिरीचा प्रसार न केला जहा प्रथम भारती लढाई माली त्या उपरी नव्या दबावात वृद्ध सोमून, सत्पूर हरप्रकारें, पुढील सकट दूरदर्शनें जाणून, करून मोकळे जाहले अमते तर आज प्रवाग, अतरवद व अलीकडील मनीचा मुतुग साडींग वगैरे कामे सर्वही सरकार विफायतीची होऊन गेली असनी परतु शेणाराम इलाज नाहीं तुम्हीही आज्ञावता शिपायगिरी केली आता सरदारीची रीत धरून तजमिर्जनेच काहीं कामे शरमा जबर सकट पडेल तथेच नेटून शिपायगिरी करावी तीन नित्याचे एकनिष्ठ सक्क कामाचे असता, तुमचा अभिमान नमारा हे कधीही या घरात पडणार नाहीं सर्व प्रकारें समाधान चित्ताचे वरून, आपैकचे रीतीने जसा ज समयी प्रसंग पडाल तसा मनमस करित नाणे सत्वरच दीदा महिन्यात पाच सहा हजार फौज घऊन पावले मागाहून त्यासाठी बीस हजार कौचेमिनी येतन आहे विजेमिंगाचा बकील पत्रास लब्ध (रूप) नार, राममिंगास धाडीसी जागा पोटापुतीं यावी, ऐम शाल्व हाता आम्ही ते गोष्ट मान्य केलीच नव्हती मन्त्र हा प्रसंग (जयापाचा मृत) जहाल याजमुळे आम्ही माफच त्यास (बकीलस) जाव दिना कीं याउपर आम्हास तह कर्ना अनकूल पडत नाहीं तुम्ही (बकील) नाणे एमे म्हणेन निराप दिला तेथे ते (विजेमिंग) आता चढी लागत असनीच, व मध्यस्थ मारल गल “ रावुळे मध्यस्थीही काणी निस्त नम अत्रासत्यानी (विजेमिंगानीं) राममिंगास पधरा रिमाची

जागा दिली व तुमचा (दत्ताजीचा) शिबंदीखर्च मसलतखर्च फिटोन दहा लाख जाजती दिव्हे, तर घेऊन मसलत करून त्या संकटातून सुटायें हे राज्यभार अष्टपैदण्यास उचीत आहे. तेथील प्रसंगानुरूप करणें.”

पुढें पेशव्यानें, दत्ताजी शिंदे यांनीं हिंमत धरून मनसुवियास आव घातला होता तो प्रकार सिद्धीस पावता यासाठीं ग्वाल्हेरहून अंताजी माणकेश्वरास मारवाडातील मराठे पौजेच्या मदतीस पाठविलें. तसेंच यदावंतराव पवार आणि समशेर बहादूर यांना दहा हजार पौजेनिशीं कुमकेंस खाना केलें. शिवाय शिंद्याच्या कारभारी रामाजी अनंत यांना पेशव्यानें राठोडांचा पाडाव करण्यासाठीं सुचविलें कीं,

“ राजपुतामध्यें जाटाहीं राजकारण राखून, एकाहीं रेंह तर एकाहीं विवाड, एकदाच सवोहीं कजिया करूं भये. तूर्त तोंडानें बरकडाहीं फारच गोड बोलून राजकारण राखावें. दत्तवाचा स्वभाव शिपायगिरीचा आहे, यास्तव रागें करून असमयीं अस्थानीं निकडीन प्रयत्नीतल. त्यास समजावून गोड बोलूनच सागत जाणें. दोन चार मिळून पचवीस चाळीस हजार (राजपुत) जमा होऊन आले तर गनिमी तऱ्हेनें तीन महिने सभाळणें.”†

जपाप्याचा काळ शास्त्रानंतर विजेसिंगानें मराठ्यांना शई देशाकरिता जयपुरचा राणा माधोसिंग याम आपल्या थागूस पळविलें. माधोसिंगानें आपला वकील दिल्लीस पाठवून, पातशाहा व बजीर यांना विनती केली कीं “ आपण मराठे यांचा खून केला. तुम्हीं यांना निघावें. आम्ही सामील होतो.” बजीरानें माधोसिंगास सांगितलें कीं “ आपणावर शिबंदी पैसा नव्हत्या आहे. पेटास नाहीं.” त्याजवर माधोसिंग बौरे यांनीं सांगितलें कीं “ तुम (बजीर, बादशहा) बाहेर निघा. आम्ही (राजपुत राजे) खर्च चालवूं.” अशा प्रकां माधोसिंग, जाट, बजीर व रेहिले, या चौघांची मराठ्यांविरुद्ध जूट झाली; आणि बादशहा तोफखाना घेऊन मराठ्यांवर चाल करण्यास बाहेर निघणार असा बेत मुकत झाला. मारवाडमध्यें राठोड व राजपुतांनीं एकजुटीनें मराठ्यांवर सर्वत्र हजे करण्यास आरंभ केला. स. १७५५ च्या ऑक्टोबरचे सुभारास विजेसिंगाने लोकस जेसलमेरकर भाटी व पोखरणकर सामील होऊन जालो. स्थळाकडे गेले. ही सर्व राजपूत पौजे एकत्र होऊन, जोधपुरास वेढा दिलेल्या मराठे पौजेवर चालून येणार ही बातमी दत्ताजी शिंद्यास येताच, त्यांनीं जोधपुरास जमजम पुरोहित, जानराव बापळे व मटोराजी बांड या त्रिवर्गीय जमावासुद्धा ठेवून, सत्ताजी बापळे, मालजी शिंदे, हुजरातींचे लोक व त्रिगामी पवार व तुकोजी पवाराचे लोक असे त्यांच्यावर खाना केले. या मराठे पौजेची व राजपुतांची गाठ गोदेजेवर पडली. तेथे निक्कराची लढाई झाली. मराठ्यांनीं राजपुतांची माणसें मारिली व जखमी केली. राजपुतांना बहुत फजित करून गोदेजेर कोंडिलें आणि गावा-भोंवतीं लोकांच्या चौम्या उभ्या करून, राजपुतांची रसद व वही बंद केली. त्यामुळे राजपुतांचे लष्करात धारण ह्मणाम दोन अडीच शेर झाली ! नंतर दत्ताजी शिंद्यानें नागौरचा बंदोबस्त

† प. ३, भा. २, ले ४८; भा. २७, ले ११६; भा. सं. प. ले. १३१, १४१, १४२; शि. सु. प. ह्म. भा. ३, ले. ३२०.

राखून, रागजागी जागजागा हुल्लड करून डोकीं उचललीं होतीं त्याच्यावर फौज पाठवून, त्यांचें पारिपत्य केलें. परंतु राणा माधोसिंग यानें अनरुधसिंगावर फौज देऊन, विजेसिंगाचे मदतीस पाठविलें म्हणून हा कालपावेतो विजेसिंगास दम धरणें शक्य झाले. §

शहापूरवाला उमदसिंग, रूपनगरवाला बहादुरसिंग, करालीकर गोपालसिंग आणि बुदीवाला उमदसिंग यांचा भाऊ दीपसिंग हे राजपूत सस्यानिक आपल्या लोकांसह अनरुधसिंगास रामगड येथें सामील झाले. मागाहून विजानेरचा दिवाण बल्लभरामल व मारवाडच्या विजेसिंगाचे लोक त्याला येऊन मिळाले. अशा प्रकारें अनरुधसिंग पंचवीस तीसहजार फौज भारी जमाव करून स. १७५५ च्या ऑक्टोबर आरभीं मारवाडच्या सरहद्दीवर येऊन पोहोचला. अनरुधसिंगाचा मनोदय होता की, नागोरास जाऊन विजेसिंगास सामील होऊन, मराठ्यांशीं लढाई करून, त्यांना मारवाडातून उधळून लावों. परंतु नरसिंगराव शिंदे, खानाजी जाधव, व राणाजी भोदटे आणि दुसरे सरदार यांनीं राजपूत सैन्याचे पिछाडीस गाठ घातून युद्ध केलें. राजपुताची फौज सहा सात हजार व तोफखाना होता. ता. १६ ऑक्टोबर १७५५ रोजीं मराठ्यांचें व राजपुतांचें युद्ध बहुत उत्तम प्रकारें झाले. राजपुतांजळ तोफांच्या आगीचें बळ पार होतें. परंतु मराठ्यांनीं छातीचा मोठा कोट करून, राजपुतांच्या तोफांच्यावर चालून जाऊन, पहिलेच उठावणीस तोफखाना ताब्यात घेऊन, तीन चार घटकापर्यंत तरवार चालविली. मराठ्यांनीं राजपुतांचें सात आडोशें माणूस कापून काढिले, त्याचे हजार बायसे घोडे व ४०-५० उंट छुटून आपले लष्करात आणिले आणि दोन तोफा व दाऊगोब्यानें भरलेल्या गाड्या घेऊन, त्यांना मोडून माघोर घातले. अशा प्रकारें राजपूत सैन्याचा चडोस बुडविला गेला आणि मराठ्यांची फक्त झाली. चार घटका घुज झाले. राजपुताकडील मुडदे देरील काढ दिशे नारीत. त्यानंतर अनरुधसिंग जीरा बाचविण्यासाठीं दीडवाण्याचे शेणें चालू लागला. बाटेनें मराठे त्याचे आसपास होते. त्यांनीं संधि साधून राजपुतांचीं तेंढें, उट व बैल छुटून आणिले. अनरुधसिंग दिडवाण्यास घेऊन पोहोचला त्या दिवशीं मराठ्यांनीं मागांनींल शिंदी बुजविल्या आणि जागजागींचीं तळीं रोखून उभे राहिले. मराठ्यांनीं बहुतच निरुड करून, कट्याचे तीन चारसें राजपूत मारिले, शंभर मराठे घोडे घेतले आणि तीन तोफा आणिल्या. राजपूत लष्करातील माणसें, घोडी, उट व बैल वगैरे भागांमध्ये पाण्यावाचून बहुत मृत्यु पावले. त्यामुळे अनरुधसिंग जिवीरिस आला. त्याचे लोकांस दीडवाण्याहून पुढें यायचा हिंमत राहिली नाहीं. मराठ्यांनीं दिडवाण्याच्या आमतास राजदिवस चौक्या उज्या करून, राजपुतास जागारी रस्त व कही बंद केली. त्यामुळे राजपुतांचे लष्करात महंगाता विशेष झाली. तेव्हा अनरुधसिंगाने अगतिक होऊन आश्विन वद्य एकादशीस मराठे मारवाची भेट घेतली व मत्सुत्राचा सदर्थ त्याविला. §

§ [पे. २, भा. २१, ले. ७३. पे. २, भा. ०, ले. ४९]

§ [पे. २, भा. २१, ले. ७४, ७७, पे. २, भा. २, ले. ५०; पे. २, भा. १०, ले. ११७]

“सरदेसाई स्मारक ग्रंथ”

बिजेसिंगाने दिल्लीस बरील पाठवून वजीराच विद्यमानें पातशहास पाच लाख रुपये नजराणा पाठविला आणि अर्जो केली की, “दिल्लीहून वजीरानें पातशहास अजमीरची यात्रा व बिजेसिंगाची हुमरू ऐरा मनसुबा योजून अजमीरचे सुमारे वूच करून आणावें. दररोज दरवूच दहा हजार रुपये देत जाऊ.” बिजेसिंगानें पठाण रोहिले याच्याकडे राजभरण करून त्यास मदतीस बोलाविलें. यारसीज त्याने आपला बरील लोहोसप्राती अवदाली पठाण याच्याकडे पाठविला आणि त्यास रावनेचाचे ठरवून मदतीस आणण्याचा प्रयत्न केला. परंतु त्यास हा राजकारणात यश आलें नाहीं. नानासोह्य पेशव्याने दत्ताजी शिंद्याचे हुमनेस खाना केलेल्या फौजेपैकी एकटा अताजी माणकेकर दहा हजार फौजेनिशीं नोव्हेंबर ४ तारखेस बीडबाण्यावर मराठ्याचे लग्नरात घेऊन सामील झाला. त्यान मागी माधोसिंगाचा जयनगरचा मुलुख मारून आळून पस्त केला. दिडवाण्यास आल्यावर त्याने धनुस जागारी रसद मारली. पुढें आठ रोजानें नोव्हेंबर १२ तारखेस नागोराहून बिजेसिंग १०० प्यादे व १०० स्थार बरोबर घेऊन रात्री पळाला आणि अनरुधसिंगाच्या फौजेंत येत होता. परंतु मार्गांत मराठ्याची फौज भोंरती असल्यामुळें तो मार्ग फिरला आणि बिरानेराम गेला. मराठ्यानीं दिडवाण्यास जी राजपूत फौज घेतली होती तींय बिजेसिंगाचे लाक, बिरानेराम याल व रूपनगरवाले झाडून पचवीस हजार होते. या मराठी फौजेपुढें आपला टिखाव लागणार नाहीं अशी माधोसिंगाची त्यानी पटली तेव्हा माधोसिंगानें-दिडवाण्याहून स्वतःचे फौजची मुदना करण्यासाठीं मराठ्यास पाच लाख रुपये दड देण्याचें कथून केलें. अनरुधसिंगानें तहाची वाटाघाट न. १७५६ चे जानेवारींत चालू ठेविली पुढे जनकाजी शिंद्यानें अताजी माणकेकरास जोधपूर प्रातीं पाठवून राठोड राजपुताची फौज मारून वाढण्यास सांगितलें. अताजीपत जोधपूर प्रातीं वूच करून गल्यावर, मराठ्याच्या फौजेची आरईं घेवून बिजेसिंगाना पुत्र फौजेमुद्रा पळून गेला. मराठ्यानीं अमल जापोजारा पूर्वयत् बसविला. पुढें जनकाजी शिंद्यानें अताजी माणकेकरास नागोरास भेदीस बोलाविलें. दत्ताजी शिंदे व जनकाजी शिंदे यांची भेट झाली. य फांगत्या अटीवर तद् करता यात्रावर मराठे मरदावा वाटाघाट करू शाली. मैत्र्ये फांगार चालतान या नेपाळिओंच्या वचनान्हा मराठे अत्राद नव्हा. मरथ पर्यभर चाललल्या मोहिमेंत मुहुम रेचिवात झालेण, लफरत एव फायाम चार शेर दाणा व चार शेर वेरण, तीहि वट्याय. एका रुपयाचें गरन एका चोम्यान पुरना. पाणी दीव्ये क्षापर

पंचवीस लाख रुपये साल मजदूरी द्याये, व पंचवीस लाख राहिले ते पुढील दोन सालात द्यावे असा करार झाला. निम्मे राज्य व जालेर किला रामसिंगास द्यावा, आणि निम्मे राज्य व जोधपूर, नागौर व मेडता हीं शहरे विजेसिंगाकडे राहावीं. ह्या युद्धात मराठ्यानीं अजमीर प्रात माग मिळविला, परंतु याकीच्या अटी विजेसिंगाने परिपूर्ण केल्या नाहीं.९

या युद्धात मराठ्यांचे शौर्य, हिंमत, व चिकाटी हे गुण पूर्णपणे निदर्शनास आले. विजेसिंग आदिकरून मारवाडच्या राजपुतांची तरवार मशहूर. पार करून राजपुतान्यातील मर्द मनुष्य समोरीचे काम पडल्यास कोणेविषयी चुकतील हे होणेच नाहीं. असें असता मराठ्यानीं विजेसिंगाना व राजपूत लोकांचा पराभव करून यश संपादिलें. शिवाय जयाप्पामारता मोहरा दगा होऊन मृत्यू पावला तरी खचून न जाता, मराठे खळी खणून शत्रूच्या मानगुटी बसले व बेडरपणे अधिक स्वेपाने लढून त्यानीं शत्रूस नामोहरम केलें. विगुल्लतेच्या वेगाने हाणान्या मराठ्यांच्या घोडदौडीपुढें शत्रूचा तोफखाना निरुपयोगी ठरला

अशा प्रकारे या युद्धानें मराठ्यांच्या अर्गीं अलगारे राज्य जिकण्यास उपयुक्त असे जे गुण, त्याची ताकत तुक्तावून पारख झाली. त्याचप्रमाणें शिंदे व होळकर यांची आपसातील घुरम व वैमनस्ये आणि प्रत्येकाची महत्त्वाकांक्षा यागुळें राष्ट्राची एकी व प्रगति होण्यास अवघड उदयन करणार दुर्गुण देखील पूर्णपणे निदर्शनास आले. परस्पर विश्वास हें राष्ट्रीय नीतिमतेचे मुख्य जीवन असतें याची जाणीव बौलनीचे आधारस्तंभ जे शिंदे, होळकर याना पडली नव्हती.

९ [पे ८, भा २१, ले. ८०, ८२, ८३, पे. ८०, भा २१ ले ५४, पे ८, भा १७, ले. ११९, १२८, वि. सु. प. ध्य, भा ३ ले १७५, २१८, २१९]

नानासाहेब पेशवे यांचा द्वितीय विवाह

[लेखक-श्री. यशवंत खुशाल देशपांडे, एम. ए., एल्एल्. बी., यवतमाळ]

रा. मा. गोविंदराव सरदेसाई यांनी मराठी रियासतीचे मध्यविभाग भाग २ व ३ लिहिले. त्यानंतर पेशवेमालीन इतिहासाची साधनसामुग्री उच्चोत्तर जास्तच उपलब्ध होत आहे. पेशवे दप्तराचे अनेक प्रकाशित खंड या गोष्टीची साक्ष देत आहेत. रा. मा. सरदेसाई यांनी तत्काळी उपलब्ध असलेल्या साधनसामुग्रीवरून जे अनुमाने काढिलीं होती त्यापैकी काहीं अनुमाने, नवीन सामुग्री व पुरावा उपलब्ध झाल्यामुळे त्यांना बदलवी लागली आहेत. यासंप्रधाने मी मालव साहित्याच्या एका विशेषांकाने महाराष्ट्र होळकरावरील एका लेखात समाधानात्मक उद्देशव केला आहे.

आजही मराठी राज्याच्या इतिहासाची अशी स्थिति आहे कीं अनेक घराण्यांतून नियंत्रितपणे प्रसंगावर नवीन प्रकाश पाडील असा अस्मल पत्रव्यवहार अप्रकाशित पडून आहे. अशाच त्यास सशोधकाचा इस्तेमालमुद्रा झाला नाही. मराठी इतिहासाच्या सशोधनक्षेत्रात कार्य करणाऱ्या ज्या योग्या बहुत मर्या आणि व्याक्ति महाराष्ट्रात आहेत त्याचे समक्षतहि इतिहासावर नवीन प्रकाश पाडील असा बराचसा अस्मल पत्रव्यवहार समक्षित आहे. तथापि तो प्रकाशित न झाल्यामुळे त्याचा इतिहासलेखकास उपयोग होऊ शकत नाही. सातारा येथील पारमनील मूक्षिअममध्ये नागपूरकर भोमल्याच्या राजकारणामधी ३००-३५० अस्मल पत्रे आहेत. पण ती प्रकाशित होऊन त्याचा इतिहासलेखकास उपयोग होईल असा मर्या तरी योग दिसत नाही.

यवतमाळच्या शारदाभ्रमाच्या ऐतिहासिक पत्रसंग्रहाचीहि तीच स्थिति आहे. त्या संग्रहापैकी एका महत्त्वाच्या अस्मल पत्रासंबंधाने आज लिहावयाचे योजिले आहे. प्रस्तुत पत्र नानासाहेब पेशवे याच्या लोकराचा राजसमुवन येथे तळ असताना देवकाते सरदार याचा बकील चिंनोराम याने आपल्या मालकान वरील मुकामावरून लिहिले आहे. या देवकाते सरदाराचे बराच निजाम स्टेटमध्ये सेंदुरमणी म्हणून एक जाच आहे तेथे असतात. याच्याजवळ पेशवे अमदानीतील आणि इतरहि बराचसा अस्मल पत्रव्यवहार आहे. त्यापैकी बरीचशी पत्रे या देवकाते सरदाराच्या बराजाने हैदराबाद येथे कै. केशवराव कोरटकर, माजी न्यायाधीश, निजाम हायकोर्ट याच्या स्वाधीन केली होती. त्यापैकी मराठी २५ पत्रे कै. केशवरावसाहेब यांनी प्रस्तुत लेखकाल शारदाभ्रमाच्या संग्रहाकरिता दिली होती. त्यातच हें प्रस्तुतच पत्र आहे. (या चिंनोराम बकिल्याच्या स्वदस्तुरची आगसींदि तीन चार पत्रे आरल्या मालकाल

पुण्याहून लिहिलेलीं अशीं आहेत व तत्कालीन राजकारणांमधीं त्या पत्रातून उद्देश आहे प्रस्तुत पत्राच्या ऐतिहासिकदृष्टीं लिहिण्यापूर्वी तें अस्सल पत्रच पुढें देत आहे त्यानंतर या पत्रांत आपल्या इतिहासज्ञानात काय नवीन भर पडते ती पाहू.) ते पत्र असें आहे—

श्री

राजश्री सेटियाजी आपा बळवंत राव देवक्रते गोसावी यास अरुडीत लक्ष्मी अलंकृत राजमान्ये शे ॥ चिंतो राम कृतानेक अस्मिन् विनती उपरी येथील क्षेम ता. मार्ग (सीर) उने अस्तीमी पयेंत मुकाम राक्षेस मुकन येथे श्रीमंत राजश्री नानासाहेब पांच्या स्वरुपात सनीप अलो या नंतर साहेबी मेहरवानगी करून सटवाजी उमल याज बराबरी पत्र पाठविले पागेन परम सतोश जाला पत्री कितेक अर्थ लिहिल्य तयारी वरून रोहर निघाले परंतु मळसूरकराची अचार तयारी जाली नाही अपणाकडे जाये काये मन (स) या आहे ते वर्तमान लहून पाठवणे त्या सारखे स्वार होऊन येऊ म्हणून लिहिले तरी येथील मनसबा तरी मार्गस्वर बंधे सप्तमीस श्रीमताचे लइन जाले नवरी पैठणची सावकाराची देवास्तताची नवा वरसाची असे प्र पकाल देवप्रतीष्टा जाली दो प्रहरा रात्री लइन जाले पाहेंत साडे जांल नवरी घरास अणीली तमान लोकाणी लाहाण गोर यानी श्रीमतास अहेर केला त्याम आम्ही ही अहेर केला यक तीवट उच य सेल उच १ येक पैठणचा गालु १ चोळीउ येसी मीळोन समगे का। ७० सतरीस घेऊन आहेर केला असे ते समई श्रीमतानी पुराले जे देवकाते राठें आहत त्यास आम्ही विनती केली ज गाव सोडून दो कोसावर जमायमुधा येऊन राहिले आहेत सत्वर दरबानासे यतील या प्रमाणे मनसबा जाल्य असे याउपरी सरलस्करचा मजकूर तरी बापुजी नाईक अनालकोरास गेले फिरते समई वैरगास आले सरलस्करची भेदी जाली त्याज बराबरी मुमे पावेतो आले त्याम तेथून निरोप घेऊन माघरे वैरगास गेले. आठा रोजात येऊन दाखल लस्करात श्रीमताचे भेटीस येतो पैसा निस्ठोपे कळ्य असे तेही तयार होऊन येतील तरी दुग्दी अवघे भाऊ यद तयारी करून जमावानसी येणें म्हणजे उत्तम राजश्री नरसींग राव धायेगुडे यास XXX यास पत्र पाठविले अद्यापी आले नाहीत ही विनती”

हे पत्र मोठी लिपीत असून त्याची ही अस्सल बरहुद्दम नकल येथे दिली आहे.

सदाशिवराव भाऊ पटवुराहून ता. १४ १ १७६० रेजी उत्तर हिंदुस्थानकड रवाना झाले. त्यानंतरच्या विजयादशमीनंतर नानासाहेब पेशवहि पुण्याच्या बाहेर पडून अहमदनगरच्या नाजूक लष्करी तळ दऊन राहिले सरनामी सरदारस आपाकले जमान्यामुद्रा स्वारीत हजार राहण्यासहल्लहीं अनेक आशापत्रे त्या मुमायचीं उपलब्ध आहत त्याचानुस सैन्याची शुठवातुळन परण्यामध्ये दोन हतु हाते एन तर निजामावर जर बमविण्याचा आणि दुसरा भाऊमहय याना उत्तर हिंदुस्थानातील स्वारीत सैन्य, युद्धसामुग्री आणि पैसा याचा पुरवठा करण्याचा तत्कालीन पत्रव्यवहारात या सवधानें अनक उद्देश आहत. यापुढेच दुसरी एका गोष्ट पेशा दफ्तर सदातील लक्षावरून निष्पन्न होते ती ही की, मराठ्यांचे लष्कर उत्तर हिंदुस्थानात लढा असताना नानासाहेब पेशवे द्वितीय शिवायामनाथने जटपट करीत हान. पेशा दफ्तराच्या सदात

निरनिराळ्या ठिकाणावरून मुली दाखविण्यास आणल्याचा आणि त्यानिमित्त मुलींना पायास, प्रामास्रचं इत्यादि दिल्याचा उल्लेख आहे

नानामाहवर पशव्याचा जन्म ता. १२ १२ १७२१ च्या आहे त्यांचे गागिमासाईसी ता १० १ १७३० रोजी लग्न झाले म्हणजे सन १७६० च्या डिसेंबरमध्ये नानामाहवाचे ३९ वर्षांचे वय होते. त्या बळी गागिमासाईचे मसमरा ३५ ३६ वर्षांचे वय होते. त्यांना पाच मुले झाली असून त्या बळी तीन मुले ह्यात हानी व बडोल मुलगा विश्वासराय हा तर उत्तरकडोल स्वारीत सकाच्या तालमीत युद्धक्षेत्रावर होता अशा परिस्थितीत नानामाहवर पशव्याची द्वितीय विवाहाच्या संपूर्णतः सा पडावे आणि लष्करी छात्रांनीत असताना द्वितीय विवाह का घडून आणारा हे मांडे अत्राप उलगडले नाही व त्यासंबंधाने उपलब्ध पत्रव्यवहारात कांठेच उल्लेख आढळत नाही मराठी रियामत मध्यविभाग ३ मध्ये पान २११ वर “ डिसेंबर २१ रोजी पशव्याचा मुकाम राक्षमभुवनवर होता २७ डिसेंबरम त्याने पैठणाम दुमरे लग्न केलें मुलगी नातोसा नारीक यावर देशस्थ सावरासची कली. नात्र राधाबाई पुढे लग्नच पशवा उत्तरेन निघाला ” यमडाच या लग्नसंबंधाने उल्लेख आहे

पुढे २३२ पानावर नानामाहवर पशव्याच्या मृत्यूची कारणे दिली आहेत, त्यात ‘ प्रधानसत क्षयाची व्यथा हाऊन वारत ’ ही गात्र नमूद करून क्षयाच्या त्रडीची कारणपरंपरा दिली आहे त्यात “ गागिमासाईसी त्याचे विनसले असल्याचा उल्लेख नाना पडणिताचा आहे सन १७६० च्या डिसेंबरात दुसरी तरुण बायको त्याने केली आणि लवकरच अरिथ चर्मावर गरीरस्थिती आली, ” अशी बाक्ये आहेत अशा प्रकारच्या बाक्यामुळे द्वितीय विवाह हाहि नानामाहवाच्या असली मृत्यूचे एक कारण असावे असा बाक्याचा समज होण्याचा समभव आहे नागपुर येथील मध्यप्रान्त सशाधन मंडळाच्या एका वार्षिक समारंभात प्रस्तुत लेख अध्वष असताना एका बाक्याने हे द्वितीय विवाहाचे एक कारण नानामाहवाच्या मृत्यूच्या कारणपरंपरेत समाविष्ट केले होते परंतु या द्वितीय विवाहाचा नानामाहवाच्या निधनावर काही परिणाम होणे अमभवनीय आहे असे प्रस्तुत पुढे आलेल्या पत्रावरून स्पष्ट होते

नानामाहवाचे द्वितीय लग्न पत्राप्रों मार्गशीर्ष वार् मसतमीस आणि भाग ३ मध्ये मागितल्याप्रमाणे ता २७ १२ १७६० रोजी झाले आणि नानामाहवाचा मृत्यु ज्येष्ठ वार् ६ शक १६८३ म्हणजे २६ ६ १७६१ ला झाला म्हणजे लग्नानंतर नानामाहवर वचळ नहा माहत्यानी वारत प्रस्तुत पत्राप्रों नम्या मुलीचे वय ‘ नम्रा वरमाचे ’ होते म्हणजे नानामाहवाच्या मृत्यूच्या वेळी या दुमन्या पत्नीचे वय फार तर जास्तीत जास्त १० वर्षांचे असले अशा स्थितीत या लग्नाचा नानामाहवाच्या मृत्युवर काही परिणाम झाला असला असे समस्त नाही

सन १७६० मध्ये निजयादवामील पुढे सोडल्यापासून परत जून १७६१ मध्ये पेशवा परत पुण्यास आला तोवरून प्रथम पत्नी गागिमासाईहि त्याच्या बराबर होती असे तत्कालीन लिखाणावरून दिसून येते तथापि नानामाहवाचे गागिमासाईसी विषडले होते असा नाना

फडणिसाचा उल्लेख असून उत्तरेकडून परत येताना वाटेवर भाद्र शालें त्या वेळीं भोगन प्रसंगीं राधाबाई वाढीत होती असा नाना फडणिसाच्या आत्मचरित्रात उल्लेख आहे. तेव्हा गोपिकाबाईंशीं येरनाथ झाला होता कीं काय ? व तसें असल्यास तें द्वितीय विवाहाम कारणीभूत झालें असलें पाहिजे असें अनुमान व्रमप्राप्त आहे. तथापि या वयात, पत्नी व मुलेंबाळें असताना आणि दिवाय उत्तर हिंदुस्थानात मराठ्यांचें सैन्य गेलें असता व आणखी मदत पाठविण्याबद्दल विचार सुरू असता नानासाहेबांनीं ९ वर्षांच्या लहान मुलीशीं लग्न का केलें हे कोठें अस्सल पुराव्याच्या अभावीं उलगडता येणे अशक्य आहे. नानासाहेबांच्या मृत्यूच्या वेळीं राधाबाईंचें वय सरासरी १० वर्षांचें होतें व त्यांच्या पाठीमागे ९॥ वर्षे वैधव्य द्रष्टा वाढून शेवटीं ता. १९११ १७७० रोजी राधाबाईंचा अंत झाला. गोपिकाबाईं मान नानासाहेबांच्या मारगे २७ वर्षे जिवंत होती. तिनें आपलें उत्तर आयुष्य नात्रिक पंचरटी येथे घालविलें

नानासाहेबांच्या द्वितीय विवाहाचें समर्थन करणे ही गोष्ट त्यांच्या चरित्रकारास पार अयपड आहे. या द्वितीय विवाहापासून पुढे नानासाहेबास काहीं कौटुंबिक सुख लाभले असत असें प्रस्तुत पत्रात दिलेल्या मुलीच्या वयावरून समझनीय दिसत नाही, उलट एका कावळ्या बयाच्या मुलीच्या आयुष्याचे मातरे करण्यास हा विवाह कारणीभूत झाला ही गोष्ट नाना साहेबांच्या चरित्रात अपवादाला कारण झाली दे निश्चित आहे

शिवभारतकार (अनुपुराणकर्ता) कवीन्द्र परमानन्द आणि त्याचे वंशज

लेखक—श्री. कृ. ना. देशपांडे, बी. ए., एल्.एल्. बी., कोल्हापूर

हिन्दुपदपादशाहीसंस्थापक छत्रपति शिवाजी महाराज यांचे महोदात्त, तेजस्वी व स्फूर्ति-
दायक चरित्र तत्कालीन प्रत्यक्ष पुराव्यावरून समजून घेण्याची इच्छा महाराष्ट्रीयीयां
व इतिहासज्ञास किती आहे हे सांगण्याची आवश्यकता नाही. शिवाजी महाराजांच्या वेळी त्यांची
जी चरित्रे छापली गेली त्यामध्ये कवीन्द्र परमानन्द यांचे शिवभारत अर्थात् अनुपुराण हे
भेद मानले जाते. कारण ते एका संस्कृत पंडिताने शिवाजी महाराजांच्या आज्ञेवरून आणि
सर्व इतिवृत्त त्यांना प्रत्यक्ष निघालून लिहिले आहे (शिवभारत १-२५). इतिहाससाधनात
अप्रत्यक्ष किंवा त्या व्यक्तींच्या देहानुसंगानंतर लिहिलेल्या प्रत्यक्ष अथवा ऐकीव माहितीवर
आधारलेल्या कोणत्याही चरित्रांना वा बखरीपेक्षा समष्ट भेटून समकालीनांनी जेव्हाच्या तेव्हा
लिहिलेल्या लेखनास अधिक महत्त्व असते. हे अनुपुराण कवीन्द्राने दाताच्यायगर्भित लिहिले
हेतू, पण त्यापैकी अवध वर्त्तमान अध्यायच उपलब्ध होते. शिवभारतकार वा अनुपुराणकर्ता
कवीन्द्र परमानन्द, त्याचे वंशज आणि त्यांचे काव्य इत्यादिकाविषयी, पूर्वीच सशोधित झालेले
व मला जे नवीन कागदपत्र मिळाले त्यावरून माहिती यावयाची आहे.

कवीन्द्र परमानन्द हा शिवाजी महाराजांचा समकालीन होता आणि तो महाराष्ट्रात होता
असा पुरावा उपलब्ध आहे स. १६६४ (= वैशाख व्रश्चे १५८६) मध्ये धर्मनिर्णयार्थ
राजापूर येथे एक भांडा विद्वज्जम भरली होती. त्या सभेतील उपस्थित पंडितांची ॥ नामावली
प्रसिद्ध झाली आहे, त्यात कवीन्द्र परमानन्दाचा उल्लेख आहे. त्याचप्रमाणे शिवभारतात
प्रत्यक्ष कवीन्द्र परमानन्दाचे

“ स (शिवाजी) एकदात्मनिष्ठं मां प्रसाद्येदमभाषत । १-२५

यानि यानि चरित्राणि विहितानि मया मुचि ।

विधीयन्ते च सुमते तानि सर्वाणि यण्य ॥ १-२६ शिवभारत

असे लिहिले आहे यावरून स्पष्ट आहे. महाभारतासारखा रचनेने प्रथ निर्माण करणारा कवीन्द्र
परमानन्द हा फाही सामान्य पंडित नव्हता शिवाजी महाराज जसे मोठे तसा त्याचा चरित्र

॥ वर १८१५ भा ३ स ४ इतिवृत्ततील “ शिवकालीन शास्त्रीपंडित ”

कारहि मोठा. शिवभारतात जे उल्लेख सापडतात त्यावरून त्याची जाडी विद्वत्ता आणि सद्गुण भागेदारील प्रभुत्व दिसून येते. त्यावरून त्याचें आत्मचरित्र थोडेंसे कळू शकतें अर्थात समाप्तीच्या वेळीं ‘निधियासकर’ किंवा ‘निवासकर’ असे उल्लेख आलेले असल्यामुळे त्याचें आडनाव निधियासकर = निवासकर = नेनासकर आहे हें उघड आहे. म्हणजे तो नगर जिल्ह्यातील नेवास येथील रहिवासी असावा. परमानन्दाच्या वडिलाचें नाव ‘गोविन्दभट्ट’ होतें असें “पौराणिकांनां प्रवरं भट्टगोविन्दनन्दनम् । १-६” यावरून कळून येतें. परमानन्द ‘गोन काव्यप शास्त्रा तेत्तीरिय, सून आपस्तम्’ ब्राह्मण होता. (पेशवे दत्तर, भाग ३१, पन् क्रमांक ११७, ११८, १२२.) आद्य शंकराचार्य देखील याच शाखेचे ब्राह्मण होते. परमानन्द कवि गयारम्भी गोविन्दास (विष्णूस) नमन करतो.

पन्दासुविबुधोदारमौलिमन्दारदामभिः ।

स्विद्यत्पदारविन्दाय गोविन्दाय नमो नमः ॥ १ १

हीच प्रथा परमानन्दाच्या पुनानीं अनुसरलेली पुढें दिसून येते.

‘एकवीराप्रसादेन लब्धवाक्स्तिद्विवैभवम्’ १६, त्याचप्रमाणें १-२२, १-३९ इत्यादि श्लोकांतील उल्लेखावरून कवीन्द्रास एकवीरा देवीकडून वाणी प्राप्त झाली होती आणि हीच त्या घराण्याची कुलदेवता असली. तो श्रेष्ठ ब्राह्मण (ब्राह्मणतत्त्वम्, १-२), धर्म जाणणारा (धर्मवित् १-४), मुखातून बसवाणी स्फुरणारा, सर्व शास्त्रांचा ज्ञाता, अभ्यास शानाचा ज्ञाता, पौराणिकामध्ये श्रेष्ठ (१५, १६), त्याचप्रमाणें उत्कृष्ट काव्यकर्ता जणु काय बृहस्पतीचा अवतार (कर्तार चारुकाव्यानामवतार बृहस्पते. १-१०), धर्मांमा कवीमध्ये श्रेष्ठ, वक्तव्यामध्ये पहिल्या प्रतीचा (प्रोक्त प्रोवाच धर्मात्मा कवीन्द्रो वदता वर १-२०), असा होता. याव्यतिरिक्त ब्रह्मन् (१-१६), शास्त्रतत्त्व (१-१९), स्तुत्याचरणी महाभाग, कवीन्द्र, (८४५, १११, २३-६), सुमति (१२६, २५३१), महामति (२८-१), परमानन्द (८१, १०-४, २५-३१, २७-३), “कवीन्द्र कुत्राले क्षसि” (२८११), ‘शिववीरयश क्षीरनिधिप्लावितचेतसा, परमानन्द’ (२७३) अशा प्रकारचीं संयोजने शिवभारतात ठिकठिकाणीं काशीस्थ पांडित आणि शिवाजी महाराज यांनीं परमानन्दास लावलेलीं आढळून येतात परमानन्दानें “चरित शिवराजस्य भरतस्येव भारताम् । (१-२२)” असें शिवभारत रचिलें तरें, पण स्वतः त्यानें या चरित्रास ‘शिवभारत’ असें नाव मुळींच दिलें नसून ‘अनुपराण’ असें नाव दिल्याचें प्रत्येक अभ्यास समाप्तीवरून दिसून येतें. म्हणून मी अनुपराणकर्ता परमानन्द कवीन्द्र असें म्हटलें आहे.

‘शिवभारत’ असें नाव तामीळ भाषांतरावरून ‘शिवभारता’चे संपादक कै. स. म दिवेकर यांनीं दिल्लें आहे. ‘शिवभारत अथवा अनुपराण’ हें शिवाजी महाराजाचें चरित्र शिवाजी महाराज राजगुरुवरून राज्यकारभार करीत असता राज्याभिषेकापूर्वी कवीन्द्रानें लिहावयास सुरुवात केली अथं ‘राज राजगुरुधर’ या उल्लेखावरून दिसून येतें. स्वचरित्र लिहिलें जवें अशी कल्पना राज्याभिषेकाच्या कल्पनेंत शिवाजी महाराजांना मुचली असली पाहिजे.

म्हणजे इ स १६७२ त १६७४ च्या मध्यतरी लेखनास सुरवात झाली आणि ह्या ग्रथाचे राज्याभिषेकापर्यंत ३२ अध्याय लिहिले गेले असावेत § लेखन तसेंच चालू ठेवून महाराजाच्या निधनानंतर अनुपुराण हा शताध्यायी ग्रंथ पूर्ण झाला असावा असा माझा कयास आहे आन या अनुपुराणाच्या दोन प्रती उपलब्ध आहेत त्यात 'राजोपाध्येप्रत' आन दाश्रमानें प्रसिद्ध केलेली अधिक ग्रंथ वाटते. प्रस्तुत अनुपुराणाचा चार अध्यायात्मक नवा भाग मला कोल्हापुरचे राजापाध्ये याच धर्मी उपलब्ध झाला तो सभाजीसबर्धी आहे आणि तो अनुपुराणाचा शेवटचा भाग असावा यावरून परमानन्द कवीद्र स १६६४ च्या राजापूर येथील पंडित सभेन उपस्थित होता त्या वेळीं त्याचें वय ३० ३५ घटत्यास सभाजी महाराजाच्या वेळपर्यंत ता जिवंत मानल्यास ता कर्मांत कमी ५० ६० वर्षे जगला असावा असें मानता येईल

अनुपुराणकर्ता परमानन्द यास भीपर आणि देवदत्त असे दोघे पुत्र असून तेहि आपल्या पित्याप्रमाणें विद्वान्, मुमकून आणि जाड पंडित होते या दोघांपैकीं धाकटा देवदत्त याने संहृत बघ, मराठी काव्ये आणि हिंदी कवने केली आहेत त्यावरून त्याचें तिन्ही भाषायरील प्रमुख दिग्गज येतें त्यापैकीं काहीं अपेरीस दिली आहेत हा सर्व भाग कोल्हापुरचे राजापाध्ये याच्या ग्रंथालयात उपलब्ध झाला

पेशवे दत्तराच्या ३० व्या भागामध्यें स २८ १२ १७०८-१७१२ च्या क्रमाक ३०७ मधील पत्रात 'सातार'चे शाहू महाराजांनी ज्या पंडिताचा सत्कार केला त्याच्या नामावलीमध्ये कवीद्र भीपर आणि देवदत्त याचा उल्लेख आहे तसेंच पेशवे दत्तराच्या ३१ व्या भागामध्यें क्रमाक ११७ चें ता २३ ४ १७१६ चें सनदापत्र कोल्हापुरचा छत्रपति सभाजी यानें भीपर कवीन्द्रास दिलें आहे त्यामध्ये सस्थापन कोल्हापूर, जहागिर विशाळगडपैकीं "एकोली" हा गाव धारादत्त इनाम करून दिला आहे त्याचप्रमाणें क्रमाक ११८ चें ता १९ ५ १७१८चे पत्रात देवदत्त कवीन्द्रास घरील जहागिरपैकीं पेदूर हा गाव कोल्हापुरच्या सभाजीची आई राजसवाई हिनें धारादत्त करून दिला आहे "येदशास्त्रतपस भीपर आणि देवदत्त कवीन्द्र हे दाधेदि परंपरागत स्वामीचे राज्यातील आभित, विद्वान्, भले शिष्ट जाणोन पुत्रपौत्रादि वीरपरपत्ने अनुभवून स्नानसंध्यादिक सत्कर्म आचरोन स्वामीच्या राज्यास कल्याण चिंतून मुख्यरूप राहणें अना समच निदेश" दिला होता आणखी याच ३१ व्या भागातील क्रमाक १२२ ता १६ ९ १७२० च्या पत्रामध्यें सभाजीनें

"तुम्हास भीमत मातुभी (राजसवाई) आईनाहवी विल्व नाम सवत्सरी वैशाख नामवनी अमवासा पर्वकार्णी मौजे पेदूर ता मिराले हा गाव धारादत्त दिल्ला आहे ऐसियासी तुम्ही बहुत भले शिष्ट, विद्वान्, तुमच चाल्किल्यानें बहुत भेवेरकर यास्तव तुम्हास मौजे पेदूर (पेदूर) ता मिराले प्रा मजकूर हा गाव कुलशाब कुलकानू दानीपटी व पत्तरपनी जलतर-पायाण निधिनिषेसहित खेरीज हकदार व इनामदार करून मौजे मजकूर पूर्वमर्यादिप्रमाणें

चतु सीमा करून आपले स्वाधीन करून घेणें आणि इनाम तुम्ही व तुमचे पुनपौनादि वर परपरेनं अनुभऊन सुखरूप राहणें.” §

असा ‘निदेश समक्ष’ दिला आहे. राजपत्र पुन्हा देण्यानें एक कारण असें दिलें कीं, पूर्वी दिलेलें इनाम या राजपत्रानें कायम केलें आणि दुसरे असें कीं, कदाचित् राजसबाहेनं दिलेला गाव देवदत्त कवीच्या प्रत्यक्ष ताब्यात न येता कागदावरच इनाम शिष्टक राहिलें असेल म्हणून पुनं दान वपौनीं शम्भु छत्रपतींनीं देवदत्तास हें पेटूर गाव इनाम देऊन स्वाधीन करून घेण्यास सांगितलें आहे. कवीन्द्र श्रीधर व देवदत्त यास दान दिलेले एकूली आणि पेटूर अथवा पेटूर हे दोन्ही गाव हल्लीं ठेकोली आणि पेरीड या नात्रांनीं ओळखले जात असून त्या ठिकाणीं कवीन्द्र परमानन्दाचे कोणीदि वराज न्हाईत असें शोधाअती कळून आलें आहे. ही दोन्ही गावें विशाळगड जहागिरींत असल्यानें विशाळगड जहागिरीचे पत्रप्रतिनिधि याचीदि कृपा संपादून देवदत्त कवि राहात असे, असें तत्कालीन गंगाधर पत्रप्रतिनिधि याच्यावर कवीनें मराठी काव्य केलें त्यावरून दिसून येत आहे

‘गाजी गंगाधरा तूं मिरविसि बहुसा मित्र माना कवीचा ।’

किंवा ‘होसी गंगाधरा तूं अतिचतुर भला श्रीकवीन्द्रासि थारा ॥’

अथवा ‘आधी भेटिस यावे मग परनगरालागि देशावराला ।

जावें ऐसे विशालाचल सगुणपति जाण वाटे मनाला ॥ ३ ॥

जो फीं भार्गवरामतुल्य विजयी श्रीपशुरामऽ स्वये ।

आजा बापहि कृष्ण कृष्णगुणसा चारी कवीचीं भये ॥

आतां तत्पद् राज्यभार अवघा स्वाधीन तुझा असे ।

यावे भेटिस हे लिहा कविसती इच्छा मनीं उल्लसे ॥ ४ ॥

पित्याने कवीलागि जे अग्रहार* । भले पुत्र ते चालवीती विहारें ॥

कखं शंभु कल्याण नाना रितीने । स्मरावे कवीलागीं चित्ती वयेने ॥ ५ ॥

त्याचप्रमाणें—

जो भक्तास वरप्रदान करितो जो शुभ्रसा उल्लसे ।

गौरीवल्लभ तो तुम्हासि बहुसा लोकं तपालीतसे ॥

वाटे हे अति धर्मबुद्धि म्हणुनी तुझी कवी वानितो ।

श्रीगंगाधर जी म x x x x x ण आभाचितो ॥

§ सनदापत्रे

§ परचुरासपत्र प्रतिनिधि

* अग्रहार—भूमिदान

या मराठी कवितेमध्ये पत्र प्रतिनिधींनी कवीद्वारा अप्रहार=भूमिदान दिले असेल पाहिजे म्हणून शम्भु छत्रपतिसहित गंगापर पत्रपोतीनीच आणि त्याचे आज्ञावाप याचीहि स्तुति कवीने केली आहे.

देवदत्त कवीने सस्कृतमध्ये 'गामूत्रिका', 'पत्र', 'नाम' आणि 'शूरला' इत्यादि वष स्वले आहेत, आणि त्यावर अयंक्षेत्रस्त्रणायं ससृत टीप्पण्णि लिहिल्या आहेत "श्री गोविंदो जयति । श्रीमत्कवीन्द्र परमानन्दतनय कविकुलतिलक परमकारुणिक स्वविरचित गोमूत्रिकावधप्रतिपादकपद्यचयं द्युत्पादयति" हा टीप्पणा आरंभ

वा	भु	न	र	का	नि	सि	म
ला	जा	ग	ग	त	द्रा	स	त
वा	मु	स	भ	व	भ	णि	त

वालाभुजानगरमेकांतनिद्रासिसमतम् ।

वालाबुजासगमयेवतभद्राणिसतत ॥

या गामूत्रिकावधानील आहे या न अशा सस्कृत वधावरून कवीच्या बुद्धीची कसरत चांगलीच दिसून येते आणि असे कवी, देवदत्त कवीचे सस्कृत भाषेवर उत्तम प्रभुत्व असून त्याने स्वतः "कविकुलतिलक" ही पदवी लावून घेतल्याने त्यास स्वतःच्या काव्यदात्री सर्वश्री चांगलाच आत्मविश्वास असल्याचे स्पष्ट होते या सस्कृत लेखनाव्यतिरिक्त देवदत्ताने कवीवर राज्यसंस्थापक महाराणी ताराबाई दिजवर मराठी आणि हिंदी भाषेत कवन केले आहे त्यावरून त्याची कवित्वशक्ति, हिंदवी स्वराज्य, गिवाजी महाराज, राजाराम, ताराबाई यांचे विरधी आदर, स्वर्ग, स्वामिमान इत्यादि उत्तम शैलीने दृष्टांतपत्तीस येतात या मराठी कवनाचा आरंभ असा — श्रीगोविंदोजयति ।

तुलजा प्रसन्न झाला, पातदाही हातीं आली, जवळहमी चाली शिवाजीस आदर ।

डमरिता भुजदंड रुमशा (म) दत्ता दंडत, पत्नीप्रताप चढ घाके दिहो भागें ।

जगीं शिवराज्य नादेश सिंधु वसे कोरे, दिजकुलही शिवोदे, होती पाये सुखें ॥

(दि)छोझाकी दीनवाणी, दिहाणाचें गेलें पाणी, ताराबाई रामराणी भद्रकाली कोपली ॥

जाणा तुम्ही आज्ञा साची आज्ञा (हा)ली शक्याची सर्व सेना दिल्लीशाची अतकास वोपली ॥

(ता)राबाईच्या बसतें, दिहीपतीची तसतें सचो लागडीं तेंवे मत्तें कुराण खडिलीं ॥

वर्जारास झोडिचें तें, मुगलांस तोंडिचे (के) मशिदीस फोडिचे (ते) म्हेळकुलें दडिलीं ॥

फिरे हिंदुची ताराणी सु दिवाची जवळत रामराणी पहा महीमडलीं ॥

मानहा(नी)दिर्हादाची सभा हासतें द्वाची आज्ञा काल कवीन्द्राची सर्वचिंता हा(र)ली ॥

वसे रानसिंहासनी भोंसल्याचा शिरोमणी शिपराज चिंतामणी दिनमणि उदयें ॥

इतकीवरून रामराणी ताराबाई दिवा अग्नीवीय पराक्रम दिसून येतो स १७०० त राजारामाच्या मृत्यूनंतर तों औतंगजाच्या मृत्यूनंतर साताव्हे शाहू महाराज मुद्दून येईपर्यंत (स १७०८)

ताराबाईनें मोगलशाही लढाई करून त्याचा पराभव केला, हिंदुपदपातशाही हातीं घेतली, औरंगजेबाच्या कृत्याचा सूड उगविला आणि पुन शिवाजीस सिंहासनावर बसवून राज्यकारभार केला, हा उज्वल इतिहास देवदत्त कवीनें स्फूर्तिदायक आणि अभिमानास्पद असा या काव्यात लिहून ठेवला आहे. त्याचप्रमाणें अमदानगर (अहमदनगर) सरदारी असल्याचा उल्लेखहि आला आहे. दुर्दैवाची गोष्ट एवढीच की, हे कवन पुढित असें उपलब्ध झालें आहे. याच धर्तीचें हिंदी कवन स्वातंत्र्यसंग्रामात रामराणी ताराबाई हिच्यासंबंधी आहे. कवीन्द्र परमानन्दानें छत्रपति शिवाजी, सभाजी यांचें वर्णन अनुपुराणात केलें, त्याचप्रमाणें बापास शोभणारा असा पुन देवदत्त यानें राजाराम, ताराबाई, शिवाजी इत्यादींचा पराक्रम वर्णन केला आहे. या देवदत्त कवीचें आणखी काव्य उपलब्ध होईल तर राजाराम, ताराबाई यांचा विस्तृत पराक्रम समजून येऊन इतिहासास महत्त्वाचें साक्ष होईल.

या कवीन्द्र परमानन्दतनय कविकुलतिलक देवदत्तास एक सुपुन हातां हें

श्रीदेवदत्तसुत अद्भुत घैमयाचा ।

जो भक्तराज अभयंकर शंकराचा ॥

हा ग्रंथ विद्वय रसपूर्ण निजाकराने ।

येगे असेल लिहिला अति कौतुकाने ॥

या श्लाकावरून सिद्ध होतें. हा श्लोक ‘सुखलयाद’ ग्रंथाच्या शेवटच्या पानावर लिहिलेला आढळून आला. सुखलयादनाचा प्रथकार दुसरा असून लिहणारा देवदत्तसुत हातां असें सिद्ध होतें.

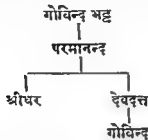
याच श्लोकाच्या शेवटीं “हें पुस्तक जो दुसऱ्यास दईल त्यास एकवीरेखा शपथ असे लिहिलें आहे आणि कवीन्द्र परमानन्दास एकवीरा देवीकडून “वाक्सिद्धिवैभवं” प्राप्त झालें होतें, त्यावरून हा देवदत्तसुत म्हणजे अनुपुराणकर्ता (शिवभारतकार) परमानंद कवीद्र याच्या देवदत्तनामक मुलाचाच मुलगा ह्यास यात संशय राहात नाही. आणि यानेंच सातारचे शाहूमहाराज (१७०८ ते १७४९) याची राणी सखवारबाई हिला दिलेल्या आशीर्वादात्मक संस्कृत श्लाकातील “अखंडितचक्रकणपरिमंडितकरकमलासु कमलावरासु सखवारवायिषु गोविन्द्रकवीन्द्रकृता लख्खवाशिष ज्येष्ठशुक्लदशम्य विशमस्म वीर्य तत्रत्यभाशास्महे विशेषस्तु” या मंगावरून देवदत्तसुतानें नाव गोविन्द्र कवीन्द्र असें हातें हें कळून येतें. त्याचप्रमाणें याच पुढें मराठी श्लोकासचें

“(तें) सी तू शाहूकाता गिरिज । येहनि अधिक दाता नेणे ।

अहता कविस तिलमरी नासी अनता ॥ कविन्द्रा ता अनुपम मतीमाजि ॥

इत्यादि उल्लेखावरून ‘शाहूकाता’ सखारबाई आणि कवीन्द्र (गारिद) यांच्याविषयी निश्चिती उत्पन्न केली आहे. आणखी असें की, “कवीन्द्र” ही पदवी किंवा उपनाव म्हणून त्याचा उपनाम परमानन्द, श्रीधर, देवदत्त आणि गाविद यांच्यासंबंधी केलेला दिवून येता

परमानन्दां अनुपुराण लिहिल्यामुळे त्यास “ कवीन्द्र ” पदवी प्राप्त झाली आणि त्याचें पुन-
पौनानाहि लागू झाली. पण परमानन्दाच्या बापास “ भट्ट गोविन्दनन्दनम् ” (१-६)
लाविलेली नाही हें कालदृष्ट्या सरळच आहे. तेव्हा शाहूकृता सत्तावारबाईस ज्येष्ठ शुभा दशमी
दिवशी आशीर्वाद देणारा अद्भुत वमबाबा, ‘ अभयकर शंकराचा भक्तराज ’ देवदत्तमुत
गोविन्द कवीन्द्र होय. हा गोविंद कवी चांगला संस्कृत व मराठी काव्य करणारा विद्वान् पंडित
होता हें स्पष्ट होतें. या एकदर लेखावरून वशाग्रळ खालीलप्रमाणें तयार होईल—

सारण, गोविन्दभट्टाचा पुन, अनुपुराणकर्ता (शिवभारतकार) परमानन्द कवीन्द्र
निवासकर हा काश्यप गोत्री, आपस्तम्भ सूत्री, तैत्तिरीय शाखीय ब्राह्मण होता. श्रीधर आणि
देवदत्त या त्याच्या पुत्रांना कोल्हापूर सूर्यानातील पतप्रतिनिधींच्या विद्याळगड जहागिरीत
एकेली आणि पेदूर हे दोन गांव धारदत्त इनाम होत. देवदत्त यानें संस्कृत, मराठी आणि
हिंदी भाषांमध्ये काव्य केलें आहे, देवदत्ताचा पुन गोविन्द हाहि आपल्या पूर्वजाप्रमाणे विद्वान्
संस्कृत कवि होता. मात्र हा गोविन्द कवि विद्याळगड जहागिर सोडून साताराच्या शाहू
महाराजाकडे आलेला दिसतो. कदाचित् वडिलार्जित धारदत्त गांव त्यास मिळालें नसण्याचा
संभव आहे.

परमानन्द हा शिवाजी आणि समाजी यांच्या काळी होता. श्रीधर आणि देवदत्त हे
राजाराम, ताराबाई व दुसरा शिवाजी यांच्या वेळीं १७२० च्या नंतर होते असें सनदापत्रावरून
कळतें. शाहू महाराजांच्या उत्तर कारकीर्दीत गोविन्द कवि होता. याची मुलदेवता एकवीर
अथवा प्रयाग्नी प्रत्येक कवि ‘ गोविन्दा ’स नमन करतो. वशापरपरगत ‘ कवीन्द्र ’ ही पदवी
उपनावासारणी उपयोग केलेली आढळून येते. सर्वोना संस्कृत व मराठी भाषा अवगत असून
सर्व विद्वान् पंडित होते. देवदत्त याच्या हिन्दी कवनावरून त्यास हिन्दी भाषाहि उत्तम येत
हानी. याचें कारण असें एक सभाव्य वाटतें तें जसें की, परमानन्दांनं शिवभारत वा अनुपुराण
हा महाभारतामाख्या शताध्यायी प्रथ वान्नीत्य पडितास निवेदन केला, हा भाग खरा असल्यास
परमानन्द काही काळ काशीत राहिला असेल. त्यामुळे त्यास व त्याचे पुत्रांनाहि—देवदत्तासहि
हिंदी भाषा अवगत झाली असावी. या सर्वोचा उदय शिवाजीच्या हिंदवी राज्यात झाला असून
ते सर्व मराठी राज्याचे आश्रित आणि अभिमानी वसेच आदरणीय संस्कृत पंडित होते.

मराठी काव्य

१ श्रीगोविंदो जयति ॥

मुलजा प्रसन्न झाली पातशाही हारली आली, जवळइमी ××× चाली, शिवाजीस ओदरे ॥
रामराणी सुशहाल दूतकवि ही निहा...पळा हे कलिकाल कीर्तिचंद्रिका भरे ॥
उभारितां मुजदंद रुमया (म) दत्ता दंडत पत्नीप्रताप चंद्र, धाके दिल्ली आगे ॥
जगीं शिवराज्य नांदे, क्ष...सिंधु यत्र कोंदे द्विजकुलही विनोदे, होती याचें सुस्वरे ॥१॥

रामराणी...बलताची बेल आली तसताची, जवळइमी पळा साची, करी मंगलारती ॥
दूतकवि वर्णां सज अंगणी, झुलती गज दरबारीं ज...घजत कटी उभारती ॥
फाही मांडतां निदान अंबा वेते बरदान...ले सदा हमेदान संकटे निवारती ॥
शिवाजा महीपती झाला जगीं...पती रणरंगीं दिल्लीपति पातशाह हारती ॥२॥

हुंदुर्भाष्या भभका (रे)...चकित होय लंकेस भीति सकल नरेस सर्व मही चोपली ॥
झल व...खड्गकाला चहुंकडे मुंडमाला, महादेव घाली गलां, धूलि रक्तें छोपली ॥
(दि)ल्ली झाली वीनवाणी, दिल्लीशाचें गेलें पाणी, ताराबाई रामराणी...

भद्रकाली कोपली ॥
जाणा तुन्ही आजि साची आज्ञा (झ)ली शंकराची सर्व सेना दिल्लीशाची
अंतकास जोपली ॥३॥

(सा)रायाईच्या घरांत दिल्लीपतीचीं तखतें खर्चो लागलीं तें विमलें कुराणें खंडिलीं ॥
बजीरांस शोडिजेतें मुगलांस तोडिजे (ते) मसिदींस फोडिजे (ते) स्केड कुलें दंडिलीं ॥
उमराव दस्त झाले, देवदिजां बकसिलें, दिगं (तीं) कीर्ति चाले यत्र जगें मंडिलीं ॥
किट दिंडुची शिराणी सु ..द्विजांभी ..जयवंत रामराणी पहा मही मंडलीं ॥ ४ ॥

हुंदुभी होती भी ..भावला विभीषण आरंभिली प्रतिक्षण पुण्यशृष्टि अमरी...॥
ही उमराव हुमतात घेतां धाय हयें नाचतां न धाय नारदतो अ . ॥
...गडानां त बजीरांची विमलें तों पहा साचीं वितावली मुगलांची...॥
...नगरी सुलें नाचे हर दिल्लीशासरी कहर, होती राम (राणी)ची नजर जहराची लहरी ॥५॥

रामराणी कोपतांय दिल्लीशा...डिका, मृतनाथ करी नाच संगरीं चहुंकडे ॥
मुगलांचा क्षय ..ऊ अधिराजे होती सडे धडावरि धड पडे भूतमंडलीं जुडे ॥
भैरवां . चा समुदाय सरज्याची वर्तन...वेताळही सुलें धाव चाजवीत चौगडे ॥
...हांसवसे भद्रकाली योगिनी नो देवी झाली, निरंतर सुदकाली, दूत क (वि)
चौगुकीं सुटें ॥ ७ ॥

कीर्तिबली सरज्याची जगनीत दाटे साची, ज्वाला भुज (ग) प्रतापाची दिगंतरी भरली ।
 धाकती दिगंत करी गजंठात परोपर ..सागरानेही लहरी आवळून धरली ॥
 अमीधिग रामराणी नां...मे वैभवानी, मूर्तिमंत हे भवानी, जर्गी अवतरली ॥
 मानहा (नी) दिल्लीद्राची समा हांमते इंद्राची आजिकाल कवीन्द्राची सर्व चिंता
 हा(र)ली ॥ ८ ॥

निरंतर चालि केशी पातशाही तला बेली, दिल्लीची हौल...गेली ग्लेच्छ गर्व गलाला ॥
 आतां तन्ही तुम्ही जागा निजहित मनीं भाणा...मनोभायें करा भाणा, न लगतां पलाला ॥
 सांडून दुरभिमान मनीं धरा सामदान, दास आपला इमान सोडून घा कुचाला ॥
 रामराणी भद्रकाली, रणरंगीं कुद झाली प्रलयाची बेल आली ..मुगल हो सांभाला ॥१॥
 वसे रत्नसिंहासनीं भोसल्याचा शिरोमणि शिवराज चितामणि दिनमणि उदयें ॥
 फांसावळे भुजधाम, भांनारले रूमशाम ..संत झा ..फणकर म...सरज्याच्या विजयें ॥
 करी चडे पातशाही किने भुवनी दु ..जेर आदया दिशा दाही दस्त वर्णिती रथयें ॥
 झाली बली गडप...काटला लंकापति बुडे मारी, दिल्लीपति चिंतासागरीं भयें ॥ १० ॥
 शोकगुंडी गोलकुंडे सें परंडे निरंतर रेवदडे दु खानलीं पचते ॥
 ...अविधल देवगिरि होत अहे खालिवरि, अमदानगर ठरि संक्रांत गचतें ॥
 संतदन सें निज भोज धाक वाहतें शिरींज रोजांतरि रोज रोज महाभय रचतें ॥
 भोसल्याची होता चालि, अभिनव अजिकालि दस्त म्हणे दिल्लीताचें तगवतही खचलें ॥२१॥
 पुदसतद हा भोसला रुद्रता कुद होतां निरुद मग अविदशरविद पावे...ति घेरी ॥
 भरल फौज बेली यनीरास ठेली कुबल मात केली अगुल कीर्तिकर ..सर्वत्र पेरी ॥
 थ्यजून धीर युद्धी महावीर सें कापततो सकल मीर मधुर धीर गंभीर वाजेति भेरी ॥
 प्रबल बाढती वस्त शिवराज मृगराज मृगराजसनसक्तज...रदस्तनें दिछीचें तक्त घेरी ॥२२॥
 १ श्रीगोविंद

काता तानां विविधवचन वक्त बोचिनिष्पमाणाः केचित्स्युर्वयमादर वयमादर गिरिजा
 पाराम्यसत्सेवनभ्यानां ..इ. धियः सदा निज नमः रतपि प्रयाताः सखे ॥
 गोविंद कवीन्द्र—

३ श्रीगोविंद

स्वस्ति श्रीमदगणित गुणमणि ग...
 गश्रोणि विराज विराजमानासु समाना—
 सु समस्त दिगंगनांगा वरणासु
 मुहुत कीर्ति वसनासु स्वाधीत
 ...संरक्षण विचक्षण सुक्षण
 क्षण क्षयिताहित मंदलासु

मुलक्षण लक्षितासु स्वीय सौभाग्य—
 ...परंपराधरीकृत पुलो—
 मजा खर्व रावांसु कनकवितरणा
 ...नदितार्थि पदलासु सरुल—
 जन जतनांसु अखंडित यज्ञकंकण—
 परिमंडित करकमलासु कमळावरासु
 सखवारवायिपु गोर्वांदकवीन्द्रकृताः
 ससंवाशिषः ज्येष्ठशुक्लदशम्य
 विशमस्सदीय तत्रत्य आपासदे विशेषस्तु ।

४ श्रीगोविंद

इंद्राणीहूनि सत्ता गणित गणितां, घामिति विमदाता
 गांवोगावीं अनंता, करि रिपुवधू सर्वदा, थोर चिंता ॥
 (तै)सी रं झाडकांता गिरिव $\times \times \times$ येहूनि अधिक दाता
 नेणे...अहंता, कविस तिलभरी . मासी निवंता ॥ १ ॥
 कर्वाट्रा...ता अनुपम मतीमगिज ज . कधि
 . कविश्याची वातां गृहणविन...च बुडली ॥
 अस्या सा...यकु अभिनय भरे . ॥

रियासतकार सरदेसाई

लेखक—श्री. रा. टिकेकर

१। इतिहास हा तुम्ही आपला मुलगा मानलेला आहे व तो अमर आहे. ” असे श्री. न चि केळकर यांनी रियासतकार गोविंद सखाराम सरदेसाई यांना लिहिले होते, ते अगदी खरे. इतिहासाचे पुनर्वत् जालनपोषण करणारे दुसरे विद्वान् गृहस्थ माझ्या तरी पाहण्यात नार्हता. म्हणून रियासतकाराच्या कार्याची थोडक्यात ओळख करून देण्याचे योजिले आहे. त्याच्या कार्याविषयी लिहिण्यापूर्वी त्याचे चरित्र, उल्लेख, बगैरे आवश्यक माहिती देणे इष्ट होईल असे वाटते.

सरदेसाई उर्फ मावळकर हे महाराष्ट्रीय ब्राह्मण घराणे रत्नागिरी जिल्ह्यातील मावळगे गावच्या जवळपास रहाणारे सरदेसाई हा हुदा आहे. नरसिंह हे त्याचे उल्लेख्य. श्रीछत्रपति, पेशवे, बागडेकर पण अमात्य अशा ऐतिहासिक राजघराण्यांचे पदवी सरदेसायानी कामगिरी बनविली असल्याचे दाखले आहेत छत्रपति सभाजीस मोगलांनी पकडले त्या घेळी त्याचे वास्तव्य सरदेसायाच्या एका याग्यातच होते. ऐतिहासिक काळी मिळ्यात असलेल्या ह्या जुन्या घराण्याची व माईही पूर्वी चांगलीच होती. परंतु रियासतकाराच्या बंडिलाना मात्र कठिण दिवस प्राप्त झाले. त्यांना शेतीवर रावत्याऐवजी प्रपंच चालविण्याची पंचाईत पडू लागली आणि कौरव प्रांती शेतीतून उत्पन्न उत्पन्न ते काय येणार ? सखारामपताम कर्जवाम करावे लागले, तरी शेतातले राने काही चुकले नाही. उलट सायंकाराचा तगादा व त्याची उणी बोलणी खाण्याचा त्रास तेवढा वाढला तरी त्या योर पुरुषाने आपले सत्त्व सोडले नाही. त्याची नेकी, त्याचा शागेदारपणा व त्याची सचोटी यात वा विस्तारानी देखील अंतर पडले नाही. किंबहुना असेच म्हणता येईल की, सखारामपतामी आपल्या मुलाना औरम हकाने

न चोराला लाघे प्रकट न दिसे लेशहि कदा

अशा प्रकारची जी इस्टेट ठविली ती शुद्ध सच्छीलची, शुद्ध दानतीचीच होय. गोविंदराव (रियासतकार), नारायणराव (विनिमोऱ्याचे कारखानदार), गणपतराव (मुचईतील व्यापारी), दिनकरराव (नेत्रवेग) व भास्करराव असे पाच पुत्र त्यात झाले. शिवाय त्याम दोन कन्याही झाल्या.

मूळचे मावळग्याचे हे सरदेसाई पुढे बेरवली बगैरे ठिकाणी राहू लागले, पण सखारामपतामी आरळे पर गोविल येथे बांधले. कोल्हापुर-रत्नागिरी रस्त्यावर माखरप्यापायून

गोबलास जाण्यास रस्ता आहे. शिपोडीच्या पुढे तीन मैलावर गोविल लागते. येथे सरदारामपताची बहुतेक हयात गेली. स. १९०७ मध्ये नातवाच्या (श्यामनातच्या मुजीसाठी वडोद्यास जाण्याकरिता ते मुम्बईस आले असता दसन्नाच्या आदले दिवशीच कालवश झाले ! (ता. १५ १० १९०७).

रियासतनाराचा जन्म ता. १७ मे, १८६५ मध्ये गोविलनजीर हसोळ मुकामी शाला दोन गावामध्ये लहानसा पत्न्या तेवढाच आहे. धार्मिक समजुतीप्रावर आराधनप्रसन्ना मातु श्रीर गोविलाहून हसोळी नेले व तेथे सुस्तरूपणे प्रसूति झाल्यावर बारक्षाचे दिवशी वाळसाळतणीर परत नवीन घरी आणिले. तसे म्हटले तर गोविंदरावाचे शालपण वप्रातच गेले. अलीकडच्या विद्यार्थ्यांच्या मानाने त्यानी मनस्वी कायाङ्गष्ट घेले असे म्हटले पाहिजे. गुरे वळणे, शेतीबरीत कामकाज करणे हे तर त्याच्या शालपणी नित्यातले व मुलाला आवश्यक असे काम समजले जाई. प्राथमिक शिक्षण शिपोडीस आटोपल्यानंतर पुढील इंग्रजी अभ्यासासाठी रत्नागिरीस जाणे प्राप्त होते. त्या वेळी हायस्कुलातले शिक्षण नसे होते याची वस्तुना आजच्या विद्यार्थ्यास यावयाची नाही. वर्गातच मुले रात्री झोपत. पहाटे स्विकर उठून आपापल्या पथान्या ध्वनरिथन गुंझळून एका कोपऱ्यात लपून जाता साफगूफ करून ठेवणे भाग पडे. कारण तेथे नंतर बरी भरत असत. बाहेरगावच्या विद्यार्थ्यांना राणावळीत जेवणासाठी जाणे लागे. त्यावेळी राणावळीचा दर तरी काय असेल असे वाटते ? रियासतनार दरमहा चोरीत आणि (कपडे नव्हत) देऊन रत्नागिरीस राणावळीत जेरीत आणि शाळेतच राहून अभ्यास करत गोरलाहून रत्नागिरीस जायचे म्हणजे देरीत मोठ्या मुकिलीची मुद्रापरी होती. गडी मिळाल्यास त्याच्यानरोर बोजा देऊन देरच्यापर्यंत मोठ्या सडनेवर जाययाचे. मग तेथून बैलगाऱ्याच्या सौरवीने पुढील वाट सपराययाची. त्या वेळचे व हल्लीचे विद्यार्थी—जीवन यातील तफावत केवढी मोठी वाटते. अशा जुन्यापुराण्या काळात रीढ कपया दरमहा राणावळीला देऊन रियासतनाराचे हायस्कुलचे शिक्षण चालू होते.

आज आपणास रियासतराच्या शत्रुराची दृष्टि लागणे शक्य नाही. आणि लागली तरी मॅट्रिकचे वर्गात असताना कोणते निदिष्ट गुण त्याच्या ठिकाणी दिसून आले हे काही सांगता येणार नाही. इतक्या वर्षांच्या अभ्यासाने त्यांनी संपादिलेले गुण बालपणी बीजरूपाने त्याचे ठायी बसत असले पाहिजेत, हे तात्त्विक विवेचनाच्या दृष्टीने खरे ठरेल. परंतु आजच्या इतक्याच प्रभावाने ते गुण त्या वेळी कीर्तन्यास दिसून आले असे म्हणणे म्हणजे श्रद्धाळूपणाची कमाल होय. म्हणून जावई शोधण्याची सामन्याची दृष्टि कशी होती किंवा त्याच्या पसतीम हे हे जावईबुवा का आले, याबद्दल निश्चितपणे सांगण्याच्या मरीस पडू नये हे बरे. परंतु कीर्तन्यानी केलेली ती निरड चुकली नाही असे म्हणता येते.

मॅट्रिक परीक्षा पास होण्यापूर्वीच रियासतकार चतुर्भुज झाले—कीर्तन्याचे जावई झाले (ता. २९-२-१८८४). कु. गगूताई कीर्तने, सी. लक्ष्मीबाई सरदेसाई झाल्यास आज पुरी ५४ वर्षे होऊन गेली आहेत [तरी रियासतराच्या विवाहाचे वाढदिवस पत्त १४ च झाले !].

शिकत असताना विवाह झाला म्हणून त्याच्या अभ्यासात काही खड पडला नाही मॅट्रिक होताच शत्रुराच्या मदतीने रियासतकार पुण्यास गेले व फर्ग्युसन कॉलेजात दाखल झाले. तेथील पहिले वर्ष यशस्वी रीतीने पार पाटून पुढील अभ्यासासाठी त्यांना मुंबईस जावे लागले. तेथे त्यांनी एल्फिन्स्टन कॉलेजमध्ये नाव घातले व तेथून ते स. १८८८ मध्ये बी. ए. झाले. वडिलाना हायस्कूलचे शिक्षण पार पाडण्याचेही सामर्थ्य नव्हते, मग मुंबई पुण्यासारख्या ठिकाणचे त्या वेळेचे का होईना, कॉलेजचे शिक्षण त्यांना कसे संपणार ? रियासतराचे मामा बळवतराव आठले यांनी त्यांना हा उच्च अभ्यास पुरा करण्यास बरीच मदत केली. शिकवण्या साखे स्वायत्तनाचे मार्गही त्यांनी अवलंबिले होते.

पदवीधर होताच त्यांना बडादे येथे राज्याख्यात श्रीमंत सयाजीराव महाराजांना वर्तमानपत्रे वगैरे वाचून दाखविण्याचे रीडरचे काम मिळाले स १८८९ च्या सुववातीपासून ते तेथे रुजू झाले. त्या वेळी त्याचा पगार दरमहा ७० रु. होता एक वर्गाचेच युवराज राजपुत्र फत्तेसिंहराव यांना शिकविण्याची कामगिरी महाराजांनी त्यांना सांगितली तीत रियासतकार छान रंगले. पुढीलही विषय शिकवावयाचा म्हणजे ते प्रथम स्वतः त्याचा अभ्यास करीत व कित्येकदा सर्व लिहूनही काढीत. हा लक्ष्मी टिपणानून त्याच्या रियासती जन्मास आल्या. “माझ्या टिपणारची इतिहासाची टिपण तुझ्या वडिलांनी नेऊन छापल्यात दाखली आणि मला रियासतकार कले,” असे ते अनेक वेळा मजबूत बोलले आहेत. रियासतीच काय, पण एकादे इतिहासाचे पुस्तक आणून लिहोने असा आजच्या रियासतकरांचा बेत तेव्हा नव्हता. मुसलमानी रियासत अशी जन्मास आल्यानंतर लाम्हेच्या आत्मविश्वासाच्या जोरावर त्यांनी इतके इतके काम पुढे चालविले आणि मग त्यानून रियासतीचे खड प्रगल्भ झाले. स. १००० पासून पेशवाराच्या अखेरपर्यंतचा व १९७ सालच्या सध्यापर्यंतचा इतिहास त्याच्या हातून लिहून झाला आहे. मुसलमानी, मराठी व ब्रिटिश अशा तीन रियासती त्यांनी पूर्ण केल्या.

पण हे तर त्याचें जीवित कार्य झालें. आपणास अजून त्याच्या आयुष्यातील बऱ्याच गोष्टींची माहिती मिळवावयाची आहे.

गायकवाडाच्या नोकरांत असताना अनेक निमित्तानें त्याचा प्रवास पुष्कळ व्यापक झाला. हिंदुस्थानातलीं निरनिराळीं ठिकाणें, थड हवेच्या जागा, ऐतिहासिक शहरे, हीं तर त्यानीं पाहिलींच, पण सयाजीरावाबरोबर पाच वेळा युरोपमध्ये सफरीसाठीं त्याना जावें लागलें. युरोपिअन प्रवाषामुळें त्यानीं विती तरी नव्या अनुकरणीय बाबी अंगिकारल्या. आर्यांच्या त्याच्या पद्धतशीर स्वभावात अधिकच सूक्ष्मता आली. वृत्तशीरपणाचे महत्त्व सयाजीरावाच्या सहवासात विशेष असे. तें विलायती अनुभवानें पुरेपुरे पटलें— व आगीरी छान वाणलें. कामाचा उरक, जेव्हाचे तेव्हा काम आदोपण्याची रीत, अशाच प्रवासाने यादत गेली. खुर सयाजीराव मलेंक प्रवासात “मधुमक्षिका” घुत्तीन, थंडा का होईना पण मधु गोळा करण्याच्या इष्टीनें वागत असल्यान, रियासतकारासही त्याच्याशीं तादात्म्य पावण्याची कला आत्मसात् करावी लागली. राज्याच्या कार्यक्रमानें टिपण, दैनंदिनी राज्याच्या राज लिहिण्याची सत्त सवय, हिशेबातील फडकपणा, या सर्व गुणांचा विक्रम गायकवाड नरेंद्राच्या सात्रिध्यात झाला असें म्हणता येतें. रियासतकाराची पहिली युरोपची सफर स. १८९२ त व शेपटची स. १९११ मध्यें झाली.

बडोद्याच्या राजघराण्यातील मुलामुलींचे हे “मास्तर” सुमारे २५ वर्षे मास्तरकी करी होते. त्याच्या सालमीत तयार झालेल्याचीं प्रमुख नावे व्यापकांचीं तर फत्तेसिद्दावाचे सर्व व व मुले, इंदिराजे (कुमविद्यारण्या राजमाता), देवास (छोटीपती) च्या राणीसाहेब, साहूरच विप्रमान अधिपतींची माता—शिबाय बडोद्यातील कित्येक सरदारांचीं मुलें—अशीं सागता येतील आजमुद्धा सर्व राजघराण्यात रियासतकार “मास्तर” म्हणूनच ओळखले जातात. पुनर्जात जयरदस्त भक्ता रियासतकाराना बसला तेव्हा इंदिराजे बडोद्यात होत्या (१९२६). तेथून त्यानीं सालनपर लिहिलेल्या पत्रात याच आवडत्या नावाचा उल्लेख केलेला आढळतो—

“Words fail me but, my dear Master, my heart is full of sympathy for you & your wife”

राजपुत्राचे व राजकन्याचे हे मास्तर. दोन तपाहून अधिक काळ राजघराण्यात वागलेले, त्यामुळे साहजिकच राणीसाहेबाचा त्याचेर पूर्ण विश्वास असे. घरातल्या वडील माणसप्रमाणे त्याना त्या मानीत. नाहीं तरी राणे लोकाचें आयुष्य म्हणजे एका प्रतिष्ठित बघनासारखेंच असतें. गिरामावाचीं माणसें अशीं त्याना त्याच्या परिस्थितीमुळे जोडता येत नार्हति. उडता वसता नोकराशीं व्यवहार आणि जबाब्यात तर चांगला चारर मिळणें ही पूर्व पुण्याईची गोष्ट मानतात. तेव्हा रियासतकारावर राणीसाहेबाचा विशेष लोभ जडला कित्या राजकन्या व राजपुत्रही त्यांच्याशीं विशेष ममत्वानें वागळे याउद्दल आश्चर्य वाटण्याचे कारण नाहीं.

राजपुत्राच्या शिक्षणाचें काम संपलें तरी सयाजीरावाच्या मनानून रियासतकाराना खोटावयाचें नव्हतें. त्याची नेमणूक खाजगी दिग्गजसह्याचे मुख्य म्हणून केली (१९१२). तेंही ११म ११-१२ वर्षे चेन्नयानंतर रियासतकारानीं सेवानिश्च होण्याची इच्छा दर्शविली

व. म. १९१० मध्ये त्यांनी वडादे साडले त्याचा शरदचा पगार दरमहा रु ४८ हाता ३७ वर्षांच्या नाकर्तनतरही त्यांना पगाराच मानाने पन्धन मिळाले नाही, हा सध्यानी न्यायाचा एक मासला होय !

बडोद्यास असताना रियासतकारांनी बाह्मयीन निश्चात अनक प्रकारे पदापंग रले नरीन नरीन विषयावर आपल्या मर्यातीत पुस्तके अमर्याती ही सध्यारीपवाची इच्छा आतासगोम भान आहे रियासतकारांना इतिहासलेखनाची होस कशी झाली हे नळण्यामाठी त्यांच्या नागाने प्रसिद्ध असलेली पुस्तके कागानुनमे पहावीं प्रथम मॅन्डिलीच्या "Pr oce" चा "रागपुन" हा अनुवाद स १८९० तच मग दान वर्गानी 'सीली'च्या इंग्रजी इतिहासाचा मराठी अनुवाद "इंग्लंडदेशाचा विसार" (Expansion of England) हा स १८९२ मध्ये प्रसिद्ध झाला रियासतकारांच्या लेखनाचा 'भोगणशा' एतिहासिक प्रयागासून झाला असला तरी मशासराच्या आतने देशीय 'उताणा रुपाया' प्रिन, सनन, चफर वगैर युगेपीय ही वैड्या खेळागिर्याची अनुवादांमर पुस्तके १८९६ साली त्यांनी प्रसिद्ध केली मराठी इतिहासदेवतेस एकदम मानी भीति पागली आगला नि स्लीम भक्त व्रीडादेवीच्या नादान गुरपटतो की काय ? पग नाही धवटी इतिहासदेवीचीच सरसी झाली एकागिमाव्या दतकाच्या अतेरच्या वर्षी "हिंदुस्थानचा अर्वाचीन इतिहास" या नागाने मुसलमानी रियासत प्रथम खड छापून तयार झाला लगेच एक वर्गाने "शालापयागी भारतवर्ष" म्हणून शाळाताल विद्यार्थ्यांना उपयोगी पडेल असा छोगामा हिंदुस्थानचा समग्र इतिहास त्यांनी लिहिला असा प्रकारे इतिहासदयनेनेच या भत्ताला शेवटपर्यंत आपल्या सेनेन गुतवून ठेवले रियासतीचे एकदर ११ खड, मुसलमानी रियासत-९ खड, मराठी रियासत-८ खड, भिडिा रियासत-२ खड (दुसऱ्या खडाची सुदयप्रन सध्या तयार आहे)-तिच्या गळ्यात पडावपाचे हात ना ! अलु

रियासतकारांच्या ऐतिहासिक बाह्मय-प्रवाची एक सुचि स्वतःच कशी लागल त्याच्या कौटुंबीय विसाराची माहिती मागणे मध्येच खडित हाऊन जेहा तेव्हा इतिहास पुढे येतो हे पाग्यच नवे काय !

बडोद्याम कामधरा मुरू होताच रियासतकाराकडे त्याचे धाकटे बंधू, मामेबंधू, वगैर मडळी त्याचगरळ भग्यामागामी येली दरपासत रागपुपाना शिकरिण्याचे काम हाते-त्याचीच छाटी आगृति धरी शिवाय वर्डीलकीच्या नात्याने ममारवृक्षाचा मरं भार रियासतकारावरच हाता तो त्यानी न पुरपुरला कामला

रियासतकारांम स १८९९ मध्ये (५ म) एक पुत्र झाला ता इयामकान्त हाप त्याचे पाडीवर चार एक वर्गानी (ता २७ २ १९०२) रागीं दुमय मुलगा झाला त्याचे नार प्रो० विनमीकाले याच्या मगण्यावरून श्रीउत्सलाच्छन असे ठरिते इयामकान्तचे प्राथमिक व माडेने इंग्रजी शिषाग मरवाच त्यान डॉ० रवीन्द्रनाथ टागोर याच्या गतिनिकतनमर्थ पागविते (१ १२ १९१२) तेथूनतो कळकळा मुनिवर्मिटीची प्रवण पगीशा बगानी मानुभाग

घेऊन यशस्वी झाला. शांतिनिकेतनमध्ये त्याच्याइतके गुण बघालीत दुसऱ्या काणासच मिळाले नाहीत. नंतर पर्म्युतन कॉलेजात B A, B °C होईपर्यंत श्यामक्रान्तने अभ्यास केला. एल्फ्री फ्लॅग्लीतही तो दाखल झाला होता. पुढील अभ्यास जर्मनीत जाऊन त्याने केला. जुलै १९२४त डॉक्टरेट पदवी मिळविली आणि दीड वर्षांच्या अनर्फीतच आतव्याच्या विचाराने त्यास परदेशी मृत्यु आला (२८-११-१९२५). रियासतसारखे हा एक जबरदस्त तडाखा ‘नशीब’ म्हणून कुणी शक्ति आहे म्हणतात तिने दिली. हातातोंडास आलेला सडणी व सर्वांचा आवडता मुलगा आईबापांच्या उतारजयात परलोकाची झाल्यामुळे त्याच्या मनाची कल्पनाच केली पाहिजे.

श्यामक्रान्तचा हा रिश्दा प्रेमळ आईबापास विशेष वागवला तो अत्यंत सुखभावी व बोड मुलगा होता, असे प्रत्यक्षाचेही मत दारि. मग आईबापांना त्याबद्दल काय घादत असेल बरे? मृत्युदरम्येवर असताना श्यामक्रान्तने लिहिलेल्या पत्रातील भाग उध्भुत केला म्हणजे त्याच्या घोर मनाची, व्यापक विचारची व उदात्त ध्येयाची कल्पना थोडी तरी येईल—

“ शस्त्रनिधेवन जर गुरुस्वरूप पार पडलों नाही तर या जगात तुमची आमची पुन्हा
 “ गाठ नाही! ! आजपर्यंत लहानपणापासून तुम्ही उभयता माझे मोठ्या काळजीने व
 “ प्रेमाने पालन पालन केले, उत्तमपैर्त्री शिक्षण दिले मला कोठेही काहीही कमी पडू
 “ दिले नाही. आईबापापासून मुलाना जितके म्हणून मिळणे शक्य असते त्यात तुम्ही
 “ कोठेही न्यूनता दाखविली नाही. तुमच्यासारखे आईबाप लाभजे म्हणजे मोठे माग्य
 “ हाय आणि ते मला लाभले हा केवढा तरी मोठा लाभ मी समजतो

“ नाना, माई! माझी एवढीच विनंती आहे की, जर मला मृत्यूने प्राप्तले तर
 “ होऊ किंवा दुःख करीत नसू नका. तुमच्यासारख्याच किंवा त्याहूनही जास्त दुःखी
 “ लोकामंडे होई पेंका तुमच्या दुःखाची कल्पना माझ्या मनापुढे आली म्हणजे असह्य
 “ होते. ‘ उदार चरिताना तु वसुधैव कुटुंबकम् ’ असेच मानून चाला

“ तुम्हा उभयतात अत्यंत प्रेमपूर्वक व श्रद्धापूर्ण प्रणाम बरचेबर सागून हा तुमचा
 “ आशाधारी व आवडता मुलगा रजा घेतो तुमचा शुभ आशीर्वाद सतत माझ्या
 “ पार्शी आहे ”

मृत्युपूर्वी काही तास हे पत्र श्यामक्रान्तने स्वदस्तुरने लिहिले असल्याने त्याने पितराच्या मनात केवढा उमाला आणला असावा याचा वास्तविक अंदाज येण्यासाठी पुनर्विरहाग्नीने तसे होरपळलेच पाहिजे

शिवस हा तर बालपणीच म्हणजे साहचारा वर्षांचा असताना (स १९१५ मध्ये) वारला. एवच, रत्नासारखी दोन मुल्ले असून संवामित्रितीच्या येळी रियासतवार पडोद्याहून निघाले, ते तेथे प्रथम गळे तेव्हा होते तसेच, म्हणजे नुमते सप्तकीक त्याचा विवाह झाला स १८८४ मध्ये पडोद्यास ते कामाकर लागले स. १८८९ त. आणि तेथून निघाले

सं. १९२५ त. तेव्हा बडोद्यातले ३७ वर्षांचे वास्तव्य अथवा ४२ वर्षांचे वैवाहिक जीवन व्यतीत करून शेअरी पुनः दोपेही जन्माच्या सर्वांचे !! ही स्थिति मोठीच दुःखद म्हणली पाहिजे. पण इतक्या वर्षांच्या अनुभवांनी रियासतकारांनी जीवितामध्ये पहाण्याची आपली दृष्टि बनविली होती. जीविताचे तत्त्वज्ञान म्हणतात ते त्यांनी पूर्ण विचाराने ठरविले होते व तेच त्यांच्या उपयोगी पडले. ससार असार आहे, जग सगळ्यांसार आहे, सर्व मायेचा पसार आहे, इत्यादि पोवळ वेदान्ताची कास त्यांनी अशा दुःखद परिस्थितीतही धरली नाही, हा त्यांच्या मनाचा खरागणाच म्हणू पाहिजे. सर्व साधारणरीत्या आपण असे पहातो की वसाही विचारी इतम परिस्थितीपुढे गोंगलगाय बनतो, दुःखाने लज्जित बनतो. सारसार विचार असा त्याला उरत नाही. मग तो कुठल्या तरी अविचारी मार्गाने उघेवत आयुष्य वडतो. तसे रियासतकारांनी कधी होऊ दिले नाही. त्याची मनोवृत्ति शुद्ध तरांच्या मजबूत पायावर उभी असल्याने कमल्याही दुपानी दर्याला तिला काहीच करता येत नाही. म्हणून ते म्हणतात—

“दोन दोनसूख सुखो आम्हास साहून गेले ही गोष्ट अद्यापि आम्हास पटत नाही...मर्त्य प्राणी चिरंजीवी आहेत. प्रत्येक इतम आपल्या राधाचा एक घटक असून लाभलेल्या आमुभांगात ज्याने त्याने आपले कर्तव्य यथायोग्य बजावले की त्याचा कार्यभाग संपला.”

एवढ्यावरच त्यांचे जीवन तत्त्वज्ञान थांबत नाही. पुढील जन्मीं आपल्या आत्मेष्टांची भेट होईल, हे वेडे समाधान का होईना, पुष्कळांच्या मनास शांति देण्यास पुरेसे असते. पण रियासतकार अशी आत्मवचना करून घेण्यास मुळीच तयार नाहीत. त्यांचा पुनर्जन्मावर विश्वास बसत नाही असे ते सांगतात. या जन्मीच आपल्या कृत्याने आपणास अमर होता येते असा त्यांचा दृढविश्वास आहे. याच भावनेमुळे लौकिकी अर्थीने दिवंगत असलेल्या मंडळींचा समागम प्रसंगानुसार अद्यापि त्यास घडतो. प्रचंड दुःखाने लावून शीरसलामत बांदून पडण्यास मन व मनाची तयारीही तशीच चामली खरी असली पाहिजे हे उघड आहे. ज्यांना त्यांच्या या स्वभावानी माहिती आहे त्यांनाच प्रारंभी उद्धृत केलेल्या वाक्याचे स्वारस्य यथार्थ समजेल.

“इतिहास हा तुम्ही आपला मुलगा मानलेला आहे व तो अमर आहे.” असे श्री. न. वि. केळकरांनी लिहिले, ते अत्यंत समर्पक होय.

बौद्धिक सौख्य म्हणतात ते रियासतकारांना कशा प्रकारे लाभले हे आता कळलेच असेल. सं. १९२५ मध्ये पुनरिहाचा वज्राघात झाल्यामुळे पुष्कळ दिवचित्तज्ञाना व आत्मज्ञानाही त्यांच्या प्रकृतीबद्दल साक्षिऊच काळजी वाटली. पण इतिहासाची मुभावृष्टि त्यांचे चैतन्य कायम टिकवीत होती इतिहासदेवतेच्या परमप्रिय उपासकावर काळाने आणलेली सक्ते पाहून तिला वाईट वाटले आणि म्हणून तर निजे आपल्या अधिकारात अमूर्तबिंदूचा वर्षाव चारू देवला नमेल ना, असे वाटते. गेल्या १२ १३ वर्षांत रियासतकारांनी अधराश. कामाचे डोंगर एकत्र्याने उठविले आहेत. त्या कामाचा व्याप पाहूनच छाती दडपूत जाणे. रियासती पेरी मयरी रियासत उत्तरविभागातील तीनही खंड याच काळातले. मुसलमानी रियासतीच्या

दोन्ही भागाची वृत्तीवावृत्तीसुद्धा याच अमदानीतली. “Main Currents of Maratha History” ही पाठणा युनिव्हर्सिटीत दिलेली व्याख्याने, त्यांची पहिली व दुसरी आवृत्तीसुद्धा त्याच १२ वर्षांतली आहे. येरावेदसर सशोधन होऊन त्यातून ४५ खंड बाहेर पडले, रेसिडेन्सी रेकॉर्डसपैकी इंग्रजी पत्रव्यवहार पाच खंड अभ्यासकास उपलब्ध झाला—हे सर्व रियासतमाराच्या सतत दीर्घयोगामुळे. नागपूर युनिव्हर्सिटीत मराठी इतिहासावरील व्याख्याने—“अब्बल मराठशाहीचे अंत स्वरूप”—ही तर १९३६ मधली होत. मराठी रियासतीची नवी आवृत्ति शहाजी, शिवाजी, संभाजी व राजाराम अशा चार छोट्यामोठ्या खंडात वाढण्याचे कार्यही १९३५-३६ या दोन वर्षांत पुरे झाले. शालेय पुस्तकाच्याही अनेक आवृत्त्या या ऱ्हासखंडात निघाल्या.

असा त्याच्या इतिहासप्रपंचाचा विस्तार बडोदे सोडल्यावर, सेवानिवृत्त शास्त्रावर, धर्माची साठी उलटल्यानंतर, विशेष जेमाने वाढला. पार काय, ऐतिहासिक क्षेत्रात खरीखुरी कामगिरी त्याच्या हातून या उताखयातच पडली आहे. इतराच्या कर्तव्यगरीस जेव्हा ओढोटी लागते, तेव्हा रियासतमाराच्या मेहनतीचा भर दृष्टीस पडतो हे जगसे विलक्षणच, पण ते सधे आहे. ज्या कामगिरीमुळे त्याचे नाव सर्वत्र झाले, त्याच्या मेहनतीची व अभ्यासाची ओळख आखिल हिंदुस्थानभर झाली, ते पुण्यातील पेशवे दफ्तरील कागदपत्राचे सशोधन होय. रावबाजीकडून पुणे ब्रह्मचात घेतल्यानंतर सर्व कागदपत्र तत्कालीन अधिकाऱ्यानी एका इमारतीत आणून ऐवून भरून ठेवले, सध्या एलिअनेशन ऑफिस म्हणून ओळखतात त्याच इमारतीत सर्व कागदपत्रे भरलेली आहेत. सुमारे २७,००० कमाल त्यात असून त्याचे संपूर्ण सशोधन एकाच अभ्यासकास जन्मभर राखूनही पुरे होणारे नाही. त्या कार्याचा अदालत सरकारने निरनिराळ्या वेळी वेगवेगळ्या तज्ज्ञा रुढून करवून पाहिला. एका विद्वानाने सरकारला कळविले की, “तीस वर्षे हे काम झाले व त्यास निदान आठ लाख रुपये खर्च येईल.” अशा अदालतामुळे व भिन्न भिन्न मतामुळे असेल किंवा तिसरेच काही कारण असेल, सरकारने त्या बाबतीत लक्ष घातले नाही. हिस्टोरिकल रेकॉर्ड्स कमिशनने याबद्दल ठराव पाठ करून त्या साहित्याचे सशोधन ताबडतोड घ्यावे, अभ्यासकाना ते उपलब्ध व्हावे, अशी मागणी अनेक वेळा केली. फर स. १९२९ मध्ये रियासतकार सरदेसाई याने त्या कामावर एकदाचे नेमले. त्याच्या मदतीत प्रो. कृ. पां. कुलकर्णी, नि. गो. दिपे, गुजर, य. न. केळकर, पुरंदरे, इत्यादि अभ्यासू होते. त्यानी कार्ये भरभर आटोपून निवडक कागद हाती लागतीत तसे छापून काढले. त्याचे एकदर ४५ खंड भरले आहेत. प्रत्येक कागदपत्रावर तारीख, कोणाकडून, कोणास व त्याचा थोडक्यात सारांश इज्जतीत दिल्या असल्याने हिंदुस्थानातील सर्व प्रांतीय अभ्यासकांची तप झाली आहे.

या कामासाठी सरकारने सालीना १० हजार रु. मसूर केले होते. रियासतमाराचे मदतनीस निवडल्याने स्वातंत्र्य त्यानाच असले तरी मिश्रित तत्वाप्रमाणे ती निवड झाल्याम हवी होती. संपादक म्हणून रियासतमाराचे नाव छापावपाचे असे पहिले काही खंड प्रगट झाल्यानंतर सरकारने ठरविले तरी त्यात अच झालेली भने सरकारनी नव्हत अशी मता

छात्रांच्याची व्यवस्था केली. त्या दत्तरात बसूनच सर्व काम करावयाचें होतें. नेहमी लागणारें सदर्भग्रंथ तेंथें जवळपास नव्हतें. त्यामुळे अडचण म्हटली तर पुष्कळच होती. तरी कार्याकडे लक्ष देऊन रियामन्तराणांनी ती सर्व सामली पण या अडचणीपेक्षा अधिक त्रासदायक व असह्य असा अनुभव कायदे सौमित्रलातून त्यांना मिळाला—त्यांचीही त्यांनी परवा केली नाही. पेशव दत्तरातून काही ऐतिहासिक सामग्री अभ्यासकाम उपलब्ध होणार होती, हें राट्टनार्य असले तरी त्यात वैयक्तिक हेवेदावे निघावे हे आश्चर्य होय. इतर अडचणींस न जुमानता सरकारने ही जबाबदारी अगावर घेतली तेव्हा प्रथमतः एक दोन वर्षांपुरती बगमी केली होती. तीप्रमाणें तीन वर्षे काम चाललें, आणि आर्थिक अडचणींमुळे वायकसरीची सत्ति झाली, तेव्हा ह्या दत्तरात्यावर हाणारा खर्च मजूर हाण्याची पक्षाईत पडली. चौथ्या वर्षाच्या सुवातीस सर्व मंडळींना कमी करी लागणार असें कळताच सर जदुनाथ सरकार यांच्यासह रियासतकार काही ठिकाणे हिंडून आठ व धीमत गृहस्थांच्या भेटी घेऊन या स्तुत्य कार्यासाठी त्यांनी स्वतःच्या हिमतीवर रु. १२,००० वर्गणानें जमविले. एक वर्षाची बगमी झाली. तबऱ्या अवधीत ४९ खड व एक यादी मार्गदर्शिका म्हणून, इतके ऐतिहासिक साहित्य छापून प्रसिद्ध झालें.

पेशव दत्तरातील तपासण्याचें काम रियासतकारांनीं बसें केलें हें पाहिले म्हणजे त्यांच्या सूक्ष्म अभ्यासाची, दीर्घ व्यामगाची व व्यापक वाचनाची साज पडत त्यांच्या समर्पण असलेली सर्व ऐतिहासिक पुस्तके त्यांनी वाचलीं असून त्यावर वाचल्याची तारीख आढळते. पुनर्वाचन झालें असल्यास तीही नोंद त्यावर दिसते त्यातील मजबूत उद्देश इतर कुठल्या पुस्तकात असल्यास तसा निर्देश बाजूला केलेंला असल्याने कोणत्या पुस्तकात काय आहे, हें त्यांना चटकन सांगता येतें. कुठली भिमी बरोबर, कुठला वृत्तान्त विश्वसनीय, ता तसा का इत्यादि चर्चा देण्यांत पाडण्यात लिहून ठेवण्याची त्यांची रीत आहे तीमुळे त्यांचें वाचन किती निष्क्रिय दृष्टीचें आहे तें आपाआप समजतें तें असे असल्यामुळे त्यांना पेशवे दत्तरातील तपास तपासून ते लावताना सोईचें मळे मराठी इतिहासाचा व्यापक अभ्यास असलेला, पार काय, उपलब्ध सर्व मराठी साहित्याचे वाचन झालें आहे, असा एकाही अभ्यासक महाराष्ट्रात रियासतकारांपेक्षा दाखविता येणार नाही म्हणूनच त्यांचें महत्त्व विशद वाढतें, त्यांचेबद्दलचा आदर दुणावतो त्यांच्या चिकाटीचें, सतत महनतीचें व कार्यकर्तचें कौतुक वाढतें. पेशवे दत्तरातील रेमिटेन्स तपासून इंग्रजी काम करण्यास मराठूर येऊ मिळाल्या म्हणून दहाबारा वर्षांचा गरीब विद्यार्थी पूर्वी ज्या वैराग्यशीलनेने रहात असे, त्या वृत्तीनें त पुण्यास, हल्लीं कौन्सिल हॉल जवळ दिवाणाच्या खोल्या आहेंत त्यात, साडी उलटल्यानंतरही राहिले हाते तथेंच रहाणें, तथेंच दिवसभर काम व शेजारच्या वाडिया कॉलेज विद्यार्थ्यांच्या भोजनगृहात जेवण, असा त्याचा क्रम किती तरी दिवस चालू होता या एका उदाहरणावरून त्याची तन्मयता कळून येईल.

पेशवे दत्तरातील तपासण्याचे खड ज्या पद्धतीनें व ज्या घाईने निघाले, त्यावरून पहाता, त्यात घेऊन दोष दाखवें अपरिहार्य होतें पण त्याची जागीव खुद रियासतकारासही

जेवढी आहे, तेवढी कारुदृष्टीच्या टीकाकारागही नसेल. आज त्यांनी पेशवे दमरांतीत ४५ खंडांचे शुद्धिपत्र निरगिराळया विद्वान् अभ्यासकांकडून जमविले आहे; महाराष्ट्रांनीच कुणा तरी अभ्यासकारने ते केले आहे काय याचा तपास केल्यास असे आढळेल की, ज्यांनी ते वाचावयास पाहिजे होते, अशा विद्वानांनी अजून ते समग्र चाळलेही नाहीत. मग शुद्धिपत्र करणे तर दूरच !

पेशवे दमरांचे काम गंगव्याखरोवर सातारकरांनी रियामतकारांचा सन्मान श्रीउग्रर्तुचि हस्ते सातान्यातच केला (ता. ३-११-१९३४). रियामतकारांना साडेतीन वर्षे व एक चादीने तयार अर्पण करून त्यांचा गौरव केला. ऐतिहासिक कामगिरीसदल त्यास धन्यवाद दिले. अगत्या मानसन्मानाचा प्रसंग रियामतकारांवर पहिलाच अभ्यासाने त्यांना या वेळीं गद्दिर आला. शब्ददेखील तोंडांतून बाहेर पडेना. कारण त्यांना विरोध, उपरोध, अर्शाच संभावना त्या वेळपर्यंत मिळाली होती. त्या पार्श्वभूमीवर हा गौरव विशेष उद्गून दिला. या समारंभास सर जदुनाथ सरकारदी दजर होते.

रियासतकाराच्या कार्याची किंवा त्याच्या जीवनाची ओळख सर जदुनाथ सरमार याच्या निर्देशाविना पूर्वी होणार नाही. दगप्रानीय हे विद्वान् इतिहासकार व त्याचे महाराष्ट्रीय व्यंग्यायवधु याचें सख्य व उभयतांचा स्नेहमयध आज जवळ जाळ ३५ वर्षांचा आहे.

जीवा जीव एक कार्य भेटवितें

हा स्वाडिल्वरी सिद्धान्त रियासतकार व सरमार याचे आयनीत मुख लागू पडतो त्याचे मतभेद होतात, एकमेकावर ते रागावतातही. एक थड होण्याचा, धिमेपणानें बहुतांचीं अतरे रागणारा तर दुसरा नृपतियति सवादपैकीं

मय्येप्यास्था न चेत्सा त्वयि मम सुतराम् एष राजन् गतोऽस्मि

अने खणपरगीत बजावून स्वकार्यमग्न होणार. तरीही आपलें कार्य परस्पराना पुरक आहे, आपल्या उभयतांच्या सद्कार्याने कामाचें टोंगर उठविता गेतीळ, हें जाणून त्यानीं पूर्वी जडलेला प्रेमभाव कायम ठेवला आहे. श्यामरान्तला बगात्यात पाठविल्यामुळे उभय विद्वानात घरावा जडला, तो दियसानुदियम वादतच गेला. रियासतकारानीं आपल्या प्रत्येक अडी भड्छणीचे बेळी ऐतिहासिक प्रश्नात सर जदुनाथाचा सहा घेतला आहे. कामाचा विलक्षण उरक, अत्यंत सूक्ष्म व्यासंग, कार्यनत्पराता आणि कामाची ध्यवस्था व दूरदृष्टि यामुळे सर जदुनाथाची पत्रव्यवहारानें का होईना सक्थ ठेवणें म्हणजे एक मोठी अभिमानाची व आनदाची शाय बाटणे. त्याचें औचित्य प्रशंगनीय आहे. स्मारकग्रंथ रियासतकाराना अर्पण करावयाचे त्या दिवशींचा कार्यक्रम कसा असला याबद्दल त्यास सहा विचारला असता त्यानीं मिनिया बरहुकूम तो लिहून तर पाठविलाच, पण प्रारंभी बदनपर मराठी पत्र कोणतें म्हणवें-प्रथापंगा-साठीं उचित मराठी कविवचन कोणतें, हें मुद्रा कळविले. आणि त्यात सुधारणा करावी असें कुणालाही वाटलें नसतें. इतका ता कार्यनम सुंदर आहे. मागण्याचे तात्पर्य हें कीं, औचित्य व विद्वत्ता आणि व्यापक दृष्टि याचा सुरेल संगम सर जदुनाथाच्या ठिकाणीं असल्याने त्याजबद्दल आदर नटवून वाटणो.

महाराष्ट्रीय व दगीय इतिहासकार याचा हा स्नेहसचच कसा जडला व तो कसा वादत गला हें पहाणें उभयतांच्या चरित्रपैकीं महत्त्वाचा भाग होऊ शकेल खरें, पण तूर्त आपणाम तसे करावयाचें नाही व तितकी सवडही नाही. एवढें मात्र लक्षात ठेवले पाहिजे कीं, पेशवे दप्तर, रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्स, म्याहेरचा पत्रसंग्रह, इत्यादि कागें रियासतकारानीं अगिकारलीं त्यात जदुनाथाचा कार्यभाग मोठा आहे. ते दोघे एकमताने चांगले म्हणूनच पेशवे दप्तरातल ४५ खड आज अभ्यासकाम उपलब्ध झाले-म्हणूनच रेसिडेन्सी रेकॉर्ड संपादून प्रसिद्ध करण्याचे कार्य एतद्देशीय इतिहासकारात मिळालें. एखां तें सर्व बद्द तरी राहिलें असतें किंवा कुणा गोच्या साह्याची त्यावर वर्गी लागली असली. इतर कुणाचाही उपमर्द करण्याचा हेतु मनात नगनाही असें म्हणता येतें कीं, पेशवे दप्तर व रेसिडेन्सी रेकॉर्ड्स या दोन्ही कामासाठी सरकार-

“सरदेसाई स्मारक प्रथा”

सरदेसाई याचेविना दुसरी पात्र मडळी मिळाली नसती उभयतऱ्यांना आहे ते सवद्ध विषयांचे सामोपाम शान, ती मदनत करण्याची तयारी व तो कामाचा उरक, इतर विद्यमान अव्यासकात इतक्या उत्कटत्वाने आहे असे वाटत नाही सरदारी दस्तखतल व्यवहार सभाळणे ही एक कला नसली तरी व्यवहारदक्षतेची बाब आहे आणि रियासतकारांना ती साधली तरी असे

सर जदुनाथ व सरदेसाई यांचे शेहमनध घरेण्यापेक्षाही निकटचे झाले आहेत आणि उभयतऱ्यांच्या चरित्रकारास, एकांचे चरित्र सामताना दुसऱ्याचेही पुष्कळसे त्यात गावावे लागले असेही म्हणता येते की, दादाच्याही परम शेह्याची प्रतयारी झाली तर पहिल्या दादात परस्परांचे नाव येईल. रियासतकारांच्या शेही मडळींचा व आतेष्टाचा विस्तार तसा भाठा असून सर्वोर्षी त्याच सरध अगदी प्रेमळपणाच आहेत तसे जदुनाथाचे नाही. उभय मित्रांच्या स्वभावात पुष्कळ फरक आहेत. पण त्यामुळे परस्परांच्या रोभात, सहकार्यात किंवा प्रेमभावात उणेपणा कधीच आला नाही उलट, दिवसानुदिवस तो यादीस लागलेला दिसता परस्परांची कार्ये एकमेकांच्या सहकार्याने झाली आहेत किंरहुना उभयतऱ्यांनी घराती अपना व्यावहारिक असे एकही गौण लपविण्याचा प्रयत्न केला नाही मात्र त्यांच्या या तीन तपाच्या शेहभावात सर जदुनाथांनी दान वेळा रियासतकारांना चपविले एकदा सातारला छत्रपतींच्या हस्ते त्यांना साडतीत बसले देऊन त्याचा गौरव झाला त्या वेळी व दुसरा प्रसंग प्रस्तुतच्या स्मारक प्रथा संधर्षाचा याच दोन ‘कटा’ची रस्वर सर जदुनाथांच्या एका कानास कळली असून दुसऱ्या फानास—म्हणजे रियासतकारास—त्यांनी कळू दिली नाही हे दोन प्रसंग बगळल तर उभयतऱ्यांनी परस्परांपासून काहीच छपविले नाही—तशी त्याची इच्छाही नव्हती, हे कळून येते

दान विद्वान् इतिहासकाराचा हा शुद्ध शेह वास्तविक कौतुकास्पद व्हावयास पाहिजे हाता पण सरदाश्रय हे की या त्यांच्या निकट शेहामुळेच उभयतऱ्यांवर महाराजातील भा इ स मडळ्यांचा रोष झाला आहे मराठ्यांचा इतिहास लिहिण्याची सामग्री सर जदुनाथांनी एकट्यांनी स्वयंपाते स्वतःच्या पदरास खार लावून जेवडी जगविली आहे, तेवढी हिंदुस्थानात इतर गुणात्मक मिळविता आली नाही ही गाष्ट कबूल केल्याने, आपल्या कार्यास कमीपणा येता असे वाटणार्यांनी पाहिजे तर ती अमाय वचवी पण वस्तुस्थिति तशी आहे यात तिलग्राय संशय नाही त्याची काही मते, त्याचे क्लियर निर्णय, इ पत्त त्यानाच पडतात खुद्द रियासतकारांनाही त मान्य नाहीत उभयता आपापली बाजू माझून एकमेकांची खानी पडवीत असतात पण तेवढ्यामुळे स्त्रहात अतार आले नाही, त्यांनी येऊ दिले नाही. हा सुश्रुणा पुष्कळात नसता म्हणूनच कदाचित् भारत इतिहास संधाधक मडळ्यातल्या मडळींचा या दादावर रोष आहे गुणाच्याच रागालोभाची परवा न करणाऱ्या या दोघांनी मडळींच्या रोषाकडे लक्षही दिले नाही मान तो यप का आहे, त्याची वाढ कसकशी झाली व तो अजूनही समूळ नाहीता का झाला नाही, याचा विचार केल्यास या पुण्यातील विद्वान् मडळींचेइहसू येते रियासतकारांच्या या चरित्रविषयक धावत्या लेखात ही प्रिधाची हकीकत आणावी की न आणावी या विचारात हातो परतु पुष्कळांना त्या वादाची नीट कल्पना नाही रियासतकारांच्या कार्यात

विवेक वा व्हावा हेंच पुष्कळाना समजत नाही. त्यांच्यासाठी ह्या वादाची भूमिका थोडक्यात माराणें जरूर आहे.

श्रीगिरीशचरणांचें इमजी चरित्र सर जदुनाथानीं लिहिलें, त्यावरून पुष्कळाना त्याचा राग आला. शिमाजीबद्दल आम्हा मराठ्यांना वाटतें तें विभूतिमत्त्व व वाटतो तो अभिमान जदुनाथाच्या तर्ककवंदा रिचारी मनास वाटत नाही. आमच्या बखरी, पुराणें, कागादपत्रें, यात त्याचे दर्शन ऐतिहासिक विश्वसनीय सामग्री कमी, पेशवाईबद्दल त्याचा एक दुराग्रह झालेला, अशा बंगाली इतिहासकाराचा सहा मुद्दें सरकारनें वारवार ध्यावा, त्याचें म्हणणे मानाचें, त्याच्या सत्पणानें चालावें, हीच 'मडळ'ला न पटणारी गोष्ट आहे. मराठी इतिहासाबद्दल आत्मीयता नसलेला व 'मोडी वाचता येत नसलेला' इतिहासलेखक आमच्या ऐतिहासिक साधन-सागराची विव्देयाट लावण्याचे कामी सहासार असारा हें पुण्यातील खोबऱ्या मंडळींना पटत नाही.

रियासतकाराचा आराध म्हणजे त्यानीं सर जदुनाथ सरकारांनीं सगनमत केलें व 'स्वत ची पायता नसता, सशोधन कामें करावें हें ठाऊक नसता, त्यानीं पेशवे दत्ताराचें सशोधन' करण्याचें नाम पत्करलें. आपल्या रियासती आमच्या मडळमार्फत प्रकाशित होऊ दिल्या नाहींत. कागादपत्र छापण्यात, त्याचा इमजी मतलब लिहिण्यात व एकदर ४५ रतड प्रसिद्ध करण्यात कुठलीच शास्त्रीय पद्धत त्यानीं अवलंबिली नाहीं सर जदुनाथाच्या कच्छपी लागून त्यानीं हीं कामें 'मिळविलीं.' जदुनाथाचें मत बदलण्याचा रियासतकारानीं प्रयत्न केला नाहीं. 'राष्ट्रीय वृत्ति' त्याचे अर्गी नाहीं. ते केवळ 'मजलनकार' असेल इत्यादि.

विवेकाची भूमिका अशी आहे. रियासतकार व सर जदुनाथ यांनीं त्या विरोधकांनीं कागावयास पाहिजे होते तमेंच वर्तन ठेवलें. त्यांनीं परवा म्हणून केली नाहीं. आणि तेंच ठीक झालें. थोडासा समजूतदारपणा दाखवून अमीकृत कार्यांत अनेकांचे सहकार्य मिळविणें, हा मर्यादाचालकाच्या आर्गी असावयास पाहिजे तो गुण, चालकाच्या अर्गी नसल्यानें रियासतकार व सर जदुनाथ या उभयतांच्या मेहनतीचा फायदा भारत इतिहास सशोधक मडळाला मिळाला नाहीं, याबद्दल वाईट वाटतें. असें

रियासतकाराचें प्रचलित जीवन जुन्या ऋषीप्रमाणें आहे. कामशेत येथें इद्रायणीचें छोटेंसे पात्र. त्या तीरावर आश्रमबजा पर, तेथेंच असलेला लहानसा ग्रामग्रह. जुन्या ऐतिहासिक व्यक्तींच्या साक्षिण्यात ते आपला काळ घालवीन असतात. ऋष्याश्रमाची तुलना पुरी होण्यास शिवाची तेन्ही कमतरता आहे. आणि रियासतकाराच्या कार्यांत वैगुण्य आढळत असलें तर तें हेंच कीं, त्याच्या एकाग्र अवाढव्यकार्यानंतरही त्याची परंपरा चालविणारा शिष्यवर्ग त्यानीं जमविला नाहीं. पुष्कळ कर्तव्याराची परंपरा त्याचे पुत्रवैप्रच चालवितात. तेंही भाग्य रियासतकाराचें नाहीं. त्याचे दोन पुत्र हुयार होते. पण आज एकही ह्यात नाहीं. त्यामुळे कदाचित् त्यांना आपल्या कार्यांत अपूर्णत्व राहिलें असें वाटत असेल काय, अशी दया कित्येकाना येते. कारण शिष्यपरंपरा राखण्याची इच्छा जवळ जवळ स्थाभाविकच होय. सर जदुनाथाचे

अनेक शिष्य आहेत. तसे रियासतभाराचे नाहीत याचे कारण उघड दिसते. जडुनाथाचें जीवन विद्यालयात व विद्यापीठाशीं निगडित होते, ससे रियासतभाराचें नव्हतें व नाहीही. वडोदे सस्थानात असताना त्याचेकडे अभ्यासासाठीं कुणीं जाणें शक्य नव्हतें—आणि नंतरच्या त्याच्या गंध्याच्या ऋष्याश्रमातही तें शक्य झालें नाहीं. एवढ्यानें त्याचें कार्यं कमी ठरत नाहीं. उलट

अवघे विश्वचि माझे घर

याप्रमाणें सर्व विद्यार्थ्यांसाठीं आपलें कार्यं त्यांनीं उपलब्ध करून दिलें आहे. शिष्यसमूदाय वाढवून काय पायदा ? कार्यं महत्त्वाचें असेल तर तें चालविण्यास अभ्यासक आपण होऊन पुढें येतील आणि नसेल तर शिष्याची परंपरा चालवूनही काहीं उपयोग होणार नाही असें त्यांचे मत आहे. तेंच युक्त दिसते.

ग्रँट डफच्या इतिहासाशिवाय मराठ्यांचा समग्र इतिहास लिहिलेला नव्हता, अशा बाळात रियासतकारांनीं मराठ्यांचा इतिहास रियासतींच्या रूपाने वाचकास उपलब्ध करून दिला त्यांनीं गुजराती, हिंदी, कानडी भाषान्तरेंही झालीं आहेत त्याच्याशिवाय दुसरा मराठी इतिहासकार अद्याप पुढें आलेला नाही. त्याच्या ग्रंथावाचून ऐतिहासिक अभ्यासास दुसरे साधनच नाही, ही गोष्ट त्याच्या मूठभर विरोधकांनाही नाकबूल करता येत नाही. शिवजन्म तिथीच्या वादात त्यांनीं नवा पक्ष स्वीकारला नसेल, शास्त्रशुद्ध सद्योधन गृह्यतात, त्यात ते अनभिज्ञ असतील, त्याच्या इतिहासात मीठमसाला नसल्यानें तो समग्र लागत नसावा, लिहिण्याची पद्धत रूक्ष असल्यानें त्याचें वाचन कटाळवाणे होत असेल, मराठी भाषनाचे आकलन नसलेल्या सर जडुनाथासारख्या बंगाली, विद्वानांप्रणीं त्याची जानी दोस्ती असेल, भारत इतिहास-सद्योधन मंडळातील मंडळींशीं ते पटवून बागले असतील, आणखी देखील त्यांनीं सत्यासत्य अनेक ‘गुन्हे’ केले असें मानले, तरीसुद्धा त्याचें एकदर कार्यच इतकें भेष्ट आहे कीं, त्यांनीं योग्यता कशानेही कमी होणार नाही भावी विद्वाना व अभ्यासज्ञा रियासतकाराचें हें ऐतिहासिक ऋण मान्य वराचेंच लागेल.

सुचि

अस्तर (वादगाह)	२१	कटर	४९
अटक	४८-४९	कनिक्	९२
अप्पा खटेराव	१०८	कवि कल्दा	२१
अभ्यासलक्षण	१०३	कॅलेंडर ऑफ पशियन कोरस्पॉन्डन्स	१४४
अवदगी अहमदगडा (दुराणी)	१०५	काफडे संजेजी	९८
अल्-उतवी	९४	काव्येतिहास संग्रह	३३, १६५
अलमिन्दुरी	९४	काशी	१६५, १८३
अलेक्झान्डर (शिखंदर)	९१	काळे यादवराव	१४४
अल्लाहनाद (प्रयाग)	१६५	कमलदह रॉयट	४९
अधिरगड	५७	कॉर्नेवाल्लिन लॉट	८६
अमई	१३५	त्रिवे विठ्ठल महादेव	५७-६१
अहमदनगर	८५-१०३, १७४-१८२	की हॉर्ने	११७, ११९-१२१
अहमदशाहा धर्मशा	४८	मोल्दुफ	१२१
आप्पा	७९, १५९	कोटापूर	७८, १७९, १८३
आडगाव	१३५	कोटापूरकर सभाजी	३१
आनंदीबाई (पेशवे)	१०६	कोसगी धर्मानंद	२०
आपटे दत्तोपंत	८४	कौटिलीय अर्थशास्त्र	४०
आय्येदनि	९४	खरे (नासुदेवरात्री)	४५
आज्ञापत्र (राजनीति)	६७ ७६	खर्ग	४८, १३५
इगळे अवाजी	१०८	खेम सावंत	२२, २३
इंपिरीयल मॅसेडिभर	९४	गगाधररात्री	८१, ८६-८९
इंग्लिश	९४	गायस्वाड	८३, १३५
इंस्ट इंडिया कंपनी	१०७	गिरिधर वहादर	१०९-११४
उपग्रहृति सभाजी	७४	गुरु नाथ	७२
उज्जयिनी	११२, १२८	गोखले बापू	५६, ८५, ८७
पुविप्राफिया इडिका	११५, ११६	गोपिनाथई	१७५, १७६
एलिफन्ट (मोंट स्टुअर्ट)	८४, ८५	गोमानक	१७-३७, ९३
ऐतिहासिक पत्रव्यवहार		ग्राहोर	१६५
मराठक सरदेसाई, कुटकर्णी, राळे	३०-३५	घाटगे सर्वेराव	८६
ओरिसाच्या इतिहासाचा दुसरा भाग	१४४	घोरपडे दीलतराव (मोडर)	८५
ओरंगाजद	५४, ७९	— संताजी	२१, ७२, १०३
ओरंगजेव	५४, ७८, १०४, १७७, १८१, १८२	चतुर्गमिग (भोंसले सातारकर)	८६
		चंद्रगुप्त विष्णुमाहिन्य	११५

निपळणकर विष्णु कृष्ण	४६	नागपूर प्रांताचा इतिहास	१४४
चिमाजी आपा	२५, २९, ५२, १०६, ११०, ११२-११४	नागपूरकर भोसल्याचा ऐतिहासिक पत्रव्यवहार	१४४
चुनारगड	८४	नागपूरकर भोसल्याची बखर	१४४
चोरघडे, देवाजीपंत	१४३-१५५	नामदेव (सत)	५०
छत्रसाल राजा	५०	नालछा	१०९, १११
जयसिंग (स्वार्डे)	१११, १५७-१६०	नाशिक	१७५
जाधव चवसेन	१११, १५७-१६०	निगाम	४८, १०९, ११०, १४१
— धनाजी	७२, १०३	निराळकर	९४
— पिलाजी	११३	नीळी सोनेदेव	६५ ६६
जिंजी	६६	नेपोलियन योनापार्टे	९८, १०७
जेधे हाकाबली	२१	नेत्रोना मासिअ	१३६
जोधपूर	१५८, १६७	पटवर्धन परशुरामभाऊ	४६, ८८, ७२, १३६, १४१, १४२
जोंड	४५, ९४	पत्रसारसंग्रह	९५
जिपू (सुलतान)	९४	पन्हाळगड	११०
डाका	७९	परमानंद कवीन्द्र	८७, १७७-८३
डिपोइन	१०७, १४०	पवार आनंदराव	१०९
डुधे	४९	पवार उदाजीराव	१०९, ११०, ११२
ड्यूक ऑफ वेल्सिंग्टन	१०८	पवार कैफियत	११४
डेगळे त्रिनरुजी	८३-८७	पंतअमाराय (बायडा दसर-१)	६७, ७१, ७९
डोसन	९४	पानिपत	४६, ४८, ९५ १०६, १४१
तक्षशिला	९२	पानिपतची बखर (काशिराज)	१८१
ताराबाई (रामराणी)	७२, ७३, १८१-८४	पारसनीस (रा. ब.)	४६
तंजानर	९५	पालकर नेताजी	९५, १०३
दयाबहादूर	११०-११४	पालगोड	११०
दामाडे रावराव	१०३	पिमळे नीलकण्ठ मारेश्वर	७४-७५
दिघे वि. गो	११४	पुरातनचरित	१४५ १५७
दिगा	४६, ५४, ७९, ९१, १११, १५७, १६० १६४, १७०, १८१-८४	पुदर	६०
दिवेश्वर स. म.	१७८	पुरंदरे अनाजीपंत	११०
द्वारना	४९, १०८	पुरंदरे दसर	३०, १६०
देवगिरी	१००	पुणे	८०, ८८, १८३, १५०, १७८
हुंदवी मोहरे	८७ ८८	पृथ्वीराज (चव्हाण)	४६
धार	११०	पेगाई	४०
मराठ पेंगर बालि	६१	पेसवे	२४, ३६, ११५, ११८, ११९
नागपूर	८०, ११५, १८६-१४८, १५०-१५३	पेतावैशाळीन महाराष्ट्र	९५

पेशवे दस्त (निबट्टक कागद)	२५,	भारत इतिहास सं. सं.	१११
८९,८२,८६,८९,११२-१३१,१४४,		भोमले (नागपूरकर)	१३५,१३६,१५०,
१५१,१५८,-६२,१६६,१६८-७१,			१५२,१७३
१७४		— परमोजी	१०३
पेलने नानासाहेब (बाजीराव बाजीराव)	३३,	— सुभोजी	१४४
४८,५३,१४४,१६०,१६२,१६४,१७०,		— रघूजी	१०८,१४२,१४३,१४८
१७३-७६		— संतोजी	११०-११
— बाजीराव पहिले	२५,२७,५७,८१,	सत्यजीकृत वैफियद	११४
८२,१०९-११३,१५७-१९		मिराप्पी-वाल्मिदास	११६
— बाजीराव दुसरे	४७,५७	मिरारि-कुळ	९२
— बाळाजी विश्वनाथ	४८,१००,१५७	सुनकरजंग	१०६
— माधवराव	३५-३६,१५१,१६४-६६	गुंगी शेनगाव	११०
— सवाई माधवराव	८९	म्हैमूर	४९,७८
पेदादी	१४०	मथुरा	९२,१२८
पेठग	१५,१२०,१७५	मध्यप्रान्त संशोधक मंडळ (नागपूर)	१७५
प्रभानर शाहीर	८१,८७-८८	मराठी विद्यासत (उत्तर विभाग)	८१ ८४,८९,
प्रभुषे रामदासी	४०,४१		११०,११३,१७३-१७५
प्रभु बाजी	९८	सहाड	८१
प्रतापगड	४८	महीनपूर	५७,५९,६०,६२,६३
प्रतिनिधी भोगवराव	१०९	मॅरेट मर चार्लम	१३५
प्रताप मिराजी	७५	खुबीरमिह	१११
पटके हरिचंद्र तपना	४६-४८	रजितमिह	४५
पडगांव नाना	४६,१६३,१७५-७६	राधोग दादा	४८
पाहिएन	९३	राजनीति, आज्ञापत्र पट्टा	
परिभर	९१	राजमवाई	७७,१७९
पन्हाणूर	७९,११०	राजराजे वै वि. ना.	४६
पंढारपुरा	४६	राजराज छत्रपति	२२,२३,७२,७३
पती धानपैतान	१५८	राजाराम स्थितावुद्धि	७२,७३,७६,७९
पार	४६	राणा प्रताप	५०
बाजीराव बाजीराव-नानासाहेब-पेनरा पट्टा		रामचंद्रगंन भगवान्य	२३,६५-७१,७७,७८
बाजीराव विश्वनाथ-पेदादा पट्टा		राधायाग वात्मिनी	१२२
कुंदने गोविंदराव	१३५	रायपड	२२,८६
बेडीन सगाराम बागू	१४३,१६५,१६६	राते खडेराव	८९
मट्टेननामी (धवड्योकर)	१०१	रोशन बेब	५८
भरतूर	१०५	रुन्नीबाई राणी (दासीबाई)	४८,८४
भाऊसाहेबांची वमर	१४३		

लासवारी	१३५	— महादजी	४८,१००,००६,१०७,
लाहोर	४९,७९		१३५-३६,१४०
लोदी इम्राहिमखान	४६	— राणोजी	१६१-१६२
वणी दिंडोरी	८४	शि. सु. प. व्य.	१६३,१६८,१७१
वतनपत्रे निवाडापत्रे	४४	सकनारवाई	१८३
वसई	२४,११५	सखाराम बापू (बोरील पटा)	
वसईची मोहीम	२४	राचिव शैमराजी नारायण	७२
विजापूर	७९	सफदरजंग	१६५
विक्रमपंत	१६५	सदाशिवराव भाऊ	३२,५१,१०६,१७४,१०५
विठ्ठल शामराज	१६१	सरकार सर जनुनाथ	१३५
विठ्ठल सुंदर	१४३	सरदेसाई (रा. व गो. रा.)	४६,६७,७२,
विविधज्ञानविस्तार	६६-६७	७७,७८,८१,८९,१११,१७३,१८७-२००	
विशालनाड	१७९-८०	सरवुलदखान	११०
विश्वासराव	१७५	संभाजी (छत्रपति कोल्हापूर)	२०,२२,
वेल्स्ली	८६	२७,३६,६५,१०४,११०,१७९,१८२,	
व्यंकोजी (संजावरकर)	८४		१८३
शहाजहान	४७	सातारा	४६,८४,८६,८८
शहाजी	४७,४८	साने. का. ना.	४६,६६
शामराजपंत	९८	सरंगपूर	१११
शाहू	२७,४७,१०९,११०,११३,१७९,	सिद्दी यानूतखान	२१
	१८१-८२	सिंहगड	४८,६१,९८
शिवभारत	४७,१७७-७८	सुजा उद्दील्य	१६५
शियाजी शीछत्रपति महाराज	२०,२३,३६,	सुदर सुसदेव	७२
	४७,४८,५०,५२,६५,७७,८४,९४,	छे. शेविकार	२०
	९५-९८,१०३,१०४,१७७,१८१-८३	हेमाद्रीपंत	१२०
शिवाजी (फोहपुरकर)	६८,६९,७२,	हैदरगढी	३५,३६,४५,१४१
	७७,७९,१८२,१८३	हैदराबाद	७९
श्रीपतराय (प्रतिनिधी पटा)		होळकर अहिन्वासाई	४८
श्रीचक्रर	११६	— तुमोजी	४८
श्रीरामपट्टण	४९	— मन्दासराज	१०५,१११,१६२,
शिंदे जनरोजी	१४०		१६५,१६६,१७१
— जयाप्पा	१६३-१६७,१७१	— यस्वन्तराज	७७,८१,१०५
— दत्ताजी	१६६-१६८,१७०	शनिधर	१२१
— दालतराव	८१,८६,१०८,१४०		